تۇرغۇن ئالماس

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تۇرغۇن ئالماس

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: توختى ئابىخان

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئاپتورى: تۇرغۇن ئالماس

مەسئۇل مۇھەررىرى: توختى ئابىخان

مەسئۇل كوررېكتورى: بەختىيار ئابلىمىت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 11.8125 قىستۇرما ۋارىقى: 2

1987 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى

1988 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: قاتتىق موقاۋىلىقى: 1—1650
ئاددى موقاۋىلىقى: 1—2400

ISBN 7—5373—0036—4/G·3

كىتاب نومۇرى: 16—7264 باھاسى: قاتتىق موقاۋىلىقى: 1.80 يۈەن
ئاددى موقاۋىلىقى: 0.85 يۈەن

مۇندەرىجە

ئەپسانە 1
خەنزۇ خەلق ئەپسانىلىرى 2
قۇتىم 5
سىيانپى ئەپسانىلىرى 12
رىۋايەت 26
«كۆچ» رىۋايىتى 27
«كۆچ» رىۋايىتى ھەققىدە 32
قوشاقلار 43
ھونلار ھەققىدىكى قوشاقلار 46
ئالپ ئارتۇڭا ھەققىدىكى قوشاقلار 59
مەلىكە قوشىقى 62
قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى 77
داستانلار 99
«شاھنامە» داستانى ھەققىدە 104
قوشۇمچە: نەسەبنامىلەر 139
«ئوغۇزنامە» داستانى ھەققىدە 141
ئورخۇن يادىكارلىقى 177
ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئوقۇلۇشى 180
ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى 182
ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئەھمىيىتى 192

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت 201

1

دەسلەپكى دەۋرى 206
كۆچەيگەن دەۋرى 210
ئاخىرقى دەۋرى 261

2

يۈسۈپ خاس ھاجىپ 294
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەربىي تەدبىرلەر توغرىـ
سىدا 304
مەھمۇت قەشقىرى 332
مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سەۋەب بولغان
ئامىللار 341

3

قاراخانىلار تارىخىدا يۈز بەرگەن چوڭ ۋەقەلەر
يىلنامىسى 363
قاراخانىلار خاقانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى 373

ئەپسانە

ماركسنىڭ تەرىپى بويىچە ئېيتقاندا: «ئەپسانە ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز هالدا، بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي هادىسىلەرنىڭ قەدىمكى زامان كىشىلىرى ئاغزىدا ئۆملۈك هالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيەت. ئۇ قەدىمكى چاغدا ئىنسانلارنىڭ كائىناتنى چۈشەندۈرۈشى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىرادىسى ۋە غايىسى. شۇنىڭدەك ئۇ، ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيەنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت»، «هەر قانداق ئەپسانە تەسەۋۋۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىدۇ، بويسۇندۇرىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، تەبىئەت كۈچلىرى ھەقىقىي بويسۇندۇرۇلۇشى بىلەنلا ئەپسانىلەرمۇ يوققا چىقىدۇ.»①

قەدىمكى زامانلاردا يارالغان ئەپسانىلەردە خىيالىي مۆجىزىلىك ۋە غەيرىي تەبىئىي ۋەقەلەر كۆپ بولىدۇ. ئەپسانىلەردىكى ۋەقەلەرگە جادىگەرلەر، يىرتقۇچ هايۋانلار، ئۇچار قۇشلار قاتنىشىدۇ، ئادەملەر هايۋان قىياپىتىگە كى-

① ماركس: «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر»دىن ئېلىندى. ئا.

رىدۇ. ھايۋان ۋە قۇشلار بولسا ئىنسانغا ئوخشاش سۆز-
لەيدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر داستانلىرىدىن بىرى
بولغان «ئوغۇزنامە»دىكى بۆرە ئادەمگە ئوخشاش سۆز-
لەيدۇ ۋە باشقىلار.

لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئەپسانىلەر تۇر-
مۇش ھادىسىلىرى بىلەن باغلانغان بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئەپسا-
نىۋى، خىيالىي ۋەقەلەر ۋاسىتىسى ئارقىلىق كۆپىنچە خەلق-
نىڭ كەلگۈسىدىكى بەختلىك ھايات توغرىسىدىكى ئارزۇ،
ئۈمىدلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

خەنزۇ خەلق ئەپسانىلىرى

جۇڭگو ئۇزاق تارىخقا ئىگە... ئۇزاق ئۆتمۈشتە
ئەمگەكچان خەنزۇ خەلقى ناھايىتى قىزىق، مەزمۇنى
مول، نۇرغۇن ئەپسانىلەرنى ياراتقان. ئەپسۇسكى قەدىم-
كى كىشىلەر بۇ ئەپسانىلەرنى ساقلاپ قېلىشقا ئەھمىيەت بەر-
مىگەچكە، بۇ ئەپسانىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى يوقىلىپ كەت-
كەن. پەقەت ناھايىتى ئاز قىسىملا «شەنخەيجىڭ»①،

---

① «شەنخەيجىڭ» — بۇ ئەسەر «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر» دەۋرىدە، (مىلادىدىن
بۇرۇن 475 — 221 - يىللارغىچە) يېزىلغان. بۇنىڭدا، تاغ - دەريالار-
نىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، دەريالار بويىچە ئۆتىدىغان ۋادىلار، قەدىمكى
زامانلارغا دائىر نۇرغۇن ئەپسانە، رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن.

«خۇەينەنزى»①، «تارىخنامە، ئۈچ بەگىلىك تەرجىمىھالى» ② قاتارلىق كىتابلار ساقلىنىپ قالغان.

كۇافۇنىڭ قۇياشنى قوغلىشى

«كۇافۇ قۇياشنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپتۇ، ئۇ قۇياش پاتىدىغان يەرگە كەلگەندە، ئۇسساپ كېتىپ خۇاڭخې، ۋېنخې دەريالىرىدىن سۇ ئىچىپتۇ، لېكىن بۇ ئىككى دەريانىڭ سۈيىگە قانماپتۇ. چوڭ بىر كۆلدىن سۇ ئىچىش ئۈچۈن شىمالغا قاراپ مېڭىپتۇ، ئەمما كۆزلىگەن جايىغا يېتەلمەي، يېرىم يولدا ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ قاپتۇ. ئۇنىڭدىن قالغان ھاسا شاپتۇللۇققا ئايلىنىپ كېتىپتۇ.»③

بۇ ئەپسانە مۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە پەيدا بولغان: يىن سۇلالىسى④، جۇ سۇلالىسى⑤

---

① «خۇەينەنزى»— بۇ ئەسەرنى غەربىي خەن سۇلالىسى (ملادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن ملادىنىڭ 8- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، پاشاھ ليۇئەن (ملادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) دېگەن بىر ئۆرە باشچىلىقىدا بىر توپ كىشىلەر يېزىپ چىققان. ليۇئەن خۇەينەن دېگەن جايغا بەگ بولغان ئىكەن، شۇڭا بۇ ئەسەرگە «خۇەينەنزى» دېگەن نام قويۇلغان.

② «تارىخنامە، ئۈچ بەگىلىك تەرجىمىھالى» — بۇ ئەسەرنى ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن، 8 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ (ملادىدىن بۇرۇن 104 - يىلدىن 91 - يىلغىچە) يېزىپ چىققان.

③ «شەنخەيجىڭ»دىن ئېلىندى.

④ يىن سۇلالىسى — ملادىدىن بۇرۇنقى 14 - ئەسىردىن ،ملادىدىن بۇرۇنقى 11 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

⑤ جۇ سۇلالىسى — ملادىدىن بۇرۇنقى 11 - ئەسىردىن، ملادىدىن بۇرۇنقى 8 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

دەۋردە خۇاگخې ۋادىسىنىڭ كىلىمانى ھازىرقىغا قارىـ
ھاندا خېلى دەرىجىدە ئىسسىق بولـغان. شۇنىڭ ئۈچۈن
قەدىمكى چاغلاردا كىشىلەرنىڭ ئىسسىقلىققا قارشى ئېلىپ
بارغان كۈرەشلىرى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئەپسانىلەر تارالـ
غان. ئۇ ئەپسانىلەردە قەدىمكى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ
تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشتىكى كۈچلۈك ئارزۇسى ئىپادىـ
لەنگەن. كۈنلۈ قۇياش ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈچۈن
بولغان كۈرەشتە قۇربان بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھاسىسى
نىڭ شاپتۇللۇققا ئايلىنىشى، كېيىنكىلەرنىڭ شاپتۇللۇقتا
سەگىدەپ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇپ، داۋاملىق ئالغا بې
سىشى ئۈچۈن بولـغان، بۇ ئۇنىڭ ئىرادىسىنىڭ يېڭىلمە
گەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

پالۋان يىنىڭ توققۇز قۇياشنى ئېتىشى

«ياۋ① نىڭ زامانىدا بىرلا ۋاقىتتا ئون قۇياش
ھەممە چىقىپ، زىرائەتلەرنى كۆيدۈرۈپ، گىيالارنى قۇرۇ
تۇپ تاشلاپتۇ، خەلققە يەپ ـ ئىچىدىغان ھېچ نەرسە
قالماپتۇ. ئادەم يەيدىغان يىرتقۇچ ھايۋانلار، ئۇزۇن
چىشلىق يالماۋۇزلار، يانغىن ۋە سۇ ئاپەتلىرىنى تۇغدۇرى
دىغان بەدھەيۋەت مەخلۇقلار، ئۆي ـ ماكانلارنى
خاراب قىلىدىغان بوران ـ چاپقۇن قۇشلىرى، بەد ھەيـ
ۋەت، ۋەھشىي قاۋانلار، زەھەرلىك يىلانلار خەلققە بالايى
ئاپەت ياغدۇرۇپتۇ. ياۋ، پالۋان يىغا... ئاسماندىكى ئون قۇ

① ياۋ — رىۋايەت قىلىنىشىچە قەدىمكى چاغدىكى پادىشاھلارنىڭ بىرى.

ياشتىن توققۇزىنى ئېتىپ چۈشۈرۈشىنى ۋە يەردىكى بەد ھەيۋەت مەخلۇقلارنى يوقىتىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پالۋان يى پادىشاھنىڭ ئەمرىنى بىجا كەلتۈرۈپتۇ. دۆڭ‌ـ تىڭخۇ كۆلى بويىدىكى زەھەرلىك يىلانلارنىمۇ يوقىتىپ، ساڭلىنىڭ دېگەن يەردىكى بەد ھەيۋەت ۋەھشىي ھاۋانلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ئىشتىن مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن خەلق ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، ياۋنى ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىپ ئاپتۇ.»①

«پالۋان يى نىڭ توققۇز قۇياشنى ئېتىشى» ناملىق بۇ ئەپسانە «زۇجيەن»② «شەنخەيجىڭ» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ خاتىرىلەنگەن. بەزى ئەسەرلەردە پالۋان يى نى سەلبى قەھرىمان سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى پالۋان يى بولسا خەلقنى بالايى ـ ئاپەت، زىيانداشلاردىن قۇتۇلدۇرغان ئەپسانىۋى قەھرىمان. ئۇ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەبىئىي بالايى ـ ئاپەتلەرنى يېڭىدىغان، ياۋايى يىرتقۇچ ھايۋانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغان ئىشەنچىسى بىلەن كۈچ ـ قۇدرىتىنىڭ سىمۋولى.

تۆتېم

خەلق ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن

① «خۇەينەنزى»دىن ئېلىندى.

② «زۇجيەن» ــ قەدىمكى چاغدىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن كىتاپ

بىرى بولغان «تۆتېم» ھەققىدىكى يېرىم خىيالىي، يېرىم رېئال بولغان چۆچەكلەرمۇ ئەپسانە تۈرىگە كىرىدۇ.

«تۆتېم» سۆزى ھازىرقى ئاۋستىرالىيىدە ياشايدىغان پاپائۇسلار (ياۋروپالىقلار ھىندىئان دەپ ئاتىشىدۇ) تىلىدا «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ھەربىر ھايۋان ياكى دەرەخنى نەسىل ياكى ئۇرۇق، قان سىستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھېسابلاپ، ئۇلارغا چوقۇنغان. مانا شۇنداق چوقۇنىدىغان نىشان ياكى بەلگە «تۆتېم» دەپ ئاتالغان.

قەدىمكى زامانلاردا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن بولغان كۈرەشلەردە توپلىغان تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئىگە بولغان بىلىم - سەۋىيىسىمۇ ناھايىتى تۆۋەن بولغىنى ئۈچۈن، ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن، كۈننىڭ چىقىشى، پېتىشى، كۈن ۋە ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە ۋە كۈندۈز، بوران ۋە يامغۇر، مۆلدۈر ۋە قار، دەريا تاشقىنلىرى، يەر تەۋرەش، قىش ۋە باھار، ياز ۋە كۈزگە ئوخشاش تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. شۇڭا قەدىمكى چاغلاردا ياشىغان ئىنسانلاردا تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورقۇش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش تۇيغۇلىرى پەيدا بولۇپ، ھەربىر نەرسىگە ئىشىنىدىغان ۋەقەلەر كېلىپ چىققان.

«تۆتېم» ئەڭ بۇرۇنقى دىنىي ئېتىقادلارنىڭ بىر تۈرى

بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى خىلمۇخىل بولغان جايلار-
دا ياشىغان ئادەملەردە خىلمۇخىل نەرسىگە چوقۇنىدى-
غان تۇتېمىزم كېلىپ چىققان. مەسىلەن، ئاتا-بوۋىلىرى-
مىز قەدىمكى چاغلاردا بۆرىنى، ھىندىلار كالىنى، خەنزۇ-
لار ئەجدىھانى تۇتېم قىلغانغا ئوخشاش.

بۆرە تۇتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

قەدىمكى زامانلاردا، دۇنيانىڭ تۈرلۈك جايلىرىدا
ياشىغان ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي
شارائىتلىرى، بېشىدىن كەچۈرگەن تەبىئىي، ئىجتىمائىي
ھادىسىلەرگە قاراپ، خىلمۇخىل نەرسىلەرنى (ھايۋان،
قۇش، دەرەخ، كۆل، ئاي ۋەھاكازالارنى) تۇتېم قىل-
غانغا ئوخشاش، بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزمۇ قەدىم-
كى زامانلاردا بۆرىنى تۇتېم قىلغان.

«ئوغۇزنامە»دە ئۇيغۇر خاقانى ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي
يۈرۈشلىرىدە يول باشلىغان، ئوغۇزخان بىلەن ئادەمگە
ئوخشاش سۆزلەشكەن كۆك يايلىق بۆرە توغرىسىدا
سۆزلىنىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى چاغلاردا ئەجدادلى-
رىمىز بىر ئۇرۇشتا يېڭىلىپ بىر تاغ قاپتىلىدا قامالدا
قېلىپ، ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپى-
گە ئۇچراپتۇ. شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇشتۇم-
تۇت بىر بۆرىنىڭ كۈن پېتىشتىكى بىر تاغ تەرەپكە
قاراپ كېتىۋاتقانلىقى بايقىلىپتۇ. شۇ چاغدا خەۋپ ئاستى-
دا قالغان ئۇيغۇرلار، بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغ-

نىڭ تۈۋىگە يېتىپ بارغان بۆرە ئاھايىتى چوڭ بىر ئۆڭ-
كۈرگە كىرىپ مېڭىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىگە ئەگىشىپ مې-
ڭىپتۇ، قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭ-
غاندىن كېيىن — ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەندە بىر
ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە، تۇيۇق بولمىغان ئۆڭكۈر-
نىڭ ئۇ بېشىدىكى تۆشۈكتىن ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان،
سۈپسۈزۈك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۈرلۈك
قۇشلار سايراپ تۇرغان، ياپيېشىل بىر يايلاققا* چىقىپ-
تۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاق-
قا چىقىپ ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار
بۆرىنى مۇقەددەس ئىلاھىي مەخلۇق ھېسابلاپ ئۇنىڭغا
چوقۇنىدىغان بولغان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخى يىلنامىلىرىدىن بىرى بولغان «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۆرە توغرىسىدىكى ئەپسانىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان مەلۇماتلار بار.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن — ئا)نىڭ يىلنامىسى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق دېيىلگەن: «تۈركلەر، ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى. فامىلىسى ئاشىنا بولۇپ، ئالاھىدە بىر قەبىلە ئىدى. تۈركلەر بىر زامانلاردا قوشنا بىر ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالا ئامان قالغان. غالىب ئەلنىڭ ئەسكەرلىرى بالىنىڭ كىچىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۆلتۈرمەي، ئۇنىڭ

پۈتۈنى كېسىۋېتىپ، ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان بىر
سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلىۋەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي
بالىنىڭ قېشىغا بىر گۆرغاچى بۆرە پەيدا بولۇپ قاپتۇ.
بۆرە بالىنى گۆش بىلەن باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن
كېيىن بۆرە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجە-
دە بۆرىنىڭ قورسىقىدا قالغان. ھېلىقى غالىب ئەلنىڭ خانى
تۈركلەر نەسلىدىن بىر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىدىن
خەۋەر تاپقان، خان دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ بالىنى ئۆل-
تۈرگۈزگەن. بالىنى ئۆلتۈرگەنلەر بىر بۆرىنىڭ چەتتە
قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان-
دا، بۆرە تۇرپان خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى تاغ (تەڭرى
تېغى -- ئا)غا قېچىپ كەتكەن. بۇ تاغدا بىر ئۆڭكۈر
بولۇپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئالدىدا ياپيېشىل ئوتلار يە-
پۈنۈپ تۇرىدىغان بىر جىلغا بار ئىكەن، جىلغىنىڭ ئەت-
راپىنى ئايلىنىپ چىقىش ئۈچۈن بىرنەچچە يۈز يول
مېڭىشقا توغرا كېلىدىكەن. جىلغىنىڭ ئەتراپى تاغلار
بىلەن ئورالغان. بۆرە مانا شۇ جىلغىنىڭ باش تەرىپىدىكى
ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. بۆرە ئەنە شۇ ئۆڭ-
كۈرنىڭ ئىچىدە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللار چوڭ
بولغاندىن كېيىن، سىرت بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۆيلۈك -
ئوچاقلىق بولۇشۇۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئاياللىرى ھامىلدار بو-
لۇپ بالا تۇغۇشۇپتۇ. ئۇ بالىلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم فامى-
لىرى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرسىنىڭ فامىلىسى
ئاشىنا ئىكەن، مانا شۇ فامىلىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلاد-
لىرى ئاۋۇپ، ئاستا - ئاستىلاپ بىرنەچچە يۈز ئائىلى-

گە يېتىپتۇ. ئۇلار بىرلەچچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن
جىلغىدىن چىقىشىپتۇ. ئاۋارلارغا بېقىندى بولۇپ قاپتۇ. شۇن-
دىن باشلاپ ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە
ئولتۇراقلىشىپ ئاۋارلار ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىلىشىپتۇ.»

شۇ يىلنامىنىڭ شۇ بابىدا يەنە باشقىچىرەك بىر
ئەپسانە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:
«تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى، سۇ، دەپ ئاتالغان ئەل-
دىن كېلىپ چىققان، بۇ ئەل ھونلارنىڭ شىمالىدا بو-
لۇپ، تۈرك قەبىلىسىنىڭ بېگىنىڭ نامى ئاپا بەگ ئىدى.
ئۇلار ئاكا - ئۇكا ئون يەتتە قېرىنداش ئىكەن. بىرىنىڭ
نامى ئىگىلىنساچۇر بولۇپ، بۆرىدىن تۇغۇلغان ئىكەن.
ئاپا بەگ قاتارلىقلارنىڭ مىجەزلىرى ئەلتە، دۆت ئىكەن،
ئۇلارنىڭ ئېلى ھالاك بولۇپتۇ. ئىگىلىنساچۇر تولىمۇ سەگەك،
ئۆتكۈر بولۇپ، شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياغدۇرالايدى-
كەن. ئۇ ئىككى گۈزەل قىزغا ئۆيلەنگەن، بۇ قىزلارنىڭ بىرى
ياز تەڭرىسىنىڭ، يەنە بىرى قىش تەڭرىسىنىڭ قىزى ئىكەن.
بۇ ئىككى قىز ھامىلدار بولۇپ، تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللار-
نىڭ بىرى ئاق ھاككۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئوغۇللارنىڭ
بىرىنىڭ ئېلى ئاباقان دەرياسى بىلەن قاما دەرياسىنىڭ (بۇ
ئىككى دەريا سىبىر يەردە) ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلارنى قىرغىز
دەپ ئاتىشقان. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى دىنزىيافىل دەرياسى (بۇ
دەريامۇ سىبىرىيەدە — ئا)نىڭ بويىدا ياشايدىكەن.
يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى شەن جۇجى تېغىدا ماكانلاش-
قان ئىكەن، بۇ، تۆت ئوغۇلنىڭ تۇنجىسى ئىكەن، مانا

شۇ تاغدا ئاپا بەگنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ياشايدىكەن. ئۇلار ئوچۇقچىلىقتا مۇزلاپ، قىينىلىپ قالغاندا، تۇنجى ئوغۇل ئوت يېقىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ، ئامان ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىنى ھۆرمەتلەپ ئۆزلىرىگە باش قىلىپ، ئۇنىڭغا بويسۇنۇپتۇ. ئۆزلىرىنى تۈرك دەپ ئاتاپتۇ.»

«ئوغۇزنامە»، «شىمالىي چۇ سۇلالىسى يىلنامىسى، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»، «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»لەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر، باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئائىلىق باسقۇچىدا ياشىغان چاغلاردا، ئەنە شۇنداق ئەپسانىلەرنى توقۇغان. چۈنكى ئاشىنا ئاتلىق بىر ئائىلىنىڭ نامىنى تۈركلەرنىڭ ئۆزىگە فامىلە قىلغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، دۆلەت قۇرغان دەۋرىدە (كۆك تۈرك خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر ـ ئورخون خاقانلىقى دەۋرىدە ــ ئا) خاقان ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى تەتىللادىن تىكلىگەن بارگاھ (ناھايىتى چوڭ چېدىر ــ ئا) ئالدىغا قادالغان كۆك شايى بايراققا زەر يۈگۈرتۈلگەن بۆرە بېشى (بۆرە شەرققە قاراپ تۇرغان ھالەتتە ئىدى) چۈشۈرۈلگەن ئىدى. تۈركلەر، ئۇيغۇر خاقان ئوردىسىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللارنى «بۆرە» دەپ ئاتاشقان ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يىلنامىلەردە خاتىرىلەنگەن ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنىنىڭ جەمەتتىن قېرىنداشلىقىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلگەن. كول تېكىن يادىكارلىقىدىمۇ مۇنداق دېيىلگەن:

«توققۇز ئوغۇزلار ئۆز خەلقىم ئىدى.»

بۆرە تۆتېمى، توغرىسىدىكى ئەپسانىدا ئەقىلگە سىغمايدىغان بىر مەسىلە ئىبرىر سالماقنى ئىگىلىگەن. شۇلى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى: ھايۋان بىلەن (ئەپسانىدىكى بۆرە بىلەن) ئىنسان يېقىنچىلىق قىلىشىپ، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىن ئىنساننىڭ تۇغۇلۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس.

بۆرە تۆتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بەدىئىي جەھەتتىن خېلى ئۈستۈن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلەرنى ئادەم خۇددى ئۆز كۆزى كۆرگەندەك بولىدۇ.

سىيانپى ئەپسانىلىرى

تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان سىيانپىلار، ئۆز تارىخىدا خېلى مۇھىم ۋەتەسىرلىك ئەپسانىلەر ياراتقان. سىيانپى ئەپسانىلىرى ئىككى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى سىيانپىلارنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى تانشىخۇي توغرىسىدىكى. يەنە بىرى يارىشىملىق ئىلاھى ھايۋان «سايىبى» توغرىسىدىكى ئەپسانىدىن ئىبارەت.

مىلادى 2- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تورۇغۇر ئاتلىق بىر سىيانپى ھونلار قوشۇنىدا ئۈچ يىل خىزمەت قىلىپ، ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، ئايالىنىڭ بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا تانشىخۇي دەپ ئات قويغانلىقىنى بىلگەن. تورۇغۇر بۇ ئەھۋالدىن غەزەپلىنىپ، ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. كىيۈمىنىڭ پەيلىنى سېزىپ قالغان

ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ، بىر ئەپسانە ئويلاپ تاپىدۇ. ئۇ تورۇغۇرغا مۇنداق دەيدۇ: «بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت ھاۋا گۈلدۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى. مەن قورقۇپ كېتىپ ئاسمانغا قاراپ ئاغزىم ئېچىلىپ قاپتۇ، شۇ چاغدا ئاسماندىن تولا (مۆلدۈر) يېغىپ، ئاغزىمغا بىر دانىسى چۈشتى، ئاغزىمغا چۈشكەن تولىنى يۇتۇۋەتتىم. بولغان ئىش شۇ، شۇندىن باشلاپ قورساق كۆتۈرۈپ ئوغۇل تۇغدۇم.» ئايالنىڭ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن توقۇغان غەلىتە، سىرلىق ئەپسانىسىغا ئىشەنگەن تورۇغۇر ئاچچىقىدىن يېنىپ، پەسكويىغا چۈشىدۇ.

سىيانپىلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان، قۇدرەتلىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان ئىمپېراتور تانشىخۇي ئانىسىدىن ئەنە شۇنداق تۇغۇلغانمىش.

مىلادى 2- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان سىيانپى خانلىرىنىڭ بىرى تويان II ئوغلى قىپانغا ۋەسىيەت قىلىپ، سىيانپىلارنى باشلاپ جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىشىنى جېكىلىگەن. تويان II باشچىلىقىدىكى سىيانپىلار ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ غەربىدىكى قوبدو رايونىدا ياشىغان. چۈنكى شۇ چاغدا (مىلادى 2- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا) تويان II تانشىخۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى (موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي قىسمىنى) باشقۇرىدىغان خان ئىدى.

قىپان ئاتىسى تويان II نىڭ ۋەسىيىتىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، مىلادى 3- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىيانپى قەبىلە

لىرىنى باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا
قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان.

«ۋى يىلنامىسى. خانلار تەرجىمەھالى. كىرىش
خاتىرىسى»دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قىپان سىيانپىلار-
نى باشلاپ تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز مۇشەققەتلىك، ئاچايىپ
خەتەرلىك كۆچۈش سەپىرىگە قەدەم قويغاندا. سىيانپىلارغا
قىياپىتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشايدىغان «سايىبى»
ناملىق بىر ئىلاھى ھايۋان يول باشلىغان. سىيانپىلار
مانا شۇ ئىلاھى ھايۋاننىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، ئېگىز
تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇقات تو-
سالغۇلارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل دېگەندە كۆزلىگەن
جايغا يېتىپ كەلگەن. شۇنىدىن ئېتىبارەن سىيانپىلار
«سايىبى» ناملىق ئىلاھى ھايۋانغا چوقۇنىدىغان بول-
غان. مانا شۇ ئەپسانىغا ئاساسلانغاندا، «سىيانپى»
دېگەن نام، ئىلاھى ھايۋان «سايىبى» دېگەن نامدىن
كېلىپ چىققان ئىكەن.

سىيانپىلار ياراتقان ئىككى ئەپسانىنىڭ قىسقىچە مەز-
مۇنى ئەنە شۇنداق. ئۇنداق بولسا سىيانپىلار زادى
قانداق خەلق؟ ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى قانداق؟

مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى —
باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ھازىرقى تاشقى موڭغۇ-
لىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىن ئۇلۇغ توك-
يان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىدە ياشىغان
تۇڭگۇسلار (ھازىرقى مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ
ئاتا - بوۋىلىرى)نى بويسۇندۇرۇپ ئالغان ئىدى.

تۈگكۈسلار ئوغۇزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندا، ئۇ- لارنىڭ بىر قىسمى قىددىرخان تاغلىرىنىڭ (ھازىرقى خىنگان تاغلىرىنىڭ — ئا) شىمالىي تىزمىسىدىكى سىيان- پى تاغلىرىغا بېرىپ جايلاشقان. ئۇلار ئۆزلىرىنى شۇ تاغ نامى بىلەن سىيانپى دەپ ئاتىغان. «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك سىيانپى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سىيانپى دېگەن تاغنىڭ نامىغا باغلايدۇ. شۇن- داق بولغاندا، سىيانپى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەپسانە بويىچە ۋە «كېيىنكى خەن يىل- نامىسى، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» بويىچە ھۆكۈم قىلىنغاندا، ئىككى خىل قاراشنىڭ بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئۇلىنىڭ بىرى، سىيانپى دېگەن نام، تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىرى ئىلاھى ھايۋان «سايىبى»نىڭ نا- مىغا مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسى بىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە بىر يەرگە توختىغان ئەمەس.

سىيانپىلار مىلادىيىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 80- يىللىرىغىچە بولغان 300 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋردە، ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئاسا- سەن تۈركلىشىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا تارىخچىلار، ئۇ- لارنى «سىيانپى تۈركلىرى» ياكى «سىيانپى تاتار- لىرى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. يىراق شەرق تىللىرى ۋە تا- رىخىنىڭ ئالىمى، فرانسۇز پاۋل فىللىئوتنىڭ ھۆكۈم

قىلىشىچە، سىيانپىلار تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكەن.

مىلادىنىڭ 48- يىلىغا كەلگەندە قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقى تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، تۇڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئۇغانلار ئىسيان كۆتۈرۈپ هونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 58- يىلى سىيانپىلار تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇغانلار خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھلىقىغا ئۆتۈپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. شۇندىن باشلاپ سىيانپىلار كۆچىيىشكە باشلىدى. بۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان خەن سۇلالىسى سىيانپىلارنى هونلارغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ھەر يىلى خەلقنىڭ قان - ئىلكىنى شوراپ تاپقان پۇلدىن ئىككى يۈز يەتمىش مىليون سەر داچەننى سىيانپىخانلىرىغا بېرىپ، ئۇ پۇلنىڭ ھېسابىغا هونلارنىڭ بېشىنى سېتىپ ئالىدىغان بولدى①. بۇنداق ئەھۋال مىلادىنىڭ 58- يىلىدىن 91- يىلىغىچە داۋام قىلدى. دۈشمەنلەرنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشىدىن هونلار تەركىبىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار، سىيانپىلار رەسمىي ئىسيان كۆتۈرۈپ، هونلارنى ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

هونلار مىلادىنىڭ 87- يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. سىيانپىلار، هون تەڭرىقۇتىنى ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىنى تىرىنىڭ

① پەنلۈپلىيەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 2- قىسىم، خەنزۇچە، 181- بەت.

تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى تەتۈر سويۇپ، هونلاردىن تارىخىي ئۆچىنى ئالدى. چۈنكى مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن هون تەڭرىقۇتى ئوغۇزخان تونگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا، تونگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تۈپتۈز قىلىۋەتكەن ئىدى. تونگۇسلاردىن كېلىپ چىققان سىيانپىلار ئەنە شۇ ۋەقەنى ياددىن چىقارمىغان بولسا كېرەك.

هونلار مىلادىنىڭ 89 — 90- يىللىرى ئۆزىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى تەرىپىدىن ناهايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەن ئىدى. كۆچمەي قالغان هونلاردىن يۈز نەچچە مىڭ ئائىلە (ئالتە يۈز مىڭ كىشى) سىيانپىلارغا تەسلىم بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «سىيانپى» دەپ ئاتاشقا مەجبۇر بولدى. شۇندىن باشلاپ سىيانپىلار كۈچەيدى ۋە هونلارنىڭ ئورنىنى باستى.

تارىختا يۈز بەرگەن بۇ جىددىي ۋەقەدىن چۆچۈگەن خەن سۇلالىسى، 2- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، شەرقىي هونلار (ياكى جەنۇبىي هونلار) ئوغانلار بىلەن بىرلىشىپ، سىيانپىلارغا قارشى تۈرۈش تەرىپىگە ئۆتتى.

مىلادى 2- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، (مىلادىنىڭ 150- يىللىرى) سىيانپىلاردىن تانشىخۇي ئاتلىق، تالانتلىق بىر تارىخىي قەھرىمان تارىخ سەھنىسىگە چىقتى، ئۇ باشتا سۆزلەپ ئۆتۈلگەندەك توروغۇر ئاتلىق بىر هون جەڭچىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئانىسىنىڭ ئېيتىشىچە بىر تال تولىدىن (مۆلدۈردىن) تۆرەلگەن تانشى-

خۇي 14 ياشقا كىرگەندىلا ناھايىتى باتۇر، ئەقىللىق بىر بالا بولۇپ يېتىشكەن. سىيانپى بەگلىرىنىڭ بىرى، ئۆز-ىنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ئات - كالىلىرىنى بۇلاپ كەتكەندە، تانشىخۇي ئۆزى يالغۇز، ئاتقا مىنىپ، بۇلاڭچى بەگنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، بۇلاپ كېتىلگەن ئات - كال-لارنى تارتىپ ئېلىپ قايتۇرۇپ كەلگەن. تانشىخۇينىڭ بۇنداق باتۇرلۇقىنى كۆرگەنلەر، ئۇنى شۇندىن باشلاپ ھۆرمەتلەشكە باشلىغان. سىيانپىلار تانشىخۇينى خان قىل-غان. ئۆز قەبىلىسىگە خان بولغان تانشىخۇي ھازىرقى كالىگان (جاڭجياكو — ئا) ئەتراپىدا قارارگاھىنى قۇرۇپ، يۇزمىڭ ئاتلىق قوشۇن تەشكىللىگەن. دەسلە-پىدە ئۇنىڭغا، موڭغۇلىيە (تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيە) نىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدا ماكانلاشقان سىيانپى-لارنىڭ خانلىرى بىر - بىرلەپ كېلىپ بويسۇنغان.

تانشىخۇي مىلادىنىڭ 147 - يىلىدىن 167-يىلى-غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە بايقال بويلىرىدا ماكانلاش-قان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى شەرقتىكى خەلقلەرنى، ئەسلى يۇرتلىرىدا قالغان ھونلارنى، غەربتىكى ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇردى. تانشىخۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 150- يىلىدىن 235- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-گەن)نىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ھازىرقى كورىيە (چاۋشيەن)نىڭ غەربىي چېگرىسى بىلەن ئۇلۇغ ئوك-يان قىرغاقلىرىغىچە شىمالىي بايقال كۆلى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىنلىرىغىچە، غەربىي يەتتە سۇ (قا-زىقىستان)، ئوتتۇرا ئاسىياغىچە، جەنۇبىي سەددىچىن سېپى-

لىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى.①

تانشىخۇي مىلادىنىڭ 155- يىلىدىن تارتىپ 175- يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە خەن سۇلالىسىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، سەنشى، شەنشىنىڭ، شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جۇچۈەن قاتارلىق جاي- لىرىغا بېسىپ كىرىپ، خەنزۇ خەلقىگە چىدىغۇسىز بالايى- ئاپەتلەرنى كەلتۈردى. مىلادىنىڭ 166- يىلى خەن سۇ- لالىسىنىڭ پاناھلىقىدا تۇرغان ئوغانلار، تانشىخۇيغا تەسلىم بولدى. ئېغىر ئەھۋالدا قالغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادى- شاھى خەن خۇەندى تانشىخۇيغا ئەلچى ئەۋەتىپ تانشى- خۇينى كۆيئوغۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ تەلەپ رەت قىلىندى. باشقا ئىلاج تاپالمىغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىلادىنىڭ 177- يىلى 30 مىڭ ئاتلىق قو- شۇننى (بۇ قوشۇن ھون ۋە خەنزۇلاردىن تۈزۈلگەن) ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ماڭدۇرۇپ، سيانپىلارغا ھۇجۇم قىلدى. تانشىخۇي ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى يېڭىپ تارمار قىلدى. ئۇلار- دىن پەرنەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگراسى 30 قېتىم ھۇجۇمغا ئۇچرىدى.

تانشىخۇي كۆش مەسىلىسىنى يېتەرلىك ھەل قى- لالمىغانلىقى ئۈچۈن، بېلىق تۇتۇشنى ياخشى بىلىدىغان، ۋى

---

① ماچاڭ شۇ: «سيانپىلار ۋە ئوغانلار»، خەنزۇچە، 140——190- بەتلەر.

لەرگە① ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلاردىن مىڭدىن ئارتۇق ئائىلىنى تۇتۇپ كەلگەن. ئۇلارنى چوڭ بىر كۆلنىڭ بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بېلىق تۇتۇش ئىشلىرىغا سالغان.

سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە 30 يىل ئولتۇرغان تانشىخۇي مىلادىنىڭ 180- يىلى 44 يېشىدا (ئۇ مىلادىنىڭ 136- يىلى تۇغۇلغان) ئالەمدىن ئۆتتى.

تانشىخۇي ئۆلگەندىن كېيىن، سىيانپى شاھزادىلىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بېرىپ، بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئاخىرى بېرىپ سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى ھالاك قىلىش تەقدىرىگە ئۇچراتتى.

باشتا تانشىخۇينىڭ ئوغلى غوران خان بولدى. لېكىن ئۇ قابىلىيەت جەھەتتە ئاتىسىغا يەتمەيدىغان، ئاچكۆز، كەيپى - ساپادىن باش كۆتۈرمەيدىغان، يولسىز بىر ھۆكۈمران ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا سىيانپى بەگلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى قويتۇ خان بولدى. غوراننىڭ ئوغلى قىيمان بىلەن قويتۇ ئارىسىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى يۈز بېرىپ، قانلىق ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. قويتۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇكىسى بودوكىن خان بولدى. بۇنىڭ ۋاقتىدا بىر - بىرىگە قارشى ئىككى توپ پەيدا بولدى. ئۇنىڭ بىرى بودوكىن توپى بولسا، يەنە بىرى قىبەنىن توپى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇرى، باقا قاتارلىق خانلارنىڭ بىر توپى بار ئىدى.

---

① قەدىمكى زاماندا، شەرقىي شىمالنىڭ دېڭىز بويلىرىدا، «ۋى» دېيىپ ئاتالغان خەلق ياشىغان.

مىلادىنىڭ 190- يىلىغا كەلگەندە قىبەنىڭ كۆچـ ىيشكە باشلاپ، بارلىق سىيانپى خانلىرىنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. مىلادىنىڭ 218- يىلى قىبەنىڭ (بودوكىنىنىڭ ئوغلى) ساۋ - ساۋنى تارمار قىلدى. قىبەنىڭ شۇ ئۇرۇشتا ساۋ - ساۋ تەرەپىنى ئالغان تاغىسى پوروغان (بودوكىنىنىڭ ئاكىسى)نى يېڭىپ، ئۇنىڭ ھۆ- كۈمرانلىقىدىكى سىيانپىلارنى بويسۇندۇردى. مىلادىنىڭ 220- يىللىرى قىبەنىڭ بۆلۈنۈپ ئالغان سىيانپى خانـ لىرىنى ئۆلتۈرۈپ، سىيانپىلارنى بىرلىككە كەلتۈردى.

مىلادىنىڭ 222- يىلى قىبەنىڭ ئاتىسى بودوكىننى ئۆلتۈرۈپ سىيانپىلارغا يەگانە ئىمپېراتور بولدى. بودو- كىن (مىلادىنىڭ 205- يىلىدىن 223- يىلىغىچە ئىمپې- راتور بولغان) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئىمپېراتور بول- غان قىبەنىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 223- يىلىدىن 235- يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تاشقى ۋاقىتتىكىدەك قۇدرەتلىك ھالغا كەلدى. ئۆزد- گە پايدىسىز ئەھۋالنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى سەزگەن ۋې پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 220- يىلىدىن 265- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قىبەنىڭگە قارشى سىيانپى خانلىرىنى (بودوكىن تەرەپدارلىرىنى) يۆلەپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىـ رىنى باشلىدى. قىبەنىڭ مىلادىنىڭ 234- يىلى ھازىرقى سەنشىنىڭ شىمالىدا بولغان ئۇرۇشتا، ۋې پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىـ رىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىپ ئالدى.

قىبەنىڭ ھەربىي ستراتېگىيە، تاكتىكا سەنئىتىنى

خېلى مۇكەممەل بىلىدىغان ۋە ئۇنى قوللىنىشتا ئۇستا ھەربىي يولباشچى بولغاندىن تاشقىرى دىپلوماتىيە ئىشلىرىدىمۇ ئەقىللىق دىپلومات ئىدى. ئۇ ۋېي پادىشاھلىقىنى ھەربىي جەھەتتە بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىشىدا دىپلوماتىيە ھەرىكەتلىرىدىمۇ ئېلىپ بارغان. قىبەنىن ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ دۈشمىنى شۇخەن پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 221- يىلىدىن 263- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىپ بىرلىكتە ۋېي پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرغان ئىدى. مىلادىنىڭ 231- يىلى شۇخەن پادىشاھلىقىنىڭ باش ۋەزىرى جۇگېلياڭ گەنسۇنىڭ غەربىدىكى خىشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى قورشىۋالدىغان چاغدا، قىبەنىنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. قىبەنىن جۇگېلياڭنىڭ تەكلىپىنى دەرھال قوبۇل قىلىپ، سىيانپىي قىرشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، گەنسۇدىكى كاۋلىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا يېتىپ كېلىپ، جۇگېلياڭغا قوشۇلۇپ، بىرلىكتە ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. بۇ ۋەقەدىن چۆچۈپ كەتكەن ۋېي پادىشاھلىقى چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشقا جىددىي كىرىشكەن، يەنە بىر تەرەپتىن قىبەنىننى ئۆلتۈرۈشكە كىرىشكەن. ئۇلار بۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بىيجىڭ ۋالىيسى ۋاڭشۇن ئارقىلىق خەنلىك ئاتلىق … جەنجەۋازنى … ئەدىچىن سىيانپىلەردىن ئوغرىلىقچە سىيانپىلار يۇرتىغا چىقىرىپ، قىبەنىننى مەخپىي ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەت-

كەن. ئاقىۋەت مىلادىنىڭ 235- يىلى قىبەنىسىن خەلجەر-ۋاز خەنلىۈك تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەن.

قىبەنىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 85 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 150- يىلىدىن 235- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ ھۆكۈمرانلىرى تۈركلەشكەن سىيانپىلار بولسىمۇ، ئىمپېرىيىدىكى خەلقلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنى ھونلار، شەرقىي ئۈيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى.

كۈچلۈك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، سىيانپىلارنىڭ ئىچىدىكى توبا ئاتلىق بىر قەبىلە باش بولۇپ، تارىختا توبا سىيانپىلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان بىر دۆلەتنى قۇردى. بۇ دۆلەت 160 يىل (مىلادىنىڭ 235- يىلىدىن 394- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈردى.

سىيانپىلار قەدىمكى چاغدا، قىددىرخان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىسىدىن خولونبىر كوللۈك رايونىغا (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى خەيلار ئەتراپى) كۆچكەن چاغدا (مىلادىنىڭ 50- يىللىرى) ئۇلار «توبا سىيانپىلار» دەپ ئاتالماي، سىيانپى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار خولونبىر كوللۈك رايونىغا كۆچكەندىن كېيىنلا، سىيانپىلار بىلەن ھونلار ئۆزئارا چېتىشىشقا باشلىدى.

تارىختا بىرەر خەلقنىڭ باشقا بىر خەلق بىلەن چېتىشىشى، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئۇزاق مۇددەتلىك، ئاستا يۈز بېرىدىغان ئىجتىمائىي ھادىسە. سىيانپىلارنىڭ يېرىمىي ئەسىردىكى پائالىيىتىگە پېتەكچىلىك

قىلغان تويان I دىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 50- يىللىرىدىن تارتىپ) تويان II يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغانچاغدىلا (140- يىللىرى) سىيانپىلار ھونلىشىپ توبا سىيانپىلار كېلىپ چىققان.

« توبا» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تارىخىي يىلنامىلەردە (ۋى سۇلالىسى يىلنامىسىدا) مۇنداق قاراشلار بار: (ئاتىسى سىيانپىي، ئانىسى ھونلاردىن تۇغۇلغانلارنى« توبا » دەپ ئاتىغان).

مانا شۇ توبا لار سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، سىيانپىلارغا باش بولۇپ، ھازىرقى چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا توبا سىيانپىلار دۆلىتىنى قۇرغان. ئۇلارنىڭ مەشھۇر خانلىرى قىپان (مىلادىنىڭ 200- يىللىرى قوبدۇ ئەتراپىدىن چوغاي تاغلىرى ئەتراپىغا كۆچكەن توبالارغا باش بولغان) لى ۋى (مىلادىنىڭ 261—277- يىلغىچە خان بولغان) ئۇ 88 يېشىدا خان بولغان، 104 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. قىپاننىڭ خانلىق دەۋرىنى سۈرگەن ۋاقتى مىلادىنىڭ 235- يىلىدىن 261- يىلغىچە بولغان 26 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لى ۋىدىن كېيىن توبا سىيانپىلارغا لىخو، چاۋ، خۇ قاتارلىق ئۈچ كىشى خان بولغان. بۇلارنىڭ سەلتەنىتى 20 يىل (مىلادىنىڭ 277- يىلىدىن 297- يىلغىچە) داۋام قىلغان. بۇلاردىن كېيىن ئوتا (297 — 310)، يىلو (310 — 316)، لوگۇەن (310 — 316) — بۇ ئىككىسى ئورتاق خان بولغان. بۇ ئورتاق خانلاردىن كېيىن، يۈلۈ (316 — 325)، غونۇ (325 — 330)،

قىسقىنا (330 — 335)، يىسفوي (335 — 337)، شىكەن (337 — 380)، فۇكىسىن (380 — 386)، كىيى (386 — 394) قاتارلىقلار خان بولغان.

توبا سىيانپىلار دۆلىتىنى مىلادىنىڭ 394- يىلى ئاۋار خاقانى تولون I تارمار كەلتۈرگەن.

توبا سىيانپىلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 394- يىلى يوقىتىلغان بولسىمۇ، ئەسلى كېلىپ چىقىشى سىيانپىلار-دىن بولغان توبالار، مورۇنلار، دەنلەردىن ئىبارەت قەبىلە — ئۇرۇقلار، تارىختا شىمالىي ۋې خانلىقى (مىلادىنىڭ 385 - يىلىدىن 534- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، غەربىي ۋې خانلىقى(535—556)، شەرقىي ۋې خانلىقى (534—550) قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان.

مىلادىنىڭ 385- يىلى توبا قەبىلىسىنىڭ خانى توبا-تاۋ كۈچلۈك توبالار دۆلىتى (« شىمالىي ۋې » دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى قۇرۇپ ھازىرقى داتۇڭنى پايتەخت قىلغان ئىدى. مىلادىنىڭ 481- يىلى توبالار پايتەختىنى لوياڭغا يۆتكەپ، خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. شۇ يىلى ھۆكۈمران گۇرۇھ «توبا» فامىلىسىنى « يۈەن»گە ئۆزگەرتتى. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ 385- يىلىدىن 534- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ ئاخىرى خەنزۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

رىۋايەت

قەدىمكى تارىخ، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، ئاتاق-
لىق شەخسلەرگە دائىر ۋەقەلەرنى قىسقا ۋە ئېنىق بە-
دىئىي ئۇسۇل بىلەن بايان قىلغان خەلق ئېغىز ئەدەبى-
ياتىنىڭ بىر تۈرى رىۋايەت دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقى-
رىش كۈچلىرى ناھايىتى ئاجىز، تۆۋەن بولغان. ئۇنىڭ
ئۈستىگە ئەتراپىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەققىدە خى-
يالىي تەسەۋۋۇرلاردا بولغان. ئۇلار بىر تەرەپتىن تەبىئىي
ھادىسىلەر بىلەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى چۈشىنىشنى
ئارزۇ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تەبىئەت ئۈستىدىن
غەلىبە قىلىشنى، ھاياتقا زىيان يەتكۈزىدىغان بارلىق
دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشنى ئىزلىگەن. رىۋايەت
مانا شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ۋۇجۇدقا كەلگەن.

لېكىن رىۋايەتلەردە ئەپسانە ئېلېمېنتلىرى بولمايدۇ
دېيىلسە بۇ ئەمەلىيەتكە زادى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا
رىۋايەت بىلەن ئەپسانىنىڭ پەرقىنى ئاجرىتىش كېرەك.
رىۋايەتتە خىيال ۋە ئەقىلگە سىغمايدىغان توقۇلمىلار
ئازراق بولۇپ، رېئال ۋەقەلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇ-
رىدۇ. ئەپسانىدا بولسا خىيالىي ۋە توقۇلمىلار ئاساسىي

ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇنداق قارىماقلىققا ئەپسانە بىلەن رىۋايەتنىڭ پەرقىنى ئاجرىتىش ئانچە ئاسان ئەمەس.

بىزگە مەلۇم بولغان رىۋايەتلەر ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا يارىتىلغان بولۇپ، بىر زامانلاردا نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن توقۇلغان رىۋايەتلەر نەسىلدىن - نەسىلگە ئۆتۈپ تارقىلىپ، ساقلىنىپ كەلگەن.

رىۋايەتلەر ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگىنى ئۈچۈن دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغان ۋە ئۇلارغا يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلۇپ بېيىپ كەلگەن.

«كۆچ» رىۋايىتى

رىۋايەتلەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ «كۆچ» رىۋايىتىنى مىسالغا ئېلىش ئالاھىدە تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە.

13 - ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى «دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ «كۆچ» رىۋايىتىنى تەپسىلىي يېزىپ قالدۇرغان. رىۋايەت مۇنداق:

«... قارا قورۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان تۇغلا، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا «قۇملانجۇ» دېگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر - بىرىگە يانداشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بار ئىكەن، بۇ دەرەخلەرنىڭ بىرىنىڭ نامى فىستوق بولۇپ، تۇرقى قارىغايغا ئوخشايدىكەن، ئارچىدەك ھەمىشە كۆكىرىپ ياشناپ

تۇردىكەن، قارىغايدەك مەزمۇت ئىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى قارىغاي ئىكەن. كونىلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. دۆڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئېگىزلەشكە باشلاپتۇ. ئاسماندىن بىر يورۇق چۈشۈپ، دۆڭنى يورۇتۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار كېلىپ نۇرلىنىپ تۇرغان دۆڭگە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ تۇرىدىكەن. مانا شۇ نۇرلۇق دۆڭنىڭ ئىچىدىن چىرايلىق مۇزىكا - ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىدىكەن. ھەر كېچە ئەھۋال شۇنداق ئىكەن. نۇرلۇق دۆڭدىن چېچىلغان نۇر ئوتتۇز قەدەمچە جاينى يورۇتۇپ تۇرىدىكەن. كونىلەرنىڭ بىرىدە نۇرلىنىپ تۇرىدىغان دۆڭدىن ئۇشتۇمتۇتلا بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ، ئېچىلغان ئىشىكتىن قارىغاندا، خۇددى ئوتاۋغا (كىگىز ئۆيگە) ئوخشاپ كېتىدىغان بەش ئۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەر بىر ئۆيگە بىردىن كۈمۈش سەگۈنچەك ئېسىلغان، ھەر بىر سەگۈنچەكتە بىردىن بوۋاق ئوغۇل بالا ئولتۇرغان، بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگە بار ئىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەگلىرى بۇ ئاجايىپ كارامەتلىك بوۋاقلارنى كۆرۈپ ئۇلارغا ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈپتۇ. بوۋاق ئوغۇل بالىلار ھاۋادىن نەپەس ئېلىش بىلەنلا ھەرىكەتلىنىپ ئۆيدىن چىقىشىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىنىك ئانىلارنى تەيىنلەپ، بوۋاقلارنى ئېمىتكۈزۈپتۇ. ئۇلارنىڭ تىلى چىققاندا ئۆز ئاتا - ئانىلىرىنى سۈرۈشتە قىلىشىپتۇ. كىشىلەر ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ، ئوغۇللار دەرەخكە چوقۇنۇشۇپتۇ. دەرەخ

ئادەمدەك تىلغا كىرىپ، بالىلارنىڭ ئەخلاقلىق، پەزىلەتـ
لىك ئۆسۈشى ھەققىدە ۋەسىيەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەڭگۈ
ياشىشىنى قۇتلاپتۇ. شۇ جايدىكى كىشىلەر بۇ ئوغۇللارغا
خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك بويسۇنۇشقان. بەش
ئوغۇلنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ نامى شۇڭقارتېكىن، ئىككىنـ
چىسىنىڭ نامى قۇتچۇرتېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ نامى بۇقاـ
تېكىن، تۆتىنچىسىنىڭ نامى ئۆرتېكىن، بەشىنچىسىنىڭ
نامى بوگۇتېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار تەڭرى مانا شۇنداق
ئوغۇللارنى ئاتا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن
بىرىنى خان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئوغۇللارنىڭ ئىـ
چىدە بوگۇتېكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق بولۇپ،
نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بوگۇتېكىننى خان قىلىپ، ئۇنىڭغا
بويسۇنۇشقان. مانا شۇ بوگۇتېكىن خاقانلىق تەختىگە
ئولتۇرغاندىن كېيىن دۆلەتنى ياخشى ئىدارە قىلغان. دۆـ
لەتنىڭ ئاھالىسى ئاۋۇپ - كۆپەيگەن. تەڭرى بوگۇخانغا
ئۈچ قۇش ئاتا قىلغان. بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ
تىلىنى بىلىدىكەن. بوگۇ خان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر
دائىم دۇنيانىڭ تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ، دۇنيادا
بولۇۋاتقان ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوگۇخان چىدىر ئىچىدە ياتـ
قاندا بىر ئىلاھى جاننى كۆرۈپتۇ. ئىلاھى جان گۈزەل
قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈپتۇ. بوگۇخان قورقۇپ كېتىپ،
ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ ئىلاھى قىزغا گەپ قىلىشقا پېتىنالـ
ماپتۇ. ئىككىنچى كېچىسىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېـ

رىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بوكۇخان بۇ ئەھۋالنى باش ۋەزىرىگە ئۇختۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى ھېلىقى ئىلاھى پەرى قىزغا ئەگىشىپ، «قۇت تاغ» (بەخت تېغى) دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. تاڭ ئاتقىچە قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ھەر كېچە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. بۇنداق ئەھۋال يەتتە يېرىم يىل داۋام قىلىپ، بوكۇ خاقان پەرى قىز بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا قىز مۇنداق دەپتۇ: «كۈن چىقىشتىن كۈن پاتقىچە بولغان پۈتۈن دۇنيا ساڭا بويسۇنىدۇ، سەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ، ئەلنى ياخشى باشقۇرغىن.» پەرى قىز بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن غايىب بوپتۇ. بوكۇ خاقان قوشۇن توپلاپ، ئاكىسى سۇڭقارتېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى ئۈچ يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكىسى قۇتچۇرتېكىننى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۇستىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بۇقاتېكىننى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزۇپتۇ. تۆتىنچى ئاكىسى ئۆرتېكىننى ئۆز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۈرۈشكە ماڭغان قوشۇنلار نۇرغۇنلىغان ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىر ۋە غەنىمەتلەرنى ئېلىپ، ئورخون دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كېلىشىپتۇ. شۇ يەردە «ئوردو بالىق» دېگەن بىر شەھەر بىنا قىلىنىپتۇ. شۇ چاغدا كۈن چىقىش تەرەپتىكى دۆلەتلەر پۈتۈنلەي بويسۇنۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بوكۇخان كېچىسى ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئاق چاپانلىق، ئاق ھاسا تۇت-

ۋان بىر ئەر كىشىنى كۆرۈپتۇ، ئۇ بىر پارچە قاش تې-
شىنى بوگۇخانغا بېرىپ، مۇنداق دەپتۇ: «سەن مۇشۇ
تاشنى مەڭگۈ ساقلىساڭ، پۈتۈن دۇنيا ساڭا باش ئېگىدۇ.»
بوگۇخاننىڭ باش ۋەزىرى مۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆ-
رۈپتۇ. ئەتىسى بوگۇخان ھەربىي ھازىرلىققا كىرىشىپ،
كۈن پېتىش تەرەپكە قوشۇن تارتىپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇن
تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇپتۇزلەڭ، سۇپ-
سۈزۈك بۇلاق سۇلىرى شىرىلداپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز
ماللار سەكرىشىپ ئويناپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈشۈپ-
تۇ. قوشۇن شۇ يەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە بالا-
ساغۇن دېگەن شەھەرنى بىنا قىلىپتۇ. قوشۇنلار بۆلۈنۈپ
تەرەپ - تەرەپكە يۈرۈش قىلىپتۇ. 12 يىل ئىچىدە كۆپ
ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بې-
رىپتۇ... بويسۇنغان ئەللەرنىڭ خانلىرىنىڭ ھەر بىرى
ئېسىل سوۋغاتلارنى ئېلىپ، بوگۇخاننىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ،
ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. بوگۇخان ئۇلارنى ئىززەت-
ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. بوگۇخان ئۇلارنىڭ ياساق
تۆلىشىنى جىكىلەپ ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇپتۇ. چوڭ غە-
لىبىگە ئېرىشكەن بوگۇخان بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇل-
غان ئېلىگە قايتىپ كەپتۇ.

بوگۇخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇللىرى-
دىن بىرى خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپتۇ. ئۇيغۇرلار مانا
شۇ خاننىڭ زامانىسىدا بارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى
ھايۋانلار بىلەن بوۋاق بالىلارنىڭ ئاغزىدىن: «كۆچ -
كۆچ» دېگەن ئاۋازنى ئاڭلاشقا باشلاپتۇ. ئۇيغۇرلار «كۆچ -

كۆچ » دېگەن ئاۋازغا ئەمەل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىدىن چىقىپ، باشقا جايلارغا كۆچۈپتۇ. قانداق يەرگە بارمىسۇن « كۆچ - كۆچ » دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپلا تۇرۇپتۇ. ئاخىرى بىر تۇزلەڭلىككە كەلگەندىلا «كۆچ-كۆچ» دېگەن ئاۋازلار توختاپتۇ. ئۇيغۇرلار مانا شۇ تۇزلەڭلىككە بەش شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىڭغا «بەش بالىق» دەپ ئات قويۇپتۇ.

«كۆچ» رىۋايىتى ھەققىدە

بۇ رىۋايەتنىڭ سىيۇژىت تۈزۈلۈشى ئەپسانە، رىۋايەتكە خاس فانتازىيە (خىيالىي) خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، قەھرىمان ئىلاھلاشتۇرۇلغان. رىۋايەتتىكى ۋەقەلەر كىشىنى ئۆزىگە ماگنىتتەك تارتىدىغان بەدىئىي شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن. «كۆچ» رىۋايىتى نەسرى تىل بىلەن ۋەقەلىكنى سىيۇژىت بويىلاپ ئىخچام بايان قىلىدۇ. «كۆچ» رىۋايىتىدە شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق بىر دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەڭگىۋار تارىخىي بەدىئىي شەكىل بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646- يىلىدىن مىلادىنىڭ 845- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) مىلادىنىڭ 840- يىللىرىغا كەلگەندە ئىچكى ئۇرۇش (خاقانلىق تەختىنى تالىشىش) ئىچكى ئىسيان (يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ئىسيانى) خائىنلىق ھەركەتلەر (ھەربىي ۋەزىر قۇلۇق باغانىڭ قىرغىزلارغا قېچىپ بېرىپ

خاقانلىقتا يۈز بەرگەن ئىچكى قىيىنچىلىقلارنى بىلدۈرۈپ، ئۆلارنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇترىتىشى)، تەبىئىي ئاپەت-لەر (قارىنىڭ قېلىن يېغىپ، چارۋا - ماللارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشى، دېھقانچىلىقنىڭ ۋەيران بولۇشى، ۋابا كېسىلى تارقىلىپ، ئادەملەرنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى) قاتار-لىق سەۋەبلەردىن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى قارابالغا سۈزنى تاشلاپ چىقىپ، خاقانلىقنىڭ پايتەختىنى غەربتە بەرپا قىلىشقا مەجبۇر بولغان. شۇنداق جىددىي تارىخىي ۋەقە يۈز بەر-گەندە شەرقىي ئۇيغۇرلار (قەدىمكى چاغلاردا بايقال كۆلى-نىڭ بويلىرى، تاشقى موڭغۇلىيەدە ياشىغان ئۇيغۇرلار — ئا) نىڭ كۆپ قىسمى ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن يۇرت-لىرىدىن بىرى — هازىرقى موڭغۇلىيەدىن غەربكە قا-راپ كۆچكەن. مانا شۇ غەربكە قاراپ كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتىدىكى قان - قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ئۇيغۇرلار (هازىر-قى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ غەربىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار — ئا) قېشىغا كۆچۈپ كېلىپ ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850-يىلىدىن 1335- يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر قا-راخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850- يىلىدىن 1212- يى-لىغىچە داۋام قىلغان) قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇرغان.

« تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىس-سە » دېگەن مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، « كۆچ » رىۋايىتى ھەقىقىي رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا توقۇلغان. شۇ يىلنامىدىكى خاتىرىگە قارىغاندا،« كۆچ » رىۋايىتىدىكى

باش قەھرىمان بوگۇخان ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى-
نىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلانغان
ۋاقتىدىكى (مىلادىنىڭ 745- يىلىدىن 830- يىلىغىچە)
خاقانلىرىنىڭ بىرى ئىدى. 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن
ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646- يىلىدىن
845- يىلىغىچە)نىڭ تارىخىنى ئۈچ باسقۇچقا ئايرىپ
چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى خاقان-
لىقىنىڭ شەكىللىنىشكەن مەزگىلى بولۇپ، تويىغۇرا
100 يىلنى (646- يىلىدىن 745- يىلىغىچە) ئۆز ئى-
چىگە ئالىدۇ. خاقانلىقنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى قۇدرەتلىك
دۆلەت ھالىغا كەلگەن مەزگىل بولۇپ، تويىتوغرا
85 يىلنى (745- يىلدىن 830- يىلغىچە) ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. ئۈچىنچى باسقۇچ بولسا خاقانلىقنىڭ بېشىغا نا-
ھايىتى ئېغىر كۈنلەر چۈشۈپ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ
غەربكە كۆچۈشى بىلەن ئاياغلىشىدۇ. بۇ مەزگىل 15 يىلنى
(830- يىلدىن 845- يىلغىچە) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

رىۋايەتتىكى باش قەھرىمان ئۇيغۇر خاقانى بايان-
چۇر (مىلادىنىڭ 747- يىلىدىن 759- يىلىغىچە خاقان
بولغان)نىڭ كىچىك ئوغلى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى ئىل-
تېكىن ئىدى. ئۇ ئاتىسى بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن
كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا خاقان بولغان. بوگۇخان تونۇرىسى-
دا « كۆچ » رىۋايىتىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: « ئۇ پەرى
قىز بىلەن يەتتە يېرىم يىل سۆزلەشكەن ...». «بالاسا-
غۇن شەھىرىنى بىنا قىلىپ 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەر-
نى ئالغان...» بوگۇخاننىڭ رىۋايىتىدىكى ھۆكۈم سۈرگەن

ۋاقىتنى ھىساپلاشقاندا تەختتە 20 يىل خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە بوگۇخاننىڭ توپتوغرا 20 يىل (مىلادىنىڭ 759- يىلىدىن 779- يىلىغىچە) خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى خاتىرىلەنگەن. يىلنامىدا بوگۇخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا (بالاساغۇن ئەتراپىغا — ئا) يۈرۈش قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر - ئورخون خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە خاقاننىڭ (808- يىلىدىن 821- يىلىغىچە خاقان بولغان) ئوتتۇرا ئاسىياغا (ھازىرقى قىرغىزىستان ئەتراپلىرىغىچە) يۈرۈش قىلغانلىقى توغرىسىدە ۋە «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىقى يادىكارلىقى»دا ھەققىي ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار. ئېھتىمال بوگۇخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە خاقاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك. « كۆچ » رىۋايىتىدە بوگۇخاننىڭ بەش ئىر تۇغقان ئىسكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ تۆت قېرىنداشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى ناھايىتى جىددىي. ئۇلۇغ ئىشلارنى ئورۇنلاشقا تەيىن قىلغانلىقى باياق قىلىنغان.

يىلنامىغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلغاندا، خاقان بايانچۇرنىڭ ھەققىدە تەن يابغۇتېكىن، كولچۇرتېكىن، ياغلاقارتېكىن، بوگۇتېكىن × × × تېكىندىن ئىبارەت بەش ئوغۇللىرى بولغان. «كۆچ» رىۋايىتىدە، بوگۇتېكىن بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ

كىچىككى بولۇپ، ئوغۇللارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى بايان قىلىنغان.

بوگۇتېكىننىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى تاڭ يىلنامىسىدىكى ھەقىقىي پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، «كۆچ» رىۋايىتىنىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقى ئېنىقمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

«كۆچ» رىۋايىتىدە: «بوگۇخان قوشۇن توپلاپ چوڭ ئاكىسى شۇڭقارتېكىنگە (بۇ يابغۇتېكىن بولسا كېرەك — ئا) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى 300 مىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭغۇزۇپتۇ.» دېيىلگەن. يىلنامىغا ئاساسلانغاندا، خاقان بايانچۇرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 747- يىلىدىن 759- يىلىغىچە) ئۇيغۇر-ئورخون خاقانلىقى كۈچىيىشكە باشلاپ، لياۋخې دەرياسى بويىدا ياشىغان (ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە) موڭغۇل دەسلىلىك قىتانلار، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا ياشىغان قىرغىزلار بويسۇندۇرۇلغان. مانا شۇ خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇش بايانچۇرنىڭ تۇنجى ئوغلى، بۆگۈخاقاننىڭ چوڭ ئاكىسى يابغۇتېكىن (رىۋايەتتە شۇڭقارتېكىن دېيىلگەن) تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

«كۆچ» رىۋايىتىدە: «بوگۇخاقان ئۈچىنچى ئاكىسى جۇقاتېكىننى 100 مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزۇپتۇ.» دېيىلگەن.

تارىختىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغانىدەك، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ

شۇەنزۇڭ (مىلادىنىڭ 712- يىلىدىن 756- يىلىغىچە پادىشاھ بولغان)نىڭ خېنىي ئەتراپلىرىدا تۇرىدىغان ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىيسى ئۆگلۈك (ئەسلى كېلىپ چىقىشى تۈرك-ئا) ئىسيان كۆتۈرۈپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن شىئەنگە قاراپ يېقىپ كېلىدۇ. تۈگگۈەندە بولغان جەڭدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئۆگلۈك (خەنزۇچە ئىسمى ئەنلۇسەن -ئا) شىئەننى يېقىپ ئالىدۇ. ئۆگلۈك ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالايدۇ. تاڭ شۇەنزۇڭ سىچۇەنگە قېچىپ كېتىدۇ. شۇنداق جىددىي پەيتتە تاڭ سۇلالىسى شاھزادىسى تاڭ شاۋزۇڭ گەنسۇ ئەتراپىدا تۇرىدىغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى گوزىيىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دەپ جاكالاپ، ۋەزىيەتنى ئوڭشاش يولىغا كىردى. مىلادىنىڭ 757- يىلى ئىسيانچىلار ئارىسىدا جېدەل چىقىپ، ئۆگلۈكنى ئوغلى ئەنچىڭشۈي ئۆلتۈردى. ئىسيانچىلارنىڭ يەنە بىر باشلىقى سىيگىن (سى-سىمىن) ئەنچىڭشۈيگە بويسۇنمىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى تاڭ شاۋزۇڭ ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. تاڭ شاۋزۇڭ ئەيشى - ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى تېزراق ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىسياننى باستۇرۇشتا ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىش قارارىغا كەلدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 757 - يىلى گوزىيى باشچىلىقىدا، ئۇيغۇر بوكوخەيىن مىراھلىقىدا قارا بالغاسۇنغا بىر دىپلوماتىك ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. گوزىيى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۇيغۇر خاقانى بايانچۇر بىلەن قىلغان سۆھبەتلەردە تاڭ سۇلالىسىغا

ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئىشلار شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشتى. شەرقىي ئاسىيادىكى ئىككى كۈچلۈك دۆلەت — تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئارىسىدا تۈزۈلگەن توختامدا، ئۇيغۇرلار چاڭئەن، لوياڭنى ئىسيانچىلاردىن قايتۇرۇپ ئالغاندا شەھەردىكى زېمىن، ئىمارەتلەر تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولىدۇ، ئالتۇن، كۈمۈش، تاۋار- دۇردۇن، قىز-چوكانلار ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولىدۇ، ئۇندىن باشقىلارى تاڭ پادىشاھى ئۆزىنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر خاقانىغا ياتلىق قىلىشى زۆرۈر دېيىلگەن. چىرىكلەشكەن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى دۆلەتنىڭ ئىززەت-ئابرۇيىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، چەت ئەلنىڭ ھەربىي كۈچىگە يۆلىنىپ، ئىسيانىنى باستۇرۇشتا خەلققە قانچىلىك بالايى-ئاپەت كېلىدىغانلىقى بىلەن كارى بولمىدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى مۇنتىزىملاشقان، جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن بولغان ئىككى يۈز 21 مىڭ ئاتلىقتىن ئىبارەت ئىدى. قوشۇن 17 ئاتلىق دىۋىزىيە بولۇپ، ھەر بىر دىۋىزىيىدە 13 مىڭدىن جەڭچى بار ئىدى.

تۈزۈلگەن توختامغا بىنائەن خاقان بايانچۇر مىلادىنىڭ 757-يىلى چوڭ ئوغلى يابغۇ تېكىن قوماندانلىقىدا بەش مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنىنى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۆكلۈك - سىزىگىن ئىسيانىنى ئۈزۈل - كېسىل باستۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 760-يىلى خاقان بولغان (مىلادىنىڭ 759-يىلى بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتكەن) بوگۇ خاقان ئۆزى جۇڭگوغا

كېلىپ، بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىسيانىنى باستۇرغان ئىدى.
«كۆچ» رىۋايىتىدىكى بوگۇخاقان ئۈچىنچى ئاكىسى بۇقاتېكىننى 100 مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزغان، دېگەن بايانلار مىلادىنىڭ 757-يىلىدىن 761-يىلىغىچە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئۈگلۈك - سۆيگۈن ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم جۇڭگوغا كەلگەنلىكىگە قارىتىلغان.
«كۆچ» رىۋايىتىدە، بوگۇخاقان ئىككىنچى ئاكىسى قۇتچۇرتېكىننى 100 مىڭ قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭغۇزۇپتۇ دېيىلگەن.
تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، ئۈگلۈك - سۆيگۈن ئىسيانىنى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر ئېغىر خەۋپلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئەسلىدە تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا مۇھىم ھوقۇقلارنىڭ بىرىگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر بوكوخەيىن تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 764 - يىلى ئىسيان كۆتۈردى. بوكوخەيىن كۆتۈرگەن ئىسيانغا ئۇيغۇر خاقانلىقى، تىبەت خاقانلىقى قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى. شۇچاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى گوزىيى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى قۇچ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقارتېكىن (بوگوخاقاننىڭ قېرىندىشى)نىڭ قارارگاھىغا (باش شتابىغا) بېرىپ، ئۇنى ئىسيانىنى قوللىماسلىققا ئۇندەپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىسيانچىلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشكە

مۇيەسسەر بولىدى. بۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەن
دىن كېيىن ئىتتىپاقدىشى ئۇيغۇرلاردىن ئايرىلغان تىبەت
خانلىقىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى نىڭشىيادىكى
لىڭئۇ دېگەن جايغا چېكىندى. ئۇيغۇر سەركەردىسى قۇچ
قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ،
مىلادىنىڭ 765 - يىلى قاتتىق سوغۇق قىشتا تىبەت
قوشۇنلىرى («كۆچ» رىۋايىتىدە تاڭغۇتلار دېيىلگەن)
جايلاشقان لىڭئۇ دېگەن جايغا يېقىنلاپ كەلگەن. قۇچ
قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن (رىۋايەتتە قۇنچۇرتېكىن
دېيىلگەن) دەھشەتلىك قار - شىۋىرغان بولۇپ تۇرغان
كېچىسى تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ چېدىرلاردا ئۇخلاۋاتقانلىقىدىن
پايدىلىنىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ ئاتقىچە تىبەت
قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان قىسمىنى
ئەسىر ئالغان. بۇ غەلىبىدە ئۇيغۇرلار بىر مىليوندىن
ئارتۇق ئات، تۆگە، كالا، قوي ئولجا ئالغان. تاڭ سۇلالى-
سى ئۇيغۇرلارغا يۈز مىڭ توپ شايى ئەتلەس ھەدىيە
قىلغان.

مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىك
ئارىسىدا بولغان شۇ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك قوشاقلار
مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇچرايدۇ.
قوشاق مۇنداق:

تاڭغۇت قوشۇنىنى ئۇشتۇمتۇت تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن-قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىمەت ئالدى،
تاڭغۇتلار ئەسىر بولۇپ بېشىنى ئەگدى.

«كۆچ» رىۋايىتىدىكى قۇتچۇر تېكىننىڭ تاغقا تىلاۋ ئۇستىگە قىلغان يۈرۈشى مىلادىيەنىڭ 765- يىلى ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىك ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ» رىۋايىتىدە: «تەڭرى بوگۇخانغا ئۈچ قۇش ئاتا قىلغان، بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن، بوگۇخان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر دائىم، دۇنيانىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ، دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.» دېيىلگەن.

بۇ، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ دىپلوماتىيىدە ئىشلەتكەن، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئەلچىلىرىنى ياكى دۇنيانىڭ تەرەپ - تەرەپلىرىگە تۈرلۈك قىياپەتتە ئەۋەتىلگەن جاسۇسلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ» رىۋايىتىنىڭ ئاخىرىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىدىن بىرى بولغان جايدىن (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىن) غەربكە قاراپ كۆچۈپ، بەش بالىق ئەترابلىرىغا كەلگەندىلا «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋازنىڭ توختىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. دېمەك، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىكى كۆچۈشى «كۆچ» رىۋايىتىدە ئىلاھىلاشتۇرۇلغان.

«كۆچ» رىۋايىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى چاغدىكى نەسرى تىل بىلەن بايان قىلىنغان ياخشى ئەدەبىي يادىكارلىقىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە ناھايىتى

قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارنىڭ بىرىدۇر.

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زامانلاردا بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، دىنىي ئېتىقادلىرىنى بىلىشتە ناھايىتى قىممەتلىك بايلىق بولۇپ، ئۇنى داۋاملىق، ئەترابلىق، چوڭقۇر تەتقىق قىلىش لازىم.

قەدىمكى زامانلاردا پەيدا بولغان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر كېيىنكى زامانلاردىكى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. چۈنكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر رومانتىزمنىڭ بۇلىقى. كېيىنكى زامانلاردا چىققان ئاكتىپ، رومانتىك شائىرلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى چاغدا پەيدا بولغان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىن نۇرغۇن ئىلھام ئالغان. دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ شائىر، يازغۇچىلىرىمۇ ئۆز ئىجادىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە، ئۆز خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىدىن بىرى بولغان ئەپسانە، رىۋايەتلىرىنى ئوبدان ئۆگىنىپ، ئۇنىڭدىن مەلۇم ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىش لازىم.

قوشاقلار

خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان قوشاقلار، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇرۇنقى تۈرلىرىنىڭ بىرى. ئۇ مەلۇم مىللەت ياكى خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىشتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. گوركىي: «خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنى بىلمەي تۇرۇپ، مېھنەتكەش خەلقنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس»① دېگەن ئىدى.

قوشاقلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن قوشاقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلىشتە، ئەلۋەتتە ئەدەبىياتنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئازراق چۈشەنچە بېرىش لازىم.

ئەمگەك ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەدەبىياتىنى ياراتقان. باشلانغۇچ جەمئىيەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ بىردىنبىر شەكلى بولۇپ، ئۇ كېيىنكى چاغلاردىكى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى ئاساسى.

---

① گوركىي: «ئەدەبىيات ھەققىدە» — 8.

ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشى، ئۆملەشكەن هالدا بولغان. ئۇچۇقراق ئېيتقاندا، يالغۇز - يالغۇز هالدا ئەمەس، ئۆملەشكەن هالدا قىلىنغان ئەمگەك كۆپچىلىكنىڭ ئۆزئارا هەمكارلىشىشىنى، پىكىر ئالماشتۇرۇشىنى زۆرۈر تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەر قەدەممۇ قەدەم ئاددىي ئاۋاز چىقىرىشتىن مۇرەككەپرەك ئاۋاز چىقىرىشقا مۇهتاج بولۇشقان. بۇ بولسا ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تىلى ئىدى.

ئادەملەر مېڭىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تىلنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، ئەدەبىياتنىڭ تۇغۇلۇشى ئۈچۈن شارائىت هازىرلىدى. باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى ئادەملەر ئەمگەك قىلغان چاغلىرىدا ئەمگەكتە بىر تۇتاش هەرىكەت قىلىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، هارغىنلىقىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن ئەمگەكتىكى هەرىكەت رېتىملىرىغا ئەگىشىپ، رېتىملىق ئاۋازلارنى چىقىرىشقان. بۇ خىلدىكى ئاۋاز ئەڭ دەسلەپكى ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ ئۆزى ئىدى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ مەنبەسى بولۇپ، ئۇ توغرىدىن-توغرا شۇ چاغدىكى ئەمگەك ئەهۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىكى ئىدىيەۋى هېسسىياتلىرىنى كۆرسىتىپ بەرەتتى.

ئەڭ قەدىمكى چاغدا (باشلانغۇچ جەمئىيەتتە) قوشاق، ئۇسسۇل، مۇزىكىدىن ئىبارەت ئۈچىنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئەدەبىياتنىڭ ئەمگەكتىن كېلىپ چىققانلىقىنى

كۆرسىتىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات ئەمگەك جەريانىدىكى ئاۋاز بولۇپ، ئەمگەكنىڭ ئۆزى رىتىملىق بولاتتى. ئادەملەرنىڭ رىتىملىق ھەرىكەتلىرىدە ئۇسسۇلنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغدىكى قوشاق، ئۇسسۇل، مۇزىكىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچىنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئەمگەك ئارقىلىقلا ۋۇجۇدقا كەلگەن. قەدىمكى چاغدىكى قوشاق، ئۇسسۇل، مۇزىكىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچىنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئەمگەكتىكى ھەرىكەت رىتىملىرىغا ماس كەلگەن. چۈنكى ئەمگەكتىكى رىتىملىق ھەرىكەت بىلەن رىتىملىق ئاۋاز بولسا بىرلا ۋاقىتتا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىياتمۇ ئەمگەك جەريانىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن.

باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسەن قوشاق بىلەن ئەپسانىدىن ئىبارەت ئىدى. ئەمگەكتىكى رىتىمغا ئەگىشىپ ئېيتىلغانلىرى قوشاق، خىيالىي توقۇلغانلىرى ئەپسانە بولۇپ، بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئەسىرى تۇرنىڭ ئۆزى ئىدى. مانا شۇلار (قوشاق بىلەن ئەپسانە) ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن كوللېكتىپ ئىجادىيەت.

پلېخانوۋ: «يەنە ئىپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ سەنئىتى ھەققىدە» ناملىق بىر ماقالىسىدە قەدىمكى چاغدىكى ئوۋچىلار ئۇسسۇلىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى، ئوۋ جەريانىدا ھايۋانلارنىڭ ھەرىكىتىگە تەقلىد (دوراش) قىلىشتىن كېلىپ چىققان، دەپ تونۇغان. بۇ ھۆكۈم شۇنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى: ئەگەر ئەڭ قەدىمكى چاغدا

ئادەملەر ئۆزى ئوۋ قىلىش ئەمگىكىگە قاتناشمىغان بولسا، ئوۋچىلار ئۇسسۇلىنى يارىتىشى زادى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى.

ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئېھتىياجى ۋە يارىتىش قىلىش جەريانى ھاياتىنىڭ خىلمۇخىل، مۇرەككەپلىكى. قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ھەم تۈرلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا قوشاقلار، ئەمگەك قوشاقلىرى، (ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىككە ئوخشاش)، مۇراسىم قوشاقلىرى (توي، ئۆلۈم - يېتىملەردە ئېيتىلىدىغان قوشاقلار)، جەڭ قوشاقلىرى، مەۋسۇم قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى قاتارلىق بىرنەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئەمگەك قوشاقلىرى، مۇراسىم قوشاقلىرى، جەڭ قوشاقلىرى، مەۋسۇم قوشاقلىرى بىلەن بىر قاتاردا ھەقىقىي چىن مۇھەببەت ۋە ساداقەتنى ئىپادىلەيدىغان، تەلىم - تەربىيە مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان قوشاقلارمۇ ناھايىتى كۆپ. بۇنداق قوشاقلاردا، ئىنسانىي پەزىلەت، ئار - نومۇس، مەردلىك، غەيرەت - شىجائەت، ئەدەپ - ئەخلاق ۋە ئادەمگەرچىلىك تەرغىپ قىلىنغان.

خونلار ھەققىدىكى قوشاقلار

خونلار ھەققىدىكى قوشاقلارنى ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن. ئۇنىڭ بىر خىلى خەنزۇ خەلقىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى خونلار ھەققىدە توقۇغان قوشاق-

لار بولسا، يەنە بىر خىلى هونلارنىڭ ئۆزلىرى توقۇغان قوشاقلار.

هونلار جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامە-لىرىدا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى بو-لۇپ، ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى ناھايىتى مۇھىم.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەسىر بۇرۇن ياشىغان) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس، شانلىق ئە-سىرى «تارىخنامە» نىڭ «بەش خانىنىڭ تەرجىمەھالى» دېگەن بابىدا، خۇاگدىنىڭ هونلارنى شىمالغا قوغلىغان-لىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. خۇاگدى بولسا جۇڭگو-نىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ئۆتكەن ئەپ-سانىۋى خان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇندىن 5000 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا هون-لارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ جۇڭگو-نىڭ شىمالىدىكى قوشنىسى ئىكەنلىكى مەلۇم.

هونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن شاڭ سۇلالىسى (مىلادىدىن 17 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن بۇ-رۇنقى 11 - ئەسىرگىچە هۆكۈم سۈرگەن) زامانىسىدا كۆ-چىيىشكە باشلىغان بولسا، غەربىي جۇ سۇلالىسى (مىلادى-دىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 771 - يىلغىچە هۆكۈم سۈرگەن) دەۋرگە كەلگەندە خې-لى قۇدرەتلىك كۆچكە ئايلانغان.

«تارىخنامە. هونلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا هونلار ھەر دائىم غەربىي جۇ سۇلالىسى-نىڭ زېمىنىغا هۇجۇم قىلىپ ئېغىر بالايى-- ئاپەتلەرنى

كەلتۈرگەن. كۆكزىنىڭ (مىلادىيدىن 551 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، مىلادىيدىن 479 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) شاگىرتلىرى خەنزۇ خەلقىنىڭ «ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى قوشاقلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ قالدۇرۇپ كەتكەن «نەزمىنامە»دىكى بىر قوشاق مۇنداق:

ئۆي ـ ماكاندىن، ئائىلىدىن قالدۇق ئايرىلىپ،
دەھشەت سېلىپ كەلگەن ۋەھشىي هونلار دەستىدىن.
يۇردۇق كۆچۈپ تىنماي دائىم، تېنەپ ـ تەمتىرەپ،
دەھشەت سېلىپ كەلگەن ۋەھشىي هونلار دەستىدىن.

بۇ قوشاقنى مىلادىيدىن ئون ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسى زامانىسىدا ئۆتكەن نامەلۇم بىر شائىر توقۇغان. مىلادىيدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن جۇشۇەن ۋاڭ (جۇسۇلالىسىنىڭ خانلىرىدىن بىرى — ئا) هونلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چېگرىنىڭ بىر يېرىگە قورغان سالدۇرغان ئىكەن. «نەزمىنامە»دە بۇ ھەقتە مۇنداق بىر قوشاق بار:

چۈشۈرۈپ بۇيرۇقنى ماڭا ئۇلۇغ خان،
شىمالىي چېگرىغا سالدۇردى قورغان.
ئاتاقلىق نەنجۇڭغا① بولىدىغۇ نەسىپ،
هونلارنى قوغلاشقا بەرمەستىن ئامان.

«تارىخنامە. هونلار ھەققىدە قىسسە» ھابىدىكى

① نەنجۇڭ — غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئادەم — ئا.

ھەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ھونلار دۆلىتى مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇن (بۇنىدىن 3500 يىل بۇرۇن)ۋۇجۇدقا كەلگەن. شۇ چاغلاردا خەنزۇ خەلقى ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سەددىچىن سېپىلىنى تېخى ياسىمىغان. سەددىچىن سېپىلى مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن سېلىنىشقا باشلىغان ئىدى. خەنزۇ خەلقى سەددىچىن سېپىلىنى سالماستىن بۇرۇن (بولۇپمۇ جۇ سۇلالىسى زامانىسىدا) ۋە سالغاندىن كېيىنمۇ بىر مەزگىلگىچە ھونلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە بوزەك قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغان. يۇقىرىدىكى ئىككى قوشاق مۇشۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇ.

خەنزۇ خەلقى توقۇغان تۆۋەندىكى قوشاق ناھايىتى خاركتېرلىك بولۇپ، چوڭ بىر جەڭگە مۇناسىۋەتلىك. قوشاق مۇنداق:

فىنچىڭدا① يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقە،
كەلتۈردى بەزلەرگە جاپا ـ مۇشەققەت.
يەتتە كۈن ئاچ تېلىپ كەتتۇق مادارىدىن،
ئوقيانى ئېتىشقا يەتمىدى قۇۋۋەت.

بۇ قوشاقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تارىخىي سەۋەب مۇنداق:

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىدە يەتتە دۆلەت بولۇپ، بۇلار ئۆزئارا ئۇرۇ-

① فىنچىڭ — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى داتۇڭ شەھىرى — نا.

شۇپ تۇراتتى. شۇنداق ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان جۇڭگو تارىخچىلىرى، يەتتە دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دەپ يېزىشقان. «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» مىلادىيىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 254 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ دەۋردىكى يەتتە دۆلەتتىن چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، جاۋ (سەنشىدە)، چىيەن (شەنشىدە) قاتارلىق تۆت دۆلەت سېرىق دەريا ۋادىسىدا (خۇاڭخې ۋادىسىدا) بولۇپ، ئۇلار ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. خەن، چۇ، ۋى قاتارلىق ئۈچ دۆلەت بولسا ئاساسەن چاڭجياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىداش ئەمەس ئىدى. سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى چى، يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق دۆلەتلەر يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا پات - پاتلا ئۇچرايتتى.

ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى»دىكى ئۆزلىرىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان (دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلىرى) شارائىتتا جىددىيلىك بىلەن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتتى. ئاندىن كېيىن ھون ئاتلىقلىرىنى ئۇردۇس يايلىقى، چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەردىن جەنۇبتىكى قوشنىلىرىغا (جۇڭگوغا) ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. شۇ سەۋەب تۈپەيلى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆت دۆلەتتىن يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق ئۈچ دۆلەت مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ

هونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ شىمالىي چېگراسىغا سېپىل سېلىشقا كىرىشكەن. مانا بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، چىن دۆلىتىنىڭ خانى يىن جىن (چىن سىخۇاڭ) ئۆز قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، چى، يەن، جاۋ، ۋې، چۇ، خەن قاتارلىق ئالتە دۆلەتنى يوق قىلىپ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى.

چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىڭ تيەن ئاتلىق قوماندانىنىڭ باشچىلىقىدا، بىرنەچچە يۈزمىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ چاغدا ھون دۆلىتىنىڭ تەختىدە تومەن ئاتلىق تەڭرىقۇت ئولتۇراتتى.

مىڭ تيەن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى تومەن تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ھونلاردىن ئوردوس يايلىقىنى تارتىپ ئالدى. چىن سىخۇاڭ مىڭ تيەنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بۇرۇنقى يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگراسىغا سالدۇرغان سېپىللەرنى بىر - بىرىگە چېتىشقا بۇيرىدى. مىڭ تيەن نەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگراسىغا سالدۇرغان سېپىللىرىنى بىر - بىرىگە چاتتى. مانا بۇ مەشھۇر سەددىچىن سېپىلى ئىدى.

چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى قۇرغان. چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن ئۆلدى. چىن سۇلالىسى مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇن دېھ- قانلار قوزغىلىڭىنىڭ شىددەتلىك زەربىسى ئاستىدا ئاغ- دۇرۇپ تاشلاندى. لېكىن غەلىبە مېۋىسىگە ئىگە بولغان ليۇباڭ جۇڭگو تارىخىدا خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى.

چىن سىخۇاڭ ئۆلگەن چاغدا (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن) تومەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى باتۇر تەڭرى- قۇت ھونلار تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ ئىشلارنى ئورۇنلاپ، بايقال بويىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، يەنسەي بويىدىكى قىرغىزلارنى، قىدىرخان تاغلىرىنىڭ (ھازىرقى ھىن- گان تاغلىرى) شەرقىدىكى تۇڭگۇسلارنى، كەڭسۇدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى، ئۇيسۇنلارنى، كوكنۇر، تىبەتتىكى تىبەتلەرنى، ئال- تايدىكى تۈركلەرنى، يەتتە سۇدىكى قاڭلىلارنى، كاسپىي دې- ڭىزى بويىدىكى ئالانلارنى بويسۇندۇرۇپ، شىمالى باي- قال، لىنا، يەنسەيغىچە، شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان بويلىرى- غىچە، جەنۇبى سەددىچىنگىچە، غەربىي - جەنۇبى ھىن- دىستاننىڭ شىمالىغىچە، غەربى كاسپىي بويلىرىغىچە سو- زۇلغان ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇردى.

ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ كۈچىيىشى يېكىندىن قۇرۇل- غان خەن سۇلالىسىغا ناھايىتى ئېغىر خەۋپ بولۇپ قال-

ەدى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 201 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى ئىمپېرىيەسىگە ھۇجۇم قىلدى. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋشەن ناھىيىسىنى قورشىۋالدى. شۇ جايىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەربىي ۋالىي خەن ۋاڭشىنىڭ ھونلارغا تەسلىم بولدى. ھونلار يەنە تەييۈەن، جىڭياڭ قاتارلىق شەھەرلەرنى ھۇجۇم ئالدى. مانا شۇنىداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ليۇباڭ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 195 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ ۋەزىرى ليۇجىڭ ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ليۇباڭنى ئاگاھلاندۇردى. شۇ مەزگىلدە يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى خاراب، بۆلۈنمە كۈچلەر تېخى تۈگىتىلمىگەن بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەن ئىدى. لېكىن ليۇباڭ ليۇجىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۇنى نەزەربەنت قىلدى. ليۇباڭ ئۆزى 320 مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇنغا باش بولۇپ ھونلارغا قارشى يۈرۈشكە ئاتلاندى.

بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت خىللانغان 400 مىڭ ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى دىنجيىڭ (ھازىرقى، داتۇڭ) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيدىڭ تېغىنىڭ ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى پادىشاھى ليۇباڭنىڭ كېلىشىنى پايلاپ مۆكتۈرمىدە تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتە قوي

ھاۋ يوشۇرۇن تۇزىقىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان
ليۇباڭ خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدىڭ تې-
غىدا پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىندى. سىماچيەننىڭ يېزى-
شىچە: خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي تەرە-
پىنى قارا ئاتلىق، شەرقىي تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب
تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تو-
رۇق ئاتلىق ھونلار قورشىۋالغان. تاشقى دۇنيادىن ئالا-
قىسى ئۈزۈلگەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەتتە كېچە،
يەتتە كۈندۈز قورشاۋدا قېلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ، تو-
ڭەپ كېتىشكە تاس - تاماس قالغان.

ليۇجىڭنىڭ گېپىگە كىرمەي، ھونلارغا قارشى يو-
رۇش قىلىپ قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان ليۇباڭ نېمە قى-
لىشىنى بىلمەي بېشى قېتىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ چېڭ-
فىڭ ئاتلىق ۋەزىرى قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىقىشنىڭ ئا-
مالىنى تاپقان. چېڭ فىڭ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئالچى-
سى (جۇڭ بىكەسى) ئالدىغا ئوغرىلىقچە بېرىپ، بىكەگە
نۇرغۇن ئالتۇن بەرگەن، ئاندىن كېيىن بىكەدىن قور-
شاۋنىڭ مەلۇم جايىدىن ئازراق يوچۇق ئېچىپ قويۇش
ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ يالۋۇرغان. بى-
كە باتۇر تەڭرىقۇتقا، دەرھال قايتىپ كېتىشنى. ئۇنداق
قىلمىغاندا كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپىگە يولۇقىدىغانلىقىنى
ئېيتىپ، شامال تەڭرىسى بىلەن ئۇنى قورقۇتقان. با-
تۇر تەڭرىقۇت بىكەنىڭ سۆزىدىن تەسىرلىنىپ، قور-
شاۋنىڭ مەلۇم جايىنى ئوچۇق قالدۇرغان. ليۇباڭ ئە-
نە شۇ جايدىن قېچىپ چىقىپ قۇتۇلغان.

شەرقىي زىل ـ زىلگە كەلتۈرگەن بەيدىلىڭ قورشاۋى ئەنە شۇنداق نەتىجە بىلەن تاماملانغان. بۇنداق نورشاۋ قەدىمكى چاغدىكى شەرق تارىخىدا بولۇپ باققان ئەمەس، شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى: باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ بەيدىلىڭ قورشاۋىدىكى ئەنە شۇنداق نەتىجىسىز ئاياغلاشتۇرـ غانلىقى ھونلار تارىخىدا ئۇنىڭ كەچۈرگىسىز جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تۆۋەندە ھونلار ئۆزى توقۇغان قوشاقتىن بىرنى كۆرىمىز:

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرى تاغى①دىن
ئاۋىماس بولۇپ قالدى چارۋا ـ مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغى②دىن،
مۇڭلىنىپ، سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

ھون قوشىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تارىخىي سە-ۋەب ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك.

مىلادىيدىن 201 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بەيدىلىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلۇپ، شىئەنگە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، ليۇجىڭنى نەزەربەنتتىن بو-شاتقان، ئۇنىڭ ھونلارغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە بەرگەن تەكلىپىگە كۆنۈپ، ليۇجىڭ باشچىلى-قىدا ھونلارغا ئەلچىلەر ئەۋەتكەن. خەن سۇلالىسى

① تەڭرى تاغى — كەنسۇدىكى چىلەنشەن تېغى — ئا.
② ئالچى تاغى — كەنسۇدىكى يەنجىشەن تېغى. — ئا.

ئەلچىلىرى باتۇر تەگرىقۇت (ئوغۇزخان) تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىتىمنامىغا قول قويغان.

تۈزۈلگەن بىتىمنامىغا بىنائەن خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ھونلارغا بەلگىلىك مىقداردا ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن، ئاشلىق، ھاراق ئىچىتقۇسى ئەۋەتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇندىن تاشقىرى ھون تەگرىقۇتلىرىغا خەن مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلىپ قۇدىلىشىش، قوۋۇق (سەددىچىن قوۋۇقلىرى) سودىسىنى (ھونلار بىلەن خەن سودىگەرلىرى ئارىسىدا) يولغا قويۇش ئارقىلىق ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش يولىنى تۇتتى. لېكىن ھونلار خالىسىغاندا بىتىمنامىنى بۇزۇپ سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى.

بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش قەدىمكى چاغدىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە كۆرە بىر تۈرلۈك پاسسىپ ئۇسۇل ئىدى. ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ قالغان ئىككى دۆلەت ۋاقىتلىق بولسىمۇ تىنچ ئۆتۈش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلاتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى ئامالسىزلىقتىن بولۇپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ ھونلار تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماسلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھەر يىلى ھونلارغا بەلگىلىك مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان ئالتۇن،

ئاۋار ـ دۇردۇن، ئاشلىق، هاراق ئىچىشقۇسى قاتارلىق نەرسىلەر سوۋغا ـ سالام بولماستىن، ئەمەلىيەتتە شەكلى ئۆزگەرگەن (ئولپاڭ) سېلىق تۆلەشنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنداق ئەھۋال 70 يىل (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) داۋام قىلدى.

خەن سۇلالىسى هونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزاق مۇددەت پۇختا تەييارلىق قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدى پادىشاھلىق قىلغان چاغدا (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) جۇڭگو هونلارغا بولغان قاراملىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، هونلارغا قارشى ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

خەن ۋۇدى زامانىسىدا خەن سۇلالىسى هونلارغا قارشى ئۈچ قېتىم ناھايىتى دەھشەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ باردى.

بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى هونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردوس يايلىقى (خىتاۋ)نى بېسىپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن چاڭئەن (شىئەن)نىڭ هونلار خەۋپىگە ئۇچرىشى تۈگىتىلدى.

خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىدا ئۆز كۆچلىرىنى جايلاشتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، هونلار بىلەن تىبەت خانلىقى (كوكنۇردىكى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاش ـ

لاپ، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربتىكى تېررىتورىيىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيا)گە بارىدىغان قاتناش يولىغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن كەڭسۇدىكى خىشى كارىدورىنى بېسىپ ئېلىشنى كۆزلىدى. خىشى كارىدورى (ھازىرقى گەنسۇدا)، تەڭرى تېغى (ھازىرقى چىلەنشەن تېغى) ۋە ئالچى تېغى (ھازىرقى يەن جىژشەن تېغى) ئەتەكلىرىدىكى بىر پارچە مۇنبەت يايلاق ئىدى. مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ قوماندانى خوچۈبىڭ باشچىلىقىدىكى بەرنەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق، پىيادە قوشۇن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىككى قېتىم كەڭسۇنىڭ شىمالىغا قوغلىۋېتىپ، خىشى كارىدورىنى بېسىپ ئالدى. خەن سۇلالىسى ھونلاردىن تارتىپ ئالغان خىشى كارىدورىغا ئادەم كۆچۈرۈپ، بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىقنى يولغا قويۇپ، شۇ جايلاردا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، ئۇۋۋى، جاڭيى، جۇچۈەن، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلدى.

ھونلار مانا شۇ خىشى كارىدورىدىن ئىبارەت يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئېچىنىپ «ھون قوشىقى» نى توقۇغان.

«ھون قوشىقى»دا، ھونلار ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چارۋىچىلىق بىلەن رىئال ھاياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن.

قوشاقتا «ئالچى تېغى» بىلەن «مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى ھونلارنىڭ

خوتۇن ـ قىزلىرى قىزىل سىبىرغققا مايىل بىر خىل گۈل-
دىن ئەگلىك ياساپ چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن،
يۈزىگە ئەگلىك سۈركىشەتتى. ھونلار مانا شۇ ئەگلىكنى
« ئالچى ئەگلىكى » (قىزىلچى ئەگلىكى) دەپ ئاتىشاتتى.
شۇنىڭدەك ھون تەگرىقۇتلىرىنىڭ رەسمىي بىكەسى (قە-
دىناس خانىشى) ئالچى دەپ ئاتىلاتتى. ھازىرقى زامان
تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە ھازىرقى رۇس تىلىدىكى
ئالى (قىزىل) سۆزى ھونلار (تۈركلەر)نىڭ ئالچى
سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

ھونلار ئالچى تېغىنىڭ قولدىن كېتىشىنى خوتۇن ـ
قىزلىرىنىڭ گويا ئەگلىكتىن ئايرىلىپ قالغىنىغا ئوخشى-
تىپ « بۇندىن كېيىن خوتۇن ـ قىزلىرىمىز چىرايى گۈ-
زەل ئالچى بولالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالىدى » دەپ
ھەسرەتلەنگەن.

ئالىپ ئارتۇڭا ھەققىدىكى قوشاقلار

مىلادىيدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن بولغان تۇرانلار ئالىپ ئار-
تۇڭا يېتەكچىلىكىدە بىر دۆلەت قۇرغان. ئېيتىشلارغا قا-
رىغاندا، بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ ئىككىنچى ئەسىرگىچە ھۆ-
كۈم سۈرگەن.

تۇران خاقانى ئاپراسىياپ (ئالىپ ئارتۇڭا) ھەق-
قىدىكى مەلۇماتلار ئەڭ بۇرۇن ئاتەشپەرەستلەر — زارو-
ئىشتلەر (ئوتپەرەستلەر)نىڭ مۇقەددەس كىتابى « ئاۋىس-

تاەدا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپراسىياپنى تۇران پا-دىشاھى دەپ ئاتىغان. ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى. غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋى (مىلادىنىڭ 997- يىلىدىن 1030- يىلىغىچە سۇلتان بول-غان) نىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يازغان «شاھنامە» دە تۇران خاقانى ئاپراسىياپنىڭ ئىران شەھىنشاھلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ناھايىتى كۆپ جايدا تىلغا ئېلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ئالپ ئارتۇڭا (ئاپراسىياپ) ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولغان ئوردوكەنت (قەشقەر) دە ياشىغان. بۇ چاغدا كۈچلۈك پارس ئىمپېرىيىسى (ئەھ-مانىلار سۇلالىسى) ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىدى.

مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلا-دىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ شاھىنشاھى كەيي خىسراۋ (مىلادىدىن 558 يىل بۇ-رۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھىنشاھ بولغان) ئىران قىرلىرىدا ياشايدىغان قەبىلە-لەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەھمانىلار سۇلالىسىنى قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈرگەن. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى سۇزا شەھ-رى ئىدى.

ئالپ ئارتۇڭا ئىران شاھىنشاھى كەيي خىسراۋ بى-لەن قىلغان بىر جەڭدە (جەڭ ئەزەربەيجاندا بولغان) مەغلۇپ بولۇپ، ئىرانلىق بىر جەڭچىنىڭ ئاتقان ئوقيا ئو-قىدا ھالاك بولغان.

بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز، ئۆزىنىڭ قەيسەر خاقانى ئالپ ئارتۇڭا (ئاپراسىياپ) نىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ، تۆۋەندىكى قوشاقلارنى توقۇپ ماتەم تۇتۇشقان.

بۇ قوشاقلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئەسلىسى مۇنداق:

ئالپ ئارتۇڭا ئۆلدىمۇ،
ئىسسىز ئاژۇن قالدىمۇ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

هازىرقى تىلىمىزدا:

ئالپ ئارتۇڭا ئۆلدىمۇ،
يۈزسىز دۇنيا قالدىمۇ،
(ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ)،
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

ئەسلىسى:

ئۇلىشىپ ئەرەن بورلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئورلايۇ.
سىقىرىپ ئۈنى يورلايۇ،
سىختاپ كۆزى ئۆرتۈلۈر.

هازىرقى تىلىمىزدا:

ئەل بۆرىدەك هوۋلاشتى،
يىرتىپ ياقا يىغلاشتى.
پەرياد چېكىپ داتلاشتى،
كۆزلەر ياشقا قاپلىنۇر.

يۇقىرىدىكى ئىككى كۇپلېت قوشاق، ماتەم قوشاقلىرىنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ، ئۇ ئالپ ئارتۇڭا (ئاپراسىياپ) قا بېغىشلانغان. بۇ قوشاقلار ئەڭ قەدىمكى قوشاق بولۇپ، مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن توقۇلغان.

ئالىپ ئارتۇڭا ھەققىدىكى قوشاقلار، ئاپراسىياپنىڭ تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخس ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

مەلىكە قوشىقى

ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇغقانلار،
ياتلىق قىلىشىپ ئۇيسۇن خانىغا.
ئۆيلىرى يۇمىلاق كىگىز ئوتاۋكەن،
ئۇلارغا گۆش، قېتىق تائام - ئوزۇقكەن.
ئۆزلەيدۇ پىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم.

«خەن سۇلالىسى يىلنامىسى، غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇيسۇن تارىخى»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، «مەلىكە قوشىقى» ناملىق بۇ قوشاقنى مىلادىدىن 106 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن-ۋۇدى تەرىپىدىن ئۇيسۇن خانى راقومىغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكە شىجۈن توقۇغان. بۇ قوشاق ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيسۇنلار تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە خېلى كۈچلۈك خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار ئەڭ قەدىمكى چاغلار-

ـدىن تارتىپ (مىلادىدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن) كەڭسۇ (ھازىرقى گەنسۇ)نىڭ داشاتا (ھازىرقى ئاتىلىشى دۇڭخۇاڭ) ۋىلايىتىدىن تارتىپ، تەڭرى تاغلىرى (چىلەنشەن تاغلىرى) نىڭ ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن. مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ئۈيسۇنلار بىلەن ئۇلارغا قوشنا بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈيسۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى نەندۇمى (مىلادىدىن × × يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 197 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)نى ئۆلتۈرگەن. ئۈيسۇنلار ياشاپ تۇرغان جايلارنى ئۇلۇغ ياۋچىلار بېسىپ ئالغان. ئۈيسۇن خانلىقىنىڭ ئاھالىسى بولسا ھونلارنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلاردىن پاناھ تىلىگەن. شۇ چاغدا ئۈيسۇنلارنىڭ خانى نەندۇمىنىڭ بوۋاق ئوغلى راغومىنى بوجو ئاتلىق ئۈيسۇن يابغوسى ئېلىپ ھونلار قېشىغا قېچىپ بارغان. راغومى چوڭ بولغاندىن كېيىن ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ئۈيسۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلىگەن. ھونلارنىڭ ياردىمىگە ئېگە بولغان ئۈيسۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا يەنە مەغلۇپ بولۇپ، غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

ھونلار بىلەن چىقىشالمىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ھونلار تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، كەڭسۇدىكى خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن،

ئاندىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئۇيسۇنلارنى ياشاپ تۇر-
غان جايلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆزلىرى جايلىشۋال-
غان. ئۇيسۇنلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن هونلار
ياردىمىنى ئېلىپ، ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئىلى ۋادىسىدىن هەي-
دەپ چىقىرىپ، ئۆزلىرى شۇ جايلارغا يەنە كۆچۈپ
كېلىدۇ.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن كۆچۈپ، ئىس-
سىق كۆل تەرەپكە سىلجىپ قەشقەرگە كېلىدۇ. ئۇلار
قەشقەر ئەتراپىدا ئانچە ئۇزاق تۇرماستىن ئافغانىستانغا
ئۆتۈپ كېتىدۇ. پايتەختىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ باش ئېقى-
مىدا بەرپا قىلغان ئۇلۇغ ياۋچىلار تارىختا «توخارستان»
نامى بىلەن مەشھۇر بولغان دۆلەتنى قۇرىدۇ. «توخار»
سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق
مەنىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە ھېلىغىچە ئېنىق بىر
مەلۇمات يوق.

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كەڭسۇدىن كۆچۈپ، ئافغانىس-
تانغا كېلىپ، توخارىستاندا (شىمالىي ئافغانىستاندا) گې-
رېك — ماكىدون هۆكۈمرانلىقى (ئىسكەندەر مىلادىدىن
330 يىل بۇرۇن ئىرانىنى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن تو-
خارىستاندا گېرېك— ماكىدون پادىشاھلىقى قۇرۇلغان)نى
ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، توخارىستان دۆلىتىنى (مىلادىدىن
150 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىدىن 50 يىل
بۇرۇنقى چاغقىچە هۆكۈم سۈرگەن) قۇرغىچە بولغان ھە-
رىكەتلىرىگە هونلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ياۋچىلارخانى-
نىڭ ئايالى باشچىلىق قىلغان.

ملادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ئۇيسۇنلارنىڭ ئاھا-
لىسى 630 مىڭ بولۇپ، يۈزمىڭغا يېقىن ھەربىي قوشۇنغا
ئىگە ئىدى. ئۇيسۇنلار خانىنى كۈنبەك دەپ ئاتايتتى.
ئۇيسۇن خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي
جەنۇبىدىكى قىزىل قورغان شەھىرى ئىدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدى ملادىدىن
133 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارىتا قوللىنىپ كەلگەن قۇ-
دىلىشىش سىياسىتىنى ھەربىي كۈچ بىلەن تاقابىل تۇرۇش-
قا ئۆزگەرتىپ، ھونلارغا بولغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇش
ئۈچۈن ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق قىلغان.
شۇنىڭغا بىنائەن خەن ۋۇدى جاڭچيەننىڭ تەكلىپىنى
ماقۇل كۆرۈپ، ئۇيسۇنلارغا نۇرغۇن سوۋغا - سالام ئەۋە-
تىپ، ئۇلارنى خېشى كارىدوردىكى ئەسلى ماكانلىرىغا
قايتىپ كېلىشكە ئۈندەش. خەن مەلىكىلىرىنى ئۇيسۇن
خانلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلىشىش، قاتارلىق ئۇسۇللار
ئارقىلىق ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، ھونلارغا قارشى
تۇرۇپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قولىنى (ھەربىي ستراتېگىيە
بويىچە قارىغاندا تىبەتلىكلەر ھونلارنىڭ ئوڭ قولى ھې-
سابلانغان) كېسىپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. خەن ۋۇدى بۇ
نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ملادىدىن 115 يىل
بۇرۇن جاڭچيەننى ئۇيسۇنلارغا ئەۋەتتى. جاڭچيەن باش-
چىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئۇيسۇنلارغا يېتىپ
بارغاندا، ئۇلارنى ئۇيسۇن خانى راغومى (ملادىدىن
177 يىل بۇرۇنقى چاغدىن ملادىدىن 104 يىل بۇرۇنقى
چاغقىچە خان بولغان) ھون تەڭرىقۇتلىرىغا خاس مەخ-

ۋۇر قىياپەتتە تۇرۇپ، ئانچە ياخشى قارشى ئالمايدىغان ھەتتا ئۇيسۇن خانى ۋە ئۇنىڭ بەگلىرى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئورۇنلىرىدىن تۇرمايدىغان شۇ چاغدا جاڭچيەن، ئەگەر ھۆرمەت بىلدۈرۈلمىسە سوۋغا-سالاملارنىڭ قايتۇرۇپ ئېلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئۇيسۇن خانى ۋە ئۇنىڭ بەگلىرى رەنجىسىمۇ ئۆزىچىلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈپ قويىدۇ. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بىلەن ئۇيسۇنلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە جاڭچيەن تەرەپتىن قويۇلغان تەلەپلەرگە، ئۇيسۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلمىگەنلىكى، ھونلاردىن قورققانلىقى ئۈچۈن قوشۇلمايدۇ. جاڭچيەن كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كېتىدۇ.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، خەن ئەلچىلىرىگە ھەمراھ بولۇپ چاڭئەنگە (شىئەنگە) كەلگەن ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بايقاپ، ئۆز ئېلىگە قايتقاندىن كېيىن ئەھۋالنى كۈنبەگ راغۇمىغا مەلۇم قىلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. ئاخىرى ئۇيسۇنلار ھونلار ئىتتىپاقىدىن چىقىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولىدۇ. ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتى شۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە، خەن ۋۇدى، مىلادىدىن 106 يىل بۇرۇن تۇغقىنى ليۇجيەننىڭ قىزى شىجۈننى ئۇيسۇن خانى راغۇمىغا ياتلىق قىلىدۇ. مەلىكە شىجۈننىڭ تويلىقى ئۈچۈن ئۇيسۇنلار خەن

سۇلالىسىغا 1000 ئات بېرىدۇ.

خەن ۋۇدى مەلىكە شىجۈننى ئۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن تېگىشلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۈيسۇنلارغا ماڭدۇرىدۇ. دەل شۇ چاغدا ھۇن تەڭرىقۇتى ئۈۋى تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن 114 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 105 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) مۇ ھۇن بەگلىرىدىن بىرىنى راغومىغا ياتلىق قىلىپ يولغا سالىدۇ.

مەلىكە شىجۈن بىرقانچە ئون كۈنلەرگە سوزۇلغان ئۇزۇن مۇشەققەتلىك سەپەردىن كېيىن ئۈيسۇنلارنىڭ پايتەختى قىزىل ئورغان شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. كۈنبەگ راغومى شەھەر ئەتراپىغا چىقىپ مەلىكىنى قارشى ئالىدۇ. مەلىكە شىجۈن گۈللۈك مەپىدىن چۈشكەندە، يۈزلىرىنى قورۇق باسقان، چاچلىرى ئاقارغان، 80 ياشتىن ئاشقان بىر بوۋايغا كۆزى چۈشىدۇ. ئەنە شۇ بوۋاي مەلىكە شىجۈن ياتلىق بولغان ئۈيسۇن خانى راغومى ئىدى. بۇ ھالنى كۆرگەن مەلىكە شىجۈننىڭ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قېيىپ، ھوشىدىن كېتىپ، يىقىلىپ كېتىشكە تاسلا قالىدۇ. كېيىن ئۆزى بىللە كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ يول كۆرسىتىشى بويىچە ئۆتەشكە تېگىشلىك رەسمىيەتلەرنى زورمۇ زور ئۆتەيدۇ.

مەلىكە شىجۈن ئۆزىنىڭ «سىياسىي ۋەزىپىسى»نى تونۇمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلىكە شىجۈن ئۈيسۇنلارنىڭ تىلىنى بىلمىگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە كۆنەلمىگەنلىكى ئۈچۈن تېخىمۇ مۇڭلىنىپ، ھەسرەت - نا-

دامەت ئىچىدە قالغان. راغومى مەلىكە شىجۇننى ئىززەتـ
لىگەن بولسىمۇ، خون پىكەسى چوڭ مەلىكە بولۇپ، خەن
مەلىكىسى توقال ئورنىدا ئىدى. مانا شۇنداق قىيىن
گەھۋالدا قالغان مەلىكە شىجۇن گويا قۇش بولۇپ، ئۆز
يۇرتىغا ئۇچۇپ كېتىشنى ئويلاپ «مەلىكە قوشىقى»نى
توقۇغان.

راغومى مەلىكە شىجۇن بىلەن مەلۇم ۋاقىت جا-
ھانداrچىلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بەكىمۇ قېرىپ
كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەلىكە شىجۇننى نەۋرىسى
قونشۇمىغا چېتىپ قويىدۇ. مەلىكە شىجۇن قونشۇمىدىن بىر
قىز تۇغىدۇ ۋە گانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن راغومىمۇ ئالەمدىن
ئۆتىدۇ. قونشۇمى ئۇيسۇنلارغا خان بولىدۇ. بۇ ئەھۋال-
دىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى ئۆز تۇغقانلىرىدىن بى-
رىنىڭ قىزى جەيۇنى ئۇيسۇن خانى قونشۇمىغا (مىلادى-
دىن 104 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 93 يىل
بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)غا ياتلىق قىلىدۇ. 18
ياشقا ئەمدىلا كىرگەن جەيۇ ئۇيسۇنلار يۇرتىغا كېلىدۇ.
ئۇ كۈنبەگ قونشۇمى بىلەن بىرنەچچە يىل تۇرمۇش
ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇن قون-
شۇمى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ خون پىكەسىدىن تۇغۇل-
غان ئوغلى نىمى كىچىك بولغانلىقىدىن راغومىنىڭ نەۋرى-
سى ئونغۇمى ئارانچۇق خان بولىدۇ. مەلىكە جەيۇ
كۈنبەگ ئونغۇمىغا ياتلىق بولىدۇ. ئونغۇمى (مىلادى-
دىن 93 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 60 يىل بۇ-

رۇنقى چاغقىچە خان بولغان) مەلىكە جەيۇدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تاپىدۇ. ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىنىڭ نامى يانغۇمى ئىدى.

خون ېتەگرىقۇتى غويلىندى تەگرىقۇت (مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 68 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەگرىقۇت بولغان) مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن بىر قىسمىنى ھەيدەپ كېتىدۇ. غويلىندى تەگرىقۇت دەل شۇ ۋاقىتتا ... ئۆزىدە ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكە جەيۇنى ھونلارغا تۇتۇپ بېرىشنى، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۇنغۇمى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن شۈەندىگە (مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن:

«ھونلار ئۇيسۇنلارغا ئارقا - ئارقىدىن چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ چىيان (ئېھتىمال ھازىرقى قاراماي بولسا كېرەك)، ئۈش (غۇلجا ئەتراپلىرى بولسا كېرەك) قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئالدى. نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى ئەسىر قىلىپ ھەيدەپ كەتتى. ھونلار ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىكىنى (جەيۇنى دېمەكچى) دەرھال تۇتۇپ ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، تولىمۇ يولسىزلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇيسۇنلار خىللانغان

قوشۇنلىرىدىن يېرىمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 50 مىڭ كىشى-
دىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ھون-
لار بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىشنى خالايدۇ. پا-
دىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ياردەمگە قوشۇن چىقىرىپ، مەلىكە
بىلەن كۈنبەگنى قۇتقۇزۇپ قېلىشلىرىنى ئۈمىد
قىلىمىز.»①

خەن سۇلالىسى مەلىكە جەيۇننىڭ ياردەم تەلەپ قىلىپ
يازغان مەكتۇبىغا بىنائەن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن،
150 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ھونلار تېرر-
تورىيىسىگە قاراپ، بەش يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم باش-
لايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيسۇن خانى ئۇنغۇمى 50 مىڭ
ئاتلىق ئۇيسۇن قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ، ھەربىي
مەسلىھەتچى چاڭخۇي (خەنزۇ)نىڭ ھەمراھلىقىدا غەرب-
تىن شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قول
خان ئوردىسىغا قاراشلىق جايلارغا (ماناستىن تارتىپ
باركۆلگىچە بولغان جايلارغا) ھۇجۇم قىلىدۇ. ھون تەڭ-
رىقۇتى غوياندى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى-
نىڭ بەش يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلى-
قىنى ئاڭلاپ، ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدى-
كى ھونلار ئاھالىسىنى چارۋا-ماللىرىنى شىمالغا ئېلىپ كې-
تىدۇ. سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن ئۆتۈپ، ھون-
لار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن خەن

---

① يۇقىرىقى: «خەن سۇلالىسى تارىخى»، خەنزۇچە، 37-بەت.

مۇلالىسى قوشۇنلىرى، ھونىلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي، مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا قايتىدۇ. لېكىن غەرب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان ئۇيسۇن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىنى (ماناس بىلەن پۇتكاڭ ئارىلىقىدا) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم، 700 مىڭ چارۋا - مال (ئات، كالا، تۆگە، قوي قاتارلىق)نى ھەيدەپ كېتىدۇ. شۇ يىلى قىش پەسلىدە خويلاندى تەڭرىقۇت ئۇيسۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇرۇشتا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن بىر قىسمىنى ئەسىر قىلىدۇ ۋە نۇرغۇن چارۋا - ماللارنى غەنىمەت ئالىدۇ. ئەپسۇسكى خويلاندى تەڭرىقۇت غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىۋاتقاندا قاتتىق قار يېغىپ، ئەسىر ۋە چارۋا - ماللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇزلاپ ئۆلگەن.

مەلۇمكى، جەبۇ ئۇيسۇنلار ئېلىدە 50 يىل تۇردى. ئۇ، شۇ مەزگىلدە (مىلادىيىدىن 102 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىيىدىن 51 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئۇيسۇنلارنىڭ كۈنبەگلىرىدىن قۇنشۇمى (مىلادىيىدىن 104 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىيىدىن 93 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)، ئۇنغۇمى (مىلادىيىدىن 93 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىيىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)،نىمى (مىلادىيىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىيىدىن 53 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) قاتارلىق ئۈچ خانغا ياتلىق بولغان. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، خەن پادىشاھلىرى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى

يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ھالدا ساداقەت بىلەن تورۇنلىغان.

ئونغۇمى ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنىغا مەلىكە جەيۇدىن تۇغۇلغان تۇنجى ئوغلى يانغۇمىنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق قىلىشىغا مەلىكە جەيۇ يول كۆرسەتكەن. مەلىكە جەيۇ بىلەن ئونغۇمى بۇ ئىشنى ۋاقتىنچە سىر تۇتۇشقا، شەرت - شارائىت يار بەرگەندىلا ئاشكارىلاشقا ئەھدىلەشكەن. ئۇلار بۇ ئىشنى ئۆيسۈن بەگلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، دەككە - دۈككىدە يۈرۈشكەن. چۈنكى مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇن قونشۇمى ئالەمدىن ئۆتىدىغان چاغدا، ھون بىكەسى (مەلىكىسى)دىن تۇغۇلغان ئوغلى نىمىنىڭ كۆدەكلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇ چوڭ بولۇپ، ئەقلى - ھوشىنى تاپقىچە جىيەنى (تاغىسىنىڭ ئوغلى) ئونغۇمىنى ئۆيسۈنلارغا قارانچۇق خان بولۇپ تۇرۇشقا كۆرسەتكەن، قونشۇمى بۇ قارارنى ئۆيسۈن بەگلىرىنىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن جەيۇ بىلەن ئونغۇمى يوشۇرۇن ھالدا نىمىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يانغۇمىنى خان قىلىش قارارىغا كېلىشكەن. مىلادىدىن 94 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان نىمى 30 ياشقا كىرىپ قالغاندىمۇ (مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن) قارانچۇق خان ئونغۇمى نىمىغا خانلىق ئورنىنى بەرمىگەن. جەيۇ يوشۇرۇن سۇيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا خەن پادىشاھىنىڭ كاپالىتىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە ئارقىلىق ئونغۇمىنىڭ نامىدىن خەن شۈەندىگە مەكتۇپ يوللىغان. مەكتۇپتا

مۇنداق دېيىلگەن:

«مەن خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ جىيەن نەۋرىسى مەلىكە جەيۇنىڭ تۇنجى ئوغلى يانغۇمىنى ئۇيسۇنلار تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كەلدىم. خانزادە يانغۇمىنىڭ خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشىنى ئارزۇ قىلىمەن... ئەگەر پادىشاھ مېنىڭ تەلىپىمنى ماقۇل كۆرسە، ئۇيسۇن خانى مىڭ ئات، مىڭ خېچىرنى ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ.»①

بۇ مەكتۇبتىن ئىنتايىن خۇشال بولغان خەن شۈەندى مەلىكە جەيۇنىڭ ئۇكىسىنىڭ شاگىپۇ ئاتلىق قىزىنى يانغۇمىغا ياتلىق قىلماقچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئونغۇمى تۇاپار ئاتلاردىن مىڭ، خېچىردىن مىڭ تۇياقنى تاللاپ ئۇيسۇنلار ئېلىدىن 300 كىشىنى سوۋغا-سالاملار بىلەن مەلىكە شاگىپۇنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە چاڭئەنگە ماڭدۇرىدۇ.

پادىشاھ خەن شۈەندى مەلىكە شاگىپۇغا ھەمراھ بولۇپ، ئۇيسۇنلارغا بارىدىغان ئەمەلدارلار، مۇھاپىزەتچىلەردىن بولۇپ 100 دىن ئارتۇق كىشى تەييارلىغان. ئۇلارغا (مەلىكىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) چاڭئەندە ئېچىلغان مەخسۇس مەكتەپتە ئۇيسۇن تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۆگىتىلگەن.

مەلىكە شاگىپۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن خىلمۇخىل ئېسىل بۇيۇملاردىن تەي-

① يۈخىڭ: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيسۇندا»، خەنزۇچە، 41—42-بەتلەر.

يارلانغان سوۋغا- سالاملارنى ئېلىپ، مەپە - ھارۋىلارغا ئولتۇرۇشۇپ، ئۇلاغ - ئۇلاغلىرىگە مىنىشىپ داشاتا(دۇڭ- خۇاڭ)غا يېتىپ كەلگەندە، كۆڭۈلسىز بىر خەۋەرنى ئاڭ- لىغان. بۇ شۇم خەۋەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ روھىي چۈشۈپ شۈك بولۇشۇپ كەتكەن. ئۇلار مىش - مىشلارغا ئاساسەن، ئۇنجۇمىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى، ئۇيسۇن بەگلىرى مەرھۇم قونشۇمىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدا قىلغان ۋەسىيە- تىگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنىڭ ئىرغىلى نىمىنى خان قىلغانلى- قىنى ئاڭلىغان.

شۇ سەۋەبتىن مەلىكە شاڭيۇ باشمىرىنى تۆۋەن سې- لىپ ناھايىتى روھسىز ھالدا چاڭئەنگە قايتىپ كەتكەن. مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان جەيۇ ئۆزىدىن 22 ياش كىچىك نىمىغىمۇ ياتلىق بولۇشتىن باش تارتمىغان. شۇ چاغدا مەلىكە جەيۇ 56 ياشقا كىرگەن ئىدى؛ مەلىكە جەيۇ نىمىدىن چىمى ئاتالغۇ بىر ئوغۇل تۇغقان.

مەلىكە جەيۇ مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇنخەن سۇلا- لىسىدىن كەلگەن ۋېي رۇي قاتارلىقلار بىلەن مەسلىھەت- لىشىپ، يانغۇمىنى خان قىلىش ئۈچۈن، نىمىنى ئۆلتۈر- مەكچى بولىدۇ. زىياپەتتىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جە- يۇنىڭ نىمىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن تەيىنلىگەن ئادەملىرى خەنجەرنى نىمىنىڭ ئەجەللىك يېرىگە سالالمايدۇ. مۈر- سىدىن ياردار بولغان نىمى زىياپەت ئورنىدىن بۆسۈپ چىقىپ ئېتىغا مىنىپ قېچىپ كېتىدۇ.

سۈيىقەست مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ۋېي رۇي ئۇي- سۇن بەگلىرىگە «بۇنداق قىلغانلىقىم خەن پادىشاھىنىڭ

ھۆيرۇقى بويىچە بولغان» دەيدۇ. ئۇنىڭ تېگى - تەكتى-
نى ئېنىق بىلمىگەن ئۇيسۇن بەگلىرى ھەيران بولىدۇ.

ئەمەلگە ئاشمىغان سۇيىقەستتىن غەزەپلەنگەن شىشىن-
سۇ (نىمىنىڭ ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى) قوشۇن
تارتىپ كېلىپ، قىزىل قورغاندىكى مەلىكىنى ۋە سۇيىقەست
پىلانلاشتا مەلىكىگە ياردەم بەرگەن ۋى رۇي، رىنچالىڭ
قاتارلىقلارنى قورشىۋالىدۇ. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن
بۆگۈر ئەتراپىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان
كۆچمەنچى ھەربىيلەرنىڭ باشلىقى جىلىڭجى غەربىي رايون-
دىكى بىرقانچە بەگلىكلەرنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، سۇيى-
قەستچىلەرنى قۇتقۇزۇپ ئالىدۇ. «خەن سۇلالىسى
يىلنامىسى. غەربىي رايون ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇ-
ماتقا قارىغاندا، سۇيىقەست ۋەقەسى خەن سۇلالىسى
تەرىپىدىن سۈرۈشتە قىلىنىپ، ۋى رۇي، رىنچالىڭ قاتار-
لىقلار چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ،
مەلىكە جەيۇ سۇيىقەست ئويۇشتۇرغانلىقىنى بويىنىغا
ئالمىغانمىش.

مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن ئۇنغۇمىنىڭ ھون بىكەسى-
دىن تۇغۇلغان ئوغلى ئۇيغۇت نىمىنى ئۆلتۈرۈپ خان
بولغاندا، جەيۇنىڭ چوڭ ئوغلى يانغۇمىمۇ خانلىق تەختى-
نى تالىشىدۇ. ئاخىرى جەيۇ بىلەن ئۇيسۇنغا كەلگەن
پىڭ لاۋ دېگەن ئايال ئۇيغۇتقا تەھدىت سېلىپ «خەن
سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سىز
ئامان قالمايسىز» دەپ پوپوزا قىلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇيغۇت
ھونلاردىن ياردەم كەلگىچە كۈچ توپلاپ تۇرۇش ئۈچۈن

قاغـقا چىقىۋالغان ئىدى. نەتىجىدە بىر پۈتۈن ئۇيسۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. خەن مەلىكىسى جەيۇ-دىن تۇغۇلغان يانغۇمى چوڭ كۈنمەگ. ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئۇيغۇت كىچىك كۈنبەگ بولىدۇ. يانغۇمىغا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى) ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارايدۇ. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلار-نىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئاجرىتىلىدۇ.

مەلىكە جەيۇ 70 ياشقا كىرىپ قالغاندا، مىلادى-دىن 51 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە قايتىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۆلىدۇ. يانغۇمىمۇ كېسەل بولۇپ، شۇ يىلى ئۆلىدۇ.

مىلادىنىڭ 127 - يىلىغا كەلگەندە خەن سۇلالىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئالاقىسى تامامەن ئۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغا غەربىي ھونلارنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىسى-دىكى قاتناشنى ئۈزۈپ تاشلىشى، كۇشانلارنىڭ خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىپ ئېلىشى سەۋەب بول-غان. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى مەلۇماتقا ئاسا-لانغاندا، 5- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيسۇنلار ئاۋارلار-نىڭ ھۇجۇمىغا بىرنەچچە قېتىم ئۇچرىغان. شۇڭا ئۇيسۇنلار پايتەختىنى پامىر تاغلىرىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. مىلادىنىڭ 437 - يىلى توبا خانلىقىنىڭ(385—534)خانى توبا تاۋ (مىلادىدىن 424 - يىلىدىن 452-يىلغىچە خان بولغان) ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىغان. شۇندىن كېيىن ئۇيسۇنلار تارىخىي يىلنامىلەردە،تېخىغا ئانچە ئېلىنمايدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى

جۇڭگو تارىخىدىكى شىمالىي خانلىقلار دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە — ئا) مۇزىكا مەھكىمىسى توپلاپ رەتلىگەن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (قەدىمكى چاغ ۋە ئوتتۇرا چاغلاردا ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلىيە قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ— ئا) قوشاقلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. بۇنداق بولۇشى قەدىمكى چاغلاردىكى ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ ئازلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئەدىبلەر تەرىپىدىن تۈزۈلگەن قوشاق توپلاملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئوتتۇرا چاغنىڭ باشلىرىدا ياشىغان خەنزۇ ئەدىبلىرى ئۇيغۇر تىلىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى توپلاپ رەتلەشتە، ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرغۇنلىغان قوشاقلار يوقىلىپ كەتكەن.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شىمالىي خانلىقلارنىڭ «مۇزىكا مەھكىمىسى شېئىرلار توپلىمى»دا ئۇيغۇر قوشاقلىرىدىن بىر نەچچىسى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدىن بىرىنى مىسال كەلتۈرىمەن:

تولدى قەلبىم قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىدە،
ماڭساڭ ئەگەر سەپەرگە، ئات قامچىسىمەن بولاي.
قورغان تېمى ئۈستىدە، ساڭا يېقىن ياندىشىپ،

بىللە تۇراي يىگىتىم، بىلەكلىرىڭ مەن بولاي.

بۇ قوشاقتا، بىر قىزنىڭ سۆيگەن يىگىتى سەپەرگە چىقىدىغان چاغدا يالغۇز قېلىپ جۇداشلىق بىرەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆيدە قالغاندىن كۆرە، يىگىتىنىڭ ئات قامچىسى بولۇشنى ئەۋزەل كۆرگەنلىكى، جەڭ مۇداپىئە قورغانلىرىنىڭ ئۈستىدە يىگىتى بىلەن يانمۇيان تۇرۇپ، دۈشمەنگە قارشى جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقىنى؛ ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپلا باتۇر، مەردانە، جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ناھايىتى جانلىق، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار بىلەن تەسۋىرلىگەن.

بەگ قولى ھەققىدىكى قوشاق

«شىمالىي خانلىقلار تارىخى»، «ئىگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خۇئېرسۇر قەبىلىسىنىڭ خاتىنى بەگ قولى ھەققىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار 3- ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان.

ۋاي كەلدى بەگ قولى دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇ ئان.
دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
[illegible] بولسىدى يىگىتىم بەگ قولىسىمان.

3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلۇغ سىپاھسالار

گەمپىرىيسى تارقىلىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن سىيانپىلار ىسى توبا ئاملىق بىر قەبىلە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى كۆكخوت شەھىرىنىڭ جەنۇبىي چوغاي تاغلىرى (ھازىرقى يىنشەن تاغلىرى — ئا)نىڭ ئەتراپلىرىنى ئىگىلەپ ئالىدۇ. ئۇلار 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا نىڭشيا شەھىرىنى (ھازىرقى داتۇڭ شەھىرى—ئا) پايتەخت قىلىپ، جۇڭگو تارىخىدا شىمالىي ۋې خانلىقى (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن — ئا) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرىدۇ. خۇددى شۇ مەزگىلدە، كېلىپ چىقىشى سىيانپىلاردىن بولىسمۇ، ئاساسەن تۈركلەشكەن يەنە بىر خەلق — جۇجانلار (ياۋروپا تارىخچىلىرى «ئاۋارلار» دەپ ئاتىشىدۇ — ئا) ھازىرقى موڭغۇلىيىدە باش كۆتۈرىدۇ. 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقىي ئۇيغۇرلار، يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن توبالار ۋە جۇجانلاردىن ئىبارەت ئىككى دۈشمەننىڭ ئارىسىدا قالىدۇ. بۇچاغدا شەرقىي ئۇيغۇرلار كېيىن بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۇششاق بەگلىكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا خانلىرى بار ئىدى. شۇڭا شەرقىي ئۇيغۇرلار، توبالار، جۇجانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ناھايىتى ئېغىر زىيانلارنى تارتىپ تۇراتتى. توبالارنىڭ تۇنجى خانى تۇباغۇي مىلادىنىڭ 390 - يىللىرى ئۇرغۇن قوشۇن بىلەن شەرقىي ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە

بېسىپ باردۇ. تۇباغۇي شۇقبتىسىنى يۇرۇشتە، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئىككى يۈزمىڭدىن ئارتۇق چارۋا ـ ماللارنى غەنىمەت ئالغان.

مىلادىنىڭ 400 ـ يىللىرىغا كەلگەندە جۇجان خاقانى تولۇن I شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ ئالىدۇ. شۇندىن باشلاپ جۇجانلار كۈچىيىدۇ لېكىن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خوغۇرسۇر قەبىلىسىنىڭ خانى بەگ قولى ناھايىتى باتۇر خان بولۇپ، ئۇ جۇجانلارغىمۇ، توبالارغىمۇ بويسۇنماي، دائىم ئۇرۇشۇپ تورغان. بىر نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشتا جۇجانلار ئۇستىدىن غەلىبىمۇ قىلغان. ئۇ مىلادىنىڭ 405 ـ يىلى جۇجانلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، توبالار خانلىقىنىڭ پاناھىغا كەلگەن. ئۇزاق ئۆتمەي توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتكەندە، توبالار خانى تۇباغۇي بەگ قولىغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، دەبدەبىلىك ھالدا دەپنە قىلغان.

يۇقىرىدىكى قوشاق مانا شۇ بەگ قولنىڭ باتۇر، جەڭگىۋارلىقىغا ئۇقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار باتۇر، جەڭگىۋار ئوغۇللىرىنى ناھايىتى ئەززەتلەيتتى.

مىلادىنىڭ 429 ـ يىلى توبالار خانى تۇباتاۋ جۇجانلارنى تارمار قىلغان بولسا، 430 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىدىن بىرنەچچە يۈزمىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ، ھەيدەپ كەتكەن. بۇندىن تاشقىرى بىر مىليونغا يېقىن چارۋا ـ

مال غەنىمەت ئالغان
توبالار مىلادىنىڭ 471 - يىلى پايتەختىنى فىنچېڭدىن لوياڭغا يۆتكىگەن. ھۆكۈمران تەبىقە فامىلىسىنى توبادىن «يۈەن»گە ئۆزگەرتكەن. ئىلگىرى - ئاخىرى 149 يىل ھۆكۈم سۈرگەن توبا خانلىقىنى قۇرغان توبالار ئاخىرى بىردىن خەنزۇلىشىپ كەتكەن.

تۈرا قوشىقى

چوغاينىڭ تاغلىرى باغرىدىن ئاقار،
تۈرالار دەرياسى ئوينا پ، دولقۇنلاپ.
ئاسماننىڭ گۈمبىزى بارىگاسەن،
تۈردۇ پايانسىز دالىنى قاپلاپ.

شۇنچە كۆپ، غۇبارسىز، ساماۋى ئاسمان،
دالىلار بىپايان كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا - مال،
ئەسكەندە شاماللار ئوتلار ئىگسە باش.

«تۈرا قوشىقى»دا يايلاقنىڭ ئاجايىپ مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن. چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا يايپىشىل ئېگىز ئۆسكەن ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان چەكسىز يايلاقلار يىراق - يىراقلارغا سوزۇلغان، قەدىمكى چاغلاردا تۈرالار (ئۇيغۇرلار — ئا) شۇ يايلاقلاردا چارۋىچىلىق قىلىشقان. قوشاقنىڭ تەسۋىردە تۆت تەرەپكە كۆز يەتمەيدىغان كەڭ يايلاق بىلەن ئاسماننىڭ چېتى تۇتىشىپ كەتكەن، كۆپكۆك ئاسمان گويا تەگدىشى يوق،

ناھايىتى چوڭ، يۇپيۇمىلاق چىدىرغا ئوخشىتىلىپ، بۇ چىدىرنىڭ پۈتۈن يايلاقنى قاپلاپ تۇرغانلىقى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىدۇ. ئۇشتۇمتۇت شامال ئەسكەندە (چىققاندا) يايلاق داۋالغۇپ، ئوتلار دولقۇنى ئۇپۇقنىڭ چېتىگىچە يامراپ بارىدۇ. ئوتلار دولقۇنى بىر كۆتۈرۈلۈپ، بىر پەسەيگەندە، پادا - پادا بولۇپ ئوتلاۋاتقان ئاتلار، كالىلار، قويلار كۆرۈنۈپ قالىدۇ. «تۇرا قوشىقى»نى* كىشىلەر ئوقۇغىنىدا، كەڭ پايانسىز يايلاقتا يايلاۋاتقان سان - ساناقسىز ئاتلار ئۈيۈرىسى، كالىلار قويلار پادىسى كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا كۆرۈنگەندەك بولىدۇ

مانا بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ تېشىدىكى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بولغان چارۋىچىلىق ھاياتىنىڭ جانلىق مەنزىرىسىدۇر «تۇرا قوشىقى»دا شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ يۇرتىغا، چارۋىچىلىق ھاياتىغا بولغان يالقۇنلۇق مۇھەببىتىنى كۈيلىگەن.

«تۇرا» ئاتالغۇسى بەزىدە شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان بولسا، بەزىدە ئوتتۇرا چاغدا (سۈي سۇلالىسى تارىخى، تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا)، شەرقتە قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى خىنگان تاغلىرى) دىن (6 - ئەسىردە) غەربتە قارا دېڭىز، دىنېپىر بويلىرىغىچە بولغان چەكسىز بىپايان زېمىندا ياشىغان پۈتكۈل تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

خوغۇرسۇر ئالتۇن (487 — 567) «تۇرا قوشىقى» ناملىق بۇ شېئىرنى 6 - ئەسىردە يازغان. بۇ قوشاقنى

«تۇرا قوشقى» دېگەندىن دۆرە «ئۇيغۇر قوشقى» دېگەن ناھايىتى مۇۋاپىق. خوغۇرسۇر ئالتۇننىڭ «تۇرا» دېگەنى دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

شائىرنىڭ ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، فامىلىسى خوغۇرسۇر ئىدى. خوغۇرسۇر ئەسلىدە شائىر كېلىپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى بولۇپ، شائىر ئۆزىنىڭ قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئاتا - بوۋىسى فامىلە قىلىپ كەلگەن، ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئۆزىنى خوغۇرسۇر ئالتۇن دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر تارىخىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغىنىدەك، خوغۇرسۇر قەبىلىسى ئۇيغۇر خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 648 - يىلىدىن 1336 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ ئورخۇن دەۋرىدىكى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە) ئون ئۇيغۇرنىڭ بىرى ئىدى.

شائىر خوغۇرسۇر ئالتۇن مىلادىنىڭ 487 - يىلى تۇغۇلۇپ، 567 - يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

«شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى، خوغۇرسۇر ئالتۇن ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، خوغۇرسۇر ئالتۇن، ھۆكۈمران تەبىقىسى سىپاھىيلاردىن كېلىپ چىققان. شىمالىي چى سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 550 - يىلىدىن 577 - يىلىغىچە)دا مەشھۇر دۆلەت ئەربابى رولىنى ئوينىغان.

«شىمالىي خانلىقلار يىلنامىسى»نىڭ «ئىگىز ھارۋىلىقلار

ھەققىدە قىسسە»، «جۇجانلار ھەققىدە قىسسە»، «گاۋچالار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى ۋە «جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى»نىڭ «جۇجانلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شائىر خوغۇرسۇر ئالتۇن ياشىغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 567 - يىلىغىچە) شەرقىي ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ناھايىتى كەسكىن، تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن.

ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ، 6 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 70 يىل ئىچىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار كىچىك كىچىك بەگلىكلەردىن بىرلەشكەن، كۈچلۈك خانلىقلارغا قاراپ تەرەققىي قىلغان. بۇنداق ئەھۋالنىڭ قىسقىچە بايانى تۆۋەندىكىچە:

4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا: «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتالغان شەرقىي تۇرالار (شەرقىي ئۇيغۇرلار — ئا) ئىككى تارماقتىن ئىبارەت 18 قەبىلىگە بۆلۈنگەن ئىدى. بۇ ئىككى تارماقنىڭ بىرى ئالتە قەبىلە، يەنە بىرى 12 قەبىلىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئالتە قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر تارمىقى:

1. قۇتلار
2. ئۇيغۇرلار
3. خوغۇرسۇر
4. چىبىنى
5. قىرغىزلار
6. ئىل تېكىنلار

يەنە بىرى 12 قەبىلىدىن ئىبارەت. تارمىقىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى مۇنداق: 1. چىپولى، 2. تۆرە،

3. ئىل جان، 4. تارلان، 5. قوبا، 6. تاربو، 7. ئايرون، 8. بايان، 9. ئەركىن، 10. بوركلى، 11. قىشوى، 12. يوشۇبى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلى جۇجان خاقانلىقىنىڭ (مىلادىنىڭ 400 - يىلىدىن 551 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خاقانى تولۇن خان II (مىلادىنىڭ 485 - يىلىدىن 488 - يىلىغىچە خاقان بولغان) توبا خانلىقى (شىمالىي ۋېي خانلىقى)غا كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى. مانا شۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار، جۇجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. بۇ ئىسيانغا يېتەكچىلىك قىلغان خان - بۆركلى (تۇماغلىق - ئا) قەبىلىسىنىڭ خانى ئاي ئوجرو بولۇپ، ئۇ ئۆكسىي چونچى بىلەن بىرلىكتە شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ 12 قەبىلىسىدىن 120 مىڭ ئائىلىنى (ئاز دېگەندە 600 مىڭ كىشىنى) باشلاپ، غەربكە قاراپ مېڭىپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دالىغا كۆچۈپ كەلدى، بۇ ھەقتە تەپسىلىراق توختىلىشتىن بۇرۇن موڭغۇلىيە (ئىچكى - تاشقى موڭغۇلىيە)دە قالغان شەرقىي ئۇيغۇرلار ھەققىدە بىر ئاز چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

مىلادىنىڭ 498 - يىلى توبالار خانى شاۋۋېندى (مىلادىنىڭ 471 - يىلىدىن 499 - يىلىغىچە خان بولغان) چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقى (مىلادىنىڭ 479 - يىلىدىن 502 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)غا چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشقا تەييار-

لاندى. شاۋۋىندى شەرقىي ئۇيغۇرلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ
ئۆزىنىڭ جەنۇبىي چى خانلىقىغا قىلىدىغان ھۇجۇمىدا،
ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ ئۇرۇش-
قا قاتنىشىشىنى تەلەپ قىلدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتە
قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر قارىمىقى، ئونغۇر قەبى-
لىسىنىڭ خانى شۇقا ئاتلىق بەگنى ئۆزلىرىگە باش خان
قىلىپ كۆتۈرۈپ، شاۋۋىندىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى.
توبالار خانى شاۋۋىندى تۇتۇق بەگ يۈۋىنپۇ قوماندا-
لىقىدا ناھايىتى نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى شەرقىي ئۇي-
غۇرلارغا قارشى ماڭدۇردى. شۇقاخان باشچىلىقىدىكى
بىرلەشكەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى يۈۋىنپۇ قوماندانلىقىدىكى
توبا قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە
ئۇچرىغان يۈۋىنپۇ قېچىپ قۇتۇلدى. مەغلۇبىيەتكە تەن
بەرمىگەن شاۋۋىندى تۇتۇق بەگ جاڭ فاڭ ۋاڭ ئاتلىق
سانغۇن قوماندانلىقىدا يەنە نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى
ئۇيغۇرلارغا قارشى ماڭدۇردى. ئۇيغۇرلار توبا قوشۇنلىرى-
نى يەنە مەغلۇپ قىلدى. توبالارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى
ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق كۈرىشى مەغلۇپ بولغان-
دىن كېيىن، توبا خانى، ئۇيغۇر خانى شۇقا ئالدىغا
ھال سوراش ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، ناماقۇل بولدى.
شۇنداق قىلىپ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىشىپ بىر
ياقىدىن باش چىقىرىشى كۈچلۈك دۈشمەننى مەغلۇپ
قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ توبالارنى مەغلۇپ قىلىشى جەنۇ-
بىي چى خانلىقىنى شاۋۋىندىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ
قالدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ، شۇنداق ئۆزىگە

خان قىلىپ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈپ، تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ئەھۋال 498 - يىلىدىن 550 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە جۇجانلارمۇ، توبالارمۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرالمىدى. چۈنكى توبالار، جۇجانلار ئاجىزلىشىشقا باشلىغان ئىدى. مىلادىنىڭ 551 - يىلى ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىدە ئاساسىي كۈچ بولغان.

ئەمدى بىر ئاز ئارقىغا يېنىپ 487 - يىلى موڭغۇلىيىدىن ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى دالىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ھەققىدە توختىلىمەن.

ئاكا - ئۇكا ئاي ئوجرو بىلەن چۈنچى يېتەكچىلىكىدە جۇجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى دالىغا كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جايدىكى غەربىي تۇرالار (غەربىي ئۇيغۇرلار — ئا)غا قوشۇلۇپ، تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان جۇجان خاقانى تولۇن خان II ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغاي خانلار ناھايىتى نۇرغۇن سانلىق جۇجان قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ئاي ئوجرو بىلەن چۈنچىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئاي ئوجرو بىلەن چۈنچى جەنۇبىي ئالتايدا بولغان قانلىق بىر جەڭدە، جۇجان خاقانى تولۇن خاننى تارمار كەلتۈردى. تولۇن خان قېچىپ كەتتى.

ئاي ئوجرو جوجانلار ئۇستىدىن قازانغان شۇ شانلىق غەلىبىسىدىن كېيىن، ھازىرقى ماناس ئەتراپىدا ئۆز پايتەختىنى بەرپا قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن — ئا)نى قۇردى. ئاي ئوجرو بولسا، «ئۇلۇغ تەڭرىقۇت»، چۈنچى بولسا «ئۇلۇغ بەگ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۇيغۇر خانلىقى خېلى كۈچلۈك دۆلەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ خانلىقنىڭ ئاھالە سانىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى كۆپ دېگەندە ئىككى يۈزمىڭ، ئاز دېگەندە بىر يۈز ئەللىك مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ شەرقى قۇمۇلغىچە، شىمالى ئالتايغا، غەربى سايرام كۆلىنىڭ بويلىرىغا، شەرقىي جەنۇبى لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىغا، غەربى جەنۇبى بۇگۇرگىچە سوزۇلغان ئىدى. چۈنكى ئاي ئوجرو جوجان خاقانى تولۇن خاننى تارمار كەلتۈرۈپ، خانلىقنى قۇرغاندىن كېيىنلا، تۇرپان خانلىقى (تارىختا گاۋچاڭ خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ — ئا)، قاراشەھەر خانلىقى، لولان خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنى جۇجاڭلار قولىدىن تارتىۋالدى. لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنىمۇ تۇيغۇنلار (تىبەت خانلىقى) قولىدىن تارتىۋېلىپ ئۆز خانلىقى تەركىبىگە قوشقان ئىدى.

ئاي ئوجرو يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن، جىددىي، ئۈنۈملۈك ھەربىي تەدبىرلەرنى كۆرگەندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە جەھەتتىمۇ بىر قاتار ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى.

چۇنكى يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى، كۈچلۈك
ئىككى دۈشمەنگە دۇچ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ بىرى
جۇجان خاقانلىقى بولسا، يەنە بىرى ئاق هونلار ئىدى.
قان - قېرىنداشلىق جەھەتتىن ئۇيغۇرلارغا تۇغقان بول-
غان ئۇلۇغ ياۋچىلار نەسلىدىن بولغانلار، 5 - ئەسىردە
ئاق سىيىۋارخان يېتەكچىلىكىدە، ئاق هون ئىمپېرىيە-
سىنى (مىلادىنىڭ 420 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە
هۆكۈم سۈرگەن) قۇرغان ئىدى. بۇ ئىمپېرىيە زېمىنىغا
ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن ماۋارەئۇننەهر) ئافغانىستان،
پاكىستان تولۇقى بىلەن كىرگەن، ئاق هون ئىمپېرىيە-
سىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى ماراكەنت (سەمەرقەنت) بول-
غان بولسىمۇ، كېيىنچە هازىرقى بەلخ شەهرىنى پايتەخت
قىلدى. مانا شۇ ئاق هون ئىمپېرىيىسى 480 - يىلدىن
باشلاپ تازا كۈچىيىشكە باشلىدى. غەربتە ئىران ساسانى-
لار سۇلالىسىنى قارام هالغا چۈشۈرگەن بولسا، شەرقتە
ئارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خوتەن، يەركەن، ئاق-
سۇ، قەشقەر، كۈچار قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى
بېسىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەهۋالنى هېسابقا ئالغان ئاي ئوجرو
تۈكىسى چۈنچىنى خېلى نۇرغۇن قوشۇنغا باش قىلىپ،
قاراشەهەرگە ئەۋەتىپ، كۈچار تەرەپتىن ئاق هونلار-
نىڭ هۇجۇم قىلىپ كېلىشىگە تاقابىل تۇرماقچى بولدى.
ئۆزى بولسا نۇرغۇن سانلىق ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا باش
بولۇپ، خانلىقنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كېلىدىغان
خەۋپ — جۇجانلار هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شى-

مالدا تۇردى
ئۇيغۇر خانلىقى شىمالدا جۇجانلار، غەربىي جەنۇبتا ئاق هونلار، جەنۇبتا تۇيغۇنلار بىلەن دۈشمەنلىك هالەتتە تۇراتتى. ئاي ئۇجرو يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ هەربىي كۈچلىرىنى تولۇقلاپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى خېلىلا كۈچەيتكەن مەزگىلنىڭ ئۆزىدىلا، توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختى — لوياڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىدى. توبالار خانى شاۋۋىندى ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، دەرهال جاۋاب ئەلچىلىكى يوللاپ، ئاي ئۇجرو بىلەن چۈنچىگە كىمخاب تون، يۈز توپ شايى سوۋغا قىلدى. 487 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن توبالار ئارىسىدا ئورنىتىلغان دوستانە مۇناسىۋەت ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەتنىڭ جۇجان خانلىقىغا قارشى تۈزۈلگەن هەربىي ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىدى. 488 - يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقىنىڭ خانى شياۋزى ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەت ئورناتتى.
جۇجانلار، ئاي ئۇجرو خانلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 500 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر خانلىقىغا هۇجۇم قىلالمىدى. چۈنكى ئۇيغۇر خانلىقى هەربىي كۈچ جەھەتتە قۇدرەتلىك هالغا كەلگەن بولسا، دىپلوماتىيە جەھەتتە خېلى ئۇتۇقلۇق (توبالار خانلىقى جەنۇبىي چى خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقان ئىدى) شەرتكە ئىگە بولغان ئىدى. ئەمما، 498 - يىللىرى ئاق هونلار كۈچار تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ، قارا شەھەردە مۇداپىئەدە تۇرغان چۈنچى بىلەن ئۇرۇش

تى. ئۇرۇشتا چۇنچى مەغلۇپ بولۇپ، ئاق هونلار تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئاق هونلار چۇنچىنىڭ باتۇر، ئىل بەگ ئاتلىق ئىككى ئوغلىنى ئېلىپ كەتتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 500 - يىللىرى ئوردا بەگلىرى ئاي ئوجرونى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خان جەمەتىدىن بولغان بارىيانىي خان قىلدى. چۈنكى ئاي ئوجرو خان بولغاندىن كېيىن ئەس - هوشىنى يوقىتىپ، رەھىمسىز زالىمغا ئايلىنىپ، ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 505 - يىلى ئاق هونلار ئۇيغۇر خانلىقىغا جەنۇب تەرەپتىن هۇجۇم قىلدى. هۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئاق هون قوشۇنلىرى ئارىسىدا، چۇنچىنىڭ ئوغلى باتۇرنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان ئۇيغۇرلار بارىيانىي ئۆلتۈرۈپ، باتۇرنى قارشى ئالدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئاق هون ئىمپېرىيىسى ئارىسىدا دۈشمەنلىك تۈگەپ دوستلارچە ئورنىتىلغان بولۇشى مۇمكىن.

باتۇرخان خان بولغان مەزگىلدىن باشلاپ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق تارتىشما جەڭلەر باشلىنىپ كەتتى. باتۇرخان ئۇيغۇر خانلىقىغا خان بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 505 - يىلىدىن 516 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن توبالار خانلىقى ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ كۈچەيدى. باتۇرخان مىلادىنىڭ 505 - يىلى توبالار خانلىقىغا ئەلچى يوللاپ توبالار

خانى شۇەن ۋۇدىغا بىر قىش ئالتۇن، بىر قىش كۈمۈش، ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە ئات، ئون تۆگە قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. توبالار خانى جاۋاپ ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇرخانغا 60 توپ شايى - ئەتلەس سوۋغا ئەۋەتتى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك باتۇرجان خان بولغاندىن تارتىپ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇجان خانلىقى ئارىسىدىكى قانلىق جەڭلەر توختىماي داۋام قىلىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 508 - يىلى جۇجان خاقانى ئوتوخان (مىلادىنىڭ 506 - يىلىدىن 508 - يىلىغىچە خان بولغان) نۇرغۇن سانلىق جۇجان قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قارشى ئاتلاندى. ئەھۋالنى ئېنىق بايقاپ تۇرغان ئۇيغۇر خانى باتۇرخان بارىس كۆل (ھازىرقى بارسكۆل) نىڭ بويىدا جۇجان خاقانى ئوتو بىلەن ئۇچراشتى. شۇ جايدا بولغان جەڭدە باتۇرخان مەغلۇپ بولۇپ ئارقىغا يېنىپ (غەربكە قاراپ) 300 يولچە يىراقلىققا چېكىنىپ كەتتى. خاقان ئوتو قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا جايلىشىۋالدى. دەل شۇ چاغدا ئۇيغۇرلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاقى بولغان توبالار خانى شۇەن ۋۇدى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىر نەچچە مىڭ قوشۇن مىڭۋى ئاتلىق سانغۇنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قومۇلغا يېتىپ كەلدى. بۇ ئەھۋالدىن ئەنسىرىگەن جۇجان خاقانى ئوتو خان ئالدىراپ - تېنەپ قېچىشقا ئۇرۇندى، بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن باتۇر خان بوراندەك تېزلىكتە يېتىپ كېلىپ، ئوتو خان بىلەن

بەنە بارىس كۆلىنىڭ بويىدا جەڭ قىلدى. جەڭدە ئۇيغۇرلار غەلبە قازاندى، باتۇر خان ئوتو خاننى ئىرىك تۇتۇۋېلىپ، بېشىنى كېسىپ، چېچىنى مىڭۇدىغا تەقدىم قىلدى. باتۇر خان مىلادىنىڭ 508 - يىلى بارىس كۆلىنىڭ بويىدا جۇجانلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنىڭ تەنتەنىلىك كۈنلىرىدە، توبالار خانى شۈەن ۋۇدىغا ئەلچى يوللاپ، توبالار خانىغا ئالتۇن كۈمۈش، سۆسەر، بەش ئات قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرىنى ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغان توبالارخانى دەرھال جاۋاب ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇر خانغا بىر يۇرۇش چالغۇ (مۇزىكا ئەسۋابلىرى) ئەسۋابلىرىنى ياسايدىغان 80 نەپەر ئۇستا، قىزىل شايىدىن ئون توپ، گۈللۈك شايى - ئەتلەستىن 210 توپ سوۋغا ئەۋەتىپ، باتۇرخاننىڭ جۇجانلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى. باتۇرخان شۇ غەلىبىدىن سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 516 - يىلى جۇجان خاقانى چونۇخان (مىلادىنىڭ 508 - يىلىدىن 521 - يىلىغىچە خاقان بولغان) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولدى. چونۇخان باتۇر خاننى ئىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ سۆرىتىپ، چېتىدىن يېرىپ تاشلىدى. دادىسى ئوتو خاننىڭ ئۆچىنى باتۇرخاندىن ئالغان چونۇخان، باتۇرخاننىڭ باش سۆڭىكىنى سىرلاپ (زەر پۇركۈتۈپ)، مەي ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالغان.

516 - يىلى جۇجانلار تەرەپتىن ئېغىر مەغلۇبىـ

بەتكە يولۇققان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلاشقان بولسىمۇ، جۇنچېنىڭ ئوغلى ئىل بەگ (باتۇر خاننىڭ ئۇكىسى) ئۇيغۇر خانلىقىغا خان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 520 - يىلىدىن 530 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭدى. ئىل بەگ 520 - يىلى جۇجانلار ئۇستىگە باستۇرۇپ بېرىپ، جۇجان خاقانى بىراھمانىنى (مىلادىنىڭ 521 - يىلىدىن 522 - يىلىغىچە خاقان بولغان) تارمار كەلتۈردى. بىراھمان ھازىرقى كەڭسۇدىكى ئۇۋىغا قېچىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 523 - يىلى توبالارخانى شاۋمىڭدى ئىل بەگكە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، خىلمۇ خىل رەڭدىكى سىرلار بىلەن سىرلانغان ئېسىل يەلپۈگۈچلەر، كونلۇكلەر، داقا - دۇمباقلار، چېدىر قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى.

ئىل بەگ مىلادىنىڭ 530 - يىلى جۇجان خاقانى ئايناغاي (مىلادىنىڭ 521 - يىلىدىن 551 - يىلىغىچە خاقان بولغان) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كالگەندە، ئۇكىسى يوقۇ (جۇنچېنىڭ كەنجى ئوغلى) تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلدى. يوقۇ (مىلادىنىڭ 530 - يىلىدىن 537 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 537 - يىلى ئايناغاي تەرەپتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا، ئىل بەگنىڭ ئوغلى بەگچى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بەگچى (مىلادىنىڭ 537 - يىلىدىن 541 - يىلىغىچە خان بولغان) مۇ جۇجانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. بەگچىدىن كېيىن ئۇيغۇر خانلىقىغا يوقۇنىڭ ئوغلى

چوبىن نىڭ ئەمەلىيەتتە خان بولغانلىقى نامەلۇم، چۈنكى، بەگچى 537 - يىلى جۇجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندا، چوبىن شەرقىي ۋېي (مىلادىنىڭ 534- يىلىدىن 550 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن. ئۇ، شۇ يەردە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 546 - يىلى (بۇ چاغدا كىمنىڭ خان بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس) جۇ- جانلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا ئالتايدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كۆك تۈركلەر (ئۇيغۇرلارنىڭ قېرىنداشلىرى)نىڭ خانلىرى ئاكا - ئۇكا تۇمەن خان بىلەن ئىستەمى خانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

60 يىل ئۆمۈر سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى تارىختا خېلى مۇھىم رول ئوينىغان. بۇنى ئىككى تەرەپتىن ئىس- پاتلاش مۇمكىن. ئۇيغۇر خانلىقى تۇرۇلغان ۋاقىتتىن تارتىپ، خۇاڭخې ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تۇبالار خانلىقى (شىمالىي ۋېي خانلىقى) بىلەن دوستانە مۇناسى- ۋەت ئورنىتىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبالار جۇجانلارغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاقچى سۈپىتىدە ئىش كۆرۈشتى. ئۇيغۇر خانلىقى باشتىن تارتىپ ئاخىرغىچە جۇجانلار بىلەن 60 يىل دېگۈدەك توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇرغان. مىلادىنىڭ 400 - يىلى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى چاۋشيەنگىچە، غەربى قازاقىستانغىچە، غەربىي جەنۇبى قارا شەھەرگىچە سوزۇلغان كۈچلۈك جۇجان خاقانلىقى باتۇر، ئەرك سۆيەر ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇالمىدى. ئۇيغۇرلار جۇجانلارنى

تۇرغۇن جايلاردىن ھەيدەپ چىقىرىپ، (ئالتاي بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسى. تۇرپان، قارا شەھەر، لولان، چەرچەن قاتارلىق جايلاردىن) جۇجان خاقانلىقىغا تەۋەلىك زەربىلەرنى بەردى. مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە بولغان 60 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزگىلدە جۇجانلارنىڭ ئاساسىي ھەربىي كۈچلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان قانلىق ئۇرۇشلارغا جەلپ قىلىنغانلىقتىن، جۇجانلار سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زادى ئىمكانىيەت تاپالمىدى. شۇڭا خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ ئىقتىسادى گۈللەپ ياشناش شەرتىگە ئىگە بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇجانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى، جۇجانلار تەرەپتىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتاي تۈركلىرىنىڭ قەددىمىنى قۇدرەتلىنىپ ئاخىرىدا جۇجانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشىگە ئاساس يارىتىپ بەردى.

ئالتايدىكى تۈركلەر قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ پولات تاۋلاپ، خىلمۇ خىل ھەربىي قوراللارنى (نەيزە، قىلىچ، ساۋۇت، دۇبۇلغا، قالقان، ئوقيا) ياساشقا ماھايىتى ئۇستا ئىدى. ئۇنىدىن باشقا ئالتۇندىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك سايمانلار (ئالتۇن تەخت، ئالتۇن تۇۋرۇك، ئالتۇن جام، ئالتۇن قاچا، ئالتۇن ئۇزەڭگە، ئالتۇن يۈگەن، ئالتۇن يىگنە، ئالتۇن جۇۋالدۇرۇز، ئالتۇن دەردىش، ئالتۇن ئەيىنەك، ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن چۆگۈن قاتارلىق)

ۋە ئالتۇندىن زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى (ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئوتۇغات، ئالتۇن ساقا، ئالتۇن چېكە گۈل قاتارلىق)نىمۇ ياساشقا ئۇستا ئىدى. جۇجانلار مىلادىنىڭ 427 - يىللىرى ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن باشلاپ، ئۇلارنى جۇجان قوشۇنلىرىنى ھەربىي قوراللار بىلەن تەمىنلەشكە ۋە جۇجان بەگلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىنى بېزەشكە كېرەك بولىدىغان ئالتۇن سايمانلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلغان. ھەتتا جۇجان خاقانلىرى تۈركلەرنى «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ھاقارەتلىگەن.

ئەنە شۇنداق ئېزىلىش ۋە خورلۇقتا چىدىمىغان تۈركلەر ئۆزىگە قېرىنداش بولغان ئۇيغۇرلارنى، ئالتايدىكى سۇر تاردۇشلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق كۈچىيىپ، جۇجانلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلۇغ تۈرك ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

تۈركلەر بۇنداق ئۇلۇغ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 546 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى ئۆزىگە قارىتىپ ئالدى. ئارقىدىنلا سۇرتاردۇشلارنىمۇ بويسۇندۇرۇپ كۈچەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈرك خانى تۇمەن خان جۇجان خاقانى ئانىناغايغا ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇجان مەلىكىلىرىدىن بىرىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈرك ئەلچىلىرىدىن بۇنداق تەلەپنىڭ قويۇلۇشىنى چۈشىدىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئانىناغاي ناھايىتى غەزەپلىنىپ، «ھە، تۆمۈرچى قۇللى-

رىمنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشىغا نېمە ھەددى باركەن!»
دەپ تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.
تۈرك خانى تۇمەن خان، ئاپىناغاينىڭ تۈرك ئەل-
چىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ
551 - يىلى تۈرك قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئاپىناغاينىڭ ئۈس-
تىگە ئاتلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاپىناغاي نۇر-
غۇن سانلىق جۇجان قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، ھازىرقى
ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ جەنۇبى قىسمىدا تۇمەنخان بىلەن
بولىدىغان دەھشەتلىك ئۇرۇشقا يېتىپ كەلدى. تۇمەنخان،
ئىستىمى خان يېتەكچىلىكىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى خۇددى
ئالەمنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغان ناھايىتى دەھ-
شەتلىك قارا بوراندەك بېسىپ كېلىپ، ئاپىناغاي قوشۇنلىر-
ىنى تىرە - پىرەن قىلىپ تاشلىدى. ئەجەللىك مەغلۇبىيەت-
كە يولۇققان ئاپىناغاي ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالدى. بىر
قىسىم جۇجان بەگزادىلىرى بىرنەچچە مىڭ كىشىنى
ئەگەشتۈرۈپ، غەربى ۋى خانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە
قېچىپ كەتتى. تۇمەن خان جۇجانلار ئۈستىدىن قازان-
غان ئۇلۇغ تارىخىي غەلىبىدىن كېيىن، شەرقى ئۇلۇغ ئوك-
يان قىرغاقلىرىغا، غەربى قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇل-
غان ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىگە ئاساس
قۇردى. مانا شۇ ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيە-
سىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدە، مۇستەھكەملىنىپ، گۈللەپ
ياشنىشىدا ئۇيغۇرلار ناھايىتى مۇھىم رول
ئوينىغان.

داستانلار

قەدىمكى چاغدىكى ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئاناقلىق قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلغان، قۇرۇلمىسى غايەت چوڭ، فانتازىيە ۋە رىۋايەتلەر بىلەن تولۇپ - تاشقان ئۆلمەس ئەسەرلەر داستان دېيىلىدۇ.

بىر تارىخىي دەۋردىكى جەمئىيەتنىڭ ھالىتى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ھاياتىنى بىرقەدەر مۇكەممەل بايان قىلىدىغان ئوبزان رومانلارمۇ داستان ياكى داستان خاراكتېرلىك ئەسەر دېيىلىدۇ.

داستانلار، قەدىمكى چاغلاردىكى تۇرغۇنلىغان مىللەتلەر بېشىدىن كەچۈرگەن چوڭ تارىخىي ۋەقەلەر يۈز بەرگەندىن كېيىن پەيدا بولىدۇ. بىز قەدىمكى چاغدىكى دۇنيا ئەدەبىياتى ھەققىدە سۆز ئاچقىنىمىزدا، يۇنانلىقلارنىڭ «ئىلىئادا»، «ئودىسسا»، گېرمانلارنىڭ «نىبىلوڭگ ھەققىدە ناخشا»، فرانسۇزلارنىڭ «رولان ھەققىدە ناخشا»، ھىندىلارنىڭ «رامايانا»، «ماخاپىراتا»، ئىرانلىقلارنىڭ «شاھنامە» داستانلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن تەڭ، يەنە

قىرغىزلارنىڭ «ماناس»، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوغۇزنامە»
قاتارلىق داستانلىرىنىمۇ تىلغا ئالىمىز.

داستانلار قەدىمكى چاغدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى. قەبىلە - ئورۇقلار چوقۇنىدىغان قەھرىمانلارنىڭ كارامەتلىك ئىشلىرىنى ئاساس قىلىپ يارىتىلىدۇ.

مىلادىيەدىن توققۇز ئەسىر بۇرۇن ياشىغان كىچىك ئاسىيالىق يۇنان شائىرى گومىر (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قارىغۇ ئىكەن) تەرىپىدىن يارىتىلغان «ئىلىئادا» داستانى 15 مىڭ قۇر بولغان بولسا، «ئودىسسا» داستانى 12 مىڭ قۇردىن سەل كۆپرەك بولغان.

مىلادىيەدىن 12 ئەسىر بۇرۇن يۇنانلىقلار بىلەن كىچىك ئاسىيادىكى تىروياللار ئارىسىدا ئون يىللىغا سوزۇلغان ئۇرۇش يۈز بەرگەن. گومىر مىلادىيەدىن توققۇز ئەسىر بۇرۇن راۋىيانلار سۆزلەپ بەرگەن شۇ ئۇرۇش توغرىسىدىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى، قەھرىمانلارنىڭ ئاجايىپ مۆجىزىلىك ئىشلىرىنى ئاساس قىلىپ، ماتېرىياللارنى توپلاپ، رەتلەپ، دۇنياغا مەشھۇر بولغان «ئىلىئادا»، «ئودىسسا» داستانلىرىنى ياراتقان.

تىرويا شەھىرى كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي شىمال دېڭىز قىرغىقىدىكى خېللىس پونت بوغۇزىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە: ئىلوس ئاتلىق شاھزادە تەڭرىدىن كەلگەن ۋەھى بويىچە شۇ جايغا ئىستەھكام قورغان سالدۇرغان ئىكەن. گومىرنىڭ داستانىدا ئۇ «مۇقەددەس ئىلون» دەپ ئاتالغان. «ئىلىئادا» دېگەن نامىمۇ ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ «ئىلون ناخشىلى-

رى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.①

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا② قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ تىروياللىقلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى رىۋايەت مۇنداق:

يۇنانىستاندىكى فىسسالىيە پادىشاھى فىلىيە... فىتىدىي بىلەن توي قىلىدىغان چاغدا، يۇنانىستاننىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئولىمپىيە تېغىدا تۇرىدىغان خۇدالارنى تەكلىپ قىلىپتۇ. پەقەت جېدەل خۇداسى ئېرىدا ئۇنتۇلۇپ قاپتۇ. جېدەل خۇداسى ئېرىدا تويغا ئۆزى كېلىپ، «دۇنيادا ھەممىدىن چىرايلىق — گۈزەلگە» دېگەن خەت يېزىلغان ئاداۋەت ئالمىسىنى ئولتۇرغانلار ئارىسىغا تاشلاپتۇ. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە زېۋسنىڭ خوتۇنى گېرا، ئەقىل - پاراسەت خۇداسى ئافىنا، گۈزەللىك خۇداسى ئافرودىتالار ئالمىنى تالىشىپ قاپتۇ. بۇلار جېدەللىشىپ، ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن زېۋسنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. يۇنانىستاندىكى خۇدالارنىڭ سەردارى بولغان زېۋس بۇ ئىشقا ھۆكۈم قىلالماي، ئۇلارنى تىرويا پادىشاھى پىرئامنىڭ ئوغلى پارىسنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپتۇ. گېرا، ئەگەر پارىس ئالمىنى ئۆزىگە بۇيرۇپ بېرىدىغان بولسا، پارىسنى پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمران قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئافىنا، پارىسنى ئۇلۇغ قەھرىمان ۋە دانىشمەن قىلىشقا ۋەدە بېرىپتۇ. ئافرودىتا بولسا ئەڭ گۈزەل ئايا-

① گې باۋچۈەن تۈزگەن «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرىدىكى يۇنان - رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر» ئۇيغۇرچە، 192- بەت.
② «قەدىمكى دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 93 - بەت.

لنى پاروسقا تائا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. باش
پارىس ئالمىنى ئافرودىتاغا بېرىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ
گېرا بىلەن ئافىنا، پارىس ھەم تىروياليقلارغا قاتتىق
ئاداۋەت ساقلايدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئافرودىتا ئۆز ۋەدى-
سىگە ئەمەل قىلىپ، يۇنانىستاندىكى سپارتا دۆلىتىنىڭ
پادىشاھى مېنىلايانىڭ ناھايىتى چىرايلىق ئايالى يېلې-
نانى پارىسقا ئېلىپ بېرىپتۇ.

يۇنانلىقلار بىلەن تىروياليقلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش «ئاداۋەت ئالمىسى» ماجىراسى بىلەن باشلانغان بولسىمۇ، «يۇنانلىقلارنىڭ شۇ چاغدا تىروياليقلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقىمۇ دەل ئېنگېلس ئېيتقاندەك قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزدا قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش يولىدىكى بىر قېتىم-لىق ئۇرۇش ئىدى.»①

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۇنانلىقلارنىڭ قەھرىمانى ئودىسسا ياغاچتىن چوڭ بىر ئات ياساپ، تىرويا شەھىرى دەرۋازىسىنىڭ تاشقىرىسىدا قويغان. يۇنانلىقلار كۆرۈنۈشتە چېكىنگەن بولۇپ، كېمىگە ئولتۇرۇپ ئەتراپتىكى دېڭىز قولتۇقىغا مۆكۈنۈۋالغان. ئودىسسا بىر توپ قەھرىمانلار بىلەن ياغاچ ئاتنىڭ قورسىقىغا كىرىۋالغان. تىروياليقلار يۇنانلىقلار ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى دەپ ئويلاپ شە-ھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپتۇ. تىروياليقلار شەھەر سىرتىدا تۇرغان ياغاچ ئاتنى كۆرۈپ، بۇ يۇنانلىقلارنىڭ قىل-

① كېباۋچۈەن تۈزگەن «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرىدىكى يۇنان - رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر» (ئۇيغۇرچە)دىن ئېلىندى.

غان ھىيلىسى ئىكەنلىكىنى بىلمەي، ياغاچ ئاتنى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپتۇ. تۈن يېرىمىدا تىرويالىقلار تاتلىق ئۇيقۇدا ياتقاندا ياغاچ ئاتنىڭ قورسىقىغا كىرىۋالغان يۇنان قەھ-رىمانلىرى ياغاچ ئاتنىڭ قورسىقىدىن چىقىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەلگە بەرگەندە، دېڭىز قولتۇقىدا مۆكۈپ تۇرغان يۇنانلىقلار قايتىدىن قىرغاققا چىقىپ، تىرويا شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، شەھەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، نۇرغۇن ئولجىلارنى ئېلىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە يۇنانىستانغا قايتىپتۇ.①

«ئىلىئادا» داستانىدا يۇنانلىقلار كىچىك ئاسىيادىكى تىرويا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئون يىل ئۇرۇشقان بول-سىمۇ، شەھەرنى ئالالمىغانلىقى. ئاخىرىدا يۇنانلىقلار «ياغاچ ئات ھىيلىسىنى» ئويلاپ چىقىپ، ئاندىن تىرويا شەھىرىنى ئالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. شۇندىن باشلاپ تا ھازىرغىچە دۇنيادا شەھەرنى ياكى قورغاننى ئىچىدىن ئېلىشنى «تىرويا ياغاچ ئات ھىيلىسى» دەپ ئاتايدىغان ئادەت رەسمىيلىشىپ كەتكەن.

«ئودىسسا» داستانىدا ئودىسسانىڭ ئائىلىسىنىڭ ئەھ-ۋالى، ئودىسسانىڭ تىرويا ئۇرۇشى تۈگەپ، يۇنانىستانغا قايتىشىدا بېشىدىن كەچۈرگەن سەرسانلىقىنىڭ ئۆتمۈشى، ئۆيىگە سالامەت قايتىپ بارغانلىقى تەپسىلىي ھېكايە قىلىنىدۇ.

① «قەدىمكى دۇنيا تارىخى» (رۇسچە) 59- بەت.

«شاھنامە» داستانى ھەققىدە

9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم بىر دەۋر بولدى.

شۇ دەۋردە سامانىلار پادىشاھلىقى (870 — 1000)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (850 — 1212) ئۇلۇغ غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (963 — 1187)، ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1037 — 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. بولۇپمۇ ئىلىم - پەننىڭ گۈللىنىپ، مەرىپەتنىڭ كەڭ قانات يېيىشىدا، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ بېيىشىدا ئاجايىپ شانلىق تۆھپىلەرنى ياراتتى.

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، شۇ دەۋردە ماتېماتىكىنىڭ ساھىبى — ئالگېبرا ئىختىراچىسى، ئۇلۇغ ئاسترونوم گېئوگراپ مۇھەممەد ئىبنى مۇسا ئەل خارەزمى (مىلادىنىڭ 780 - يىلى تۇغۇلۇپ، 847 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، مەشھۇر دانىشمەن پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادىنىڭ 873-يىلى تۇغۇلۇپ، 950 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، فىلوسوپىيە مەدەنىيەت ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا (980—1037)، ئۇنىڭ زاماندىشى، مەشھۇر فەيلاسوپ، تەڭدىشى تېپىلمايدىغان ئۇلۇغ ئاسترونوم ئەبۇ-

رەيھان بىرونى (973 — 1048)، «شاھنامە» داستانىنىڭ ئاپتورى، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى (934 — 1020)، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى، ئۇنىڭ زامانىدىشى، ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى، پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق دانىشمەن ئالىملار ياشىغان ئىدى.

9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋر، ئوتتۇرا ئاسىيادا «گۈللىنىش دەۋرى» ھېسابلىنىدۇ. شۇ دەۋردە ئەبۇ رەيھان بىرونى بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن يەرنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان بولسا، ياۋروپالىقلار ئۇنىڭدىن 500 يىل كېيىن (ماگىلان ساياھىتىدىن كېيىن) يەرنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇنىڭدىن باشقا ئەبۇرەيھان بىرونى ياۋروپا ئالىملىرىدىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن ئالەمنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقىنى، ئۇلۇغ ئاسترونوم كوپېرنىك (1473—1543) دىن 500 يىل بۇرۇن يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كوپېرنىك ئەبۇرەيھان بىرونىدىن 500 يىل كېيىنلا ئۆزىنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى» ناملىق ئەسىرىدە، ئالەمنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ پەخرى ھېسابلانغان ئەبۇرەيھان بىرونى، ئەبۇنەسىر فارابى، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەل خارەزمى، ئەبۇئەلى سىنا، ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى قاتارلىق ئۇلۇغ ئالىملار، شائىرلار ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان. مانا

شۇ ئالىملارنىڭ دانىشمەنلىكتە كۆرسەتكەن پائا-پائالىيەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا «گۈللىنىش دەۋرى» نىڭ ياۋروپادىن 500 يىل بۇرۇن بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. «شاھنامە» داستانى ئەنە شۇ گۈللىنىش دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن.

بۇخارانى پايتەخت قىلغان باي، مەدەنىي سامانىلار پادىشاھلىقى (870 — 1000) نىڭ پادىشاھى مەنسۇر-نىڭ غەزنىگە (ئافغانىستاندا) قويغان ۋالىيسى بارتاتېكىن-نىڭ ئوغلى ئالپ تېكىن (كېيىنچە ئوغۇزلارنىڭ كىنىك ئورۇقىدىن) نىشاپور (ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەر)گە ۋالىي بولغان چاغدا ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغان. ئالپ تېكىن 963 - يىلى ئالەمدىن ئۆت-كەندە، ئۇنىڭ ئوغلى ئىجىك تېكىن خان بولغان. ئۇ 966 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بىلايى خان بولغان. بىلايى 976 - يىلى ئالپ تېكىنىنىڭ كۈيئوغلى سەبۇق تېكىن تەرىپىدىن قوغلاندى قىلىنغان. سەبۇق تېكىن خان بولغان چاغدا (976 — 997) ئۇ كابۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان.

مىلادىنىڭ 994 - يىلى سامانىلار پادىشاھى نوھII، سەبۇق تېكىندىن ئەبۇئەلى سىمجۇرىنى (ئۇ ئىسيانچى ھەم غەيرىي دىندا ئىدى) خوراساندىن قوغلاپ چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلغان. بۇ ۋەزىپىنى سەبۇق تېكىننىڭ ئوغلى مەھمۇت غەزنەۋى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئورۇنلىغان. سە-بۇق تېكىن مەھمۇتنى خوراسانغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن.

ئۆزى بولسا 997 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەھمۇت، غەزنەۋىلەر دۆلىتىگە سۇلتان بولغان چاغدا (997 — 1030) غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ، شەرقى ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىغىچە، غەربى ئىراننىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن خارەزىمگىچە سوزۇلغان.

مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1001 - يىلىدىن، 1008 - يىلىغىچە ھىندىستانغا يۇرۇش قىلىپ، نۇرغۇن جايلارنى بويسۇندۇردى. شۇ مەزگىلدە قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئىككى قېتىم (1006 - يىلى بىر قېتىم، 1008 - يىلى بىر قېتىم) ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھەر ئىككىلا قېتىمقى ئۇرۇشتا قاراخانىلارنىڭ ئافغانىستاننى بېسىۋېلىش غەرىزى ئەمەلگە ئاشمىغان. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا سۈلھى تۈزۈلۈپ، ئامۇ دەريا چېگرا قىلىپ بەلگىلەنگەن. مەھمۇت غەزنەۋى قاراخانىلار بىلەن ياخشى خوپ بولۇۋالغاندىن كېيىن، 1009 - يىلى گورىستان خانلىقىنى (غەزنە بىلەن ھىرات ئارىسىدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان) 1013 - يىلى كابۇل خانلىقىنى، 1017 - يىلى خارەزىم شاھلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا 1018 - يىلى، بىر قېتىم، 1024 - يىلىدىن 1026 - يىلىغىچە سوزۇلغان ئارىلىقتا يەنە بىر قېتىملىق يۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ناھايىتى نۇرغۇن بايلىقلارنى بۇلاپ كەلگەن. مەھمۇتنىڭ شۇ قېتىمقى يۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇنىڭغا باغدات خەلىپىسى يېڭىدىن ئۇنۋانلار بېرىپ، خۇراسان، ھىن-

ھىندىستان، سىستان ۋە خارەزىملىك ھۆكۈمرانى» دەپ ئاتىغان.
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆز ئۆمرىدە ھىندىس-
-تانغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلىپ، تارىختا «بۇتلارنى ۋەي-
-ران قىلغۇچى» دېگەن نامغا ئىگە بولغان. چۈنكى ئۇ
ھىندىستانغا ھەر قېتىم يۈرۈش قىلغاندا نۇرغۇنلىغان
-بايلىقلارنى بۇلاپ - تالىغاندىن تاشقىرى، ھىندىستاننىڭ
مەشھۇر بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى بۇتلارنى پاچاقلاپ
-تاشلىغان.
ئۇنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدىكى ئاساسىي
مۇددىئاسى بايلىق توپلاشقا قارىتىلغان. ئۇرنى ئېگىزلىككە
-جايلاشقان ئافغانىستان كەمبەغەل رايون ئىدى. بۇ رايون
ئۆز بايلىقىغا يۆلىنىپ كۆپ سانلىق قوشۇننى (50 مىڭ
پىيادە، 50 مىڭ ئاتلىق، بىرنەچچە يۈز جەڭ پىللى-
-رىدىن تەركىب تاپقان قوشۇن بار ئىدى) باقالمايتتى.
-شۇڭا سۇلتان مەھمۇت ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە
بايلىق توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولغان.
ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھەربىر جاي-
-لارغا قويغان ۋالىيلىرىنىڭ ئاچكۆزلۈك قىلىپ، خەلقنىڭ قان -
يىلىكىنى شوراپ، بايلىق توپلاشقا كىرىشىپ كېتىشى دۆلەتنى
ناھايىتى خاراب ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان، بۇنى ئاز دې-
گەندەك مەھمۇت سۇلتان بولغان مەزگىلدە (997—1030)
سۇنئىي سۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ ۋەيران بولۇپ كېتىشى،
نۇرغۇن رايونلاردىكى تېرىلغۇ يېتىزلىرىنىڭ قاقاسلىققا
ئايلىنىپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان. چۈنكى، ۋابا كېسەللىرى
تارقىلىپ مىليونلىغان ئادەملەر ئۆلگەن. شەھەر - يېزى-

لارنىڭ ۋەيران بولۇشى، نامراتچىلىق ئەھۋالىنىڭ ئىنتايىن يامان ھالغا كېلىشى، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە سودىدىن كىرىدىغان دارامىتىنى ناھايىتى ئازايتىۋەتكەن.

مەھمۇت غەزنەۋى دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇش، ئۈچۈنمۇ 11 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 25 يىل ئىچىدە ھىندىستانغا 17 قېتىم قىلغان يۈرۈشلىرىدە بايلىق توپلاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان.

مەھمۇت غەزنەۋى ھەققىدە، «روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى» نىڭ ئاپتورى گىببون مۇنداق دەپ يازغان: «سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئەيسا تۇغۇلۇپ 1000 يىلدىن كېيىن ئىراننىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۆكۈمران بولغان. بۇ مۇسۇلمان قەھرىمانى ئەزەلدىن تارتىپ، قاتتىق سوغۇق پەسىللىرىدىن، ئاسمان بىلەن بويى تالىشىپ تۇرغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل - باياۋان، قۇملۇقلاردىن، دۈشمەننىڭ ھەددى - ھېسابسىز قوشۇنلىرى ۋە قورقۇنچلۇق پىللىرىدىن قىلچە قورقۇپ باققان ئەمەس...» ①

يۇقىرىدىكى باھا سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ناھايىتى غەيرەتلىك، يۈرەكلىك، باتۇر، چىدامچانلىقىغا، ئۇنىڭ دۈشمەن ئۈستىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قارىتىلغان.

مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى دەھشەتلىك ئىستىلاچى،

---

① بەھىش سىنكىس (ئەنگلىيە) «ئافغانىستان تارىخى» ھەنزۇچە I جىلد II - قىسىم، 307 - بەت.

(بىيسۇندۇرغۇچى) شۆھرەتلىك، بەختلىك، غالىب ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ شۇنداق بىلەن بىللە ئەدەبىيات – سەنئەت ۋە ئىلىم – پەننى گۈللەندۈرۈشكە ناھايىتى قىزغىن كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىشلىرى ئۇرۇش قىلىش ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى تالانتىغا ئوخشاشلا مەشھۇر بولغان. ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ پايتەختى غەزنىدە چوڭ بىر ئالىي مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئىقتىسادىي خىراجەت ئاجراتقان. غەزنىدىكى مەسچىتلەر، ئوردىلار، جامائەت بىنالىرى، شۇ دەۋردىكى مەشھۇر شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدىن ئۇستۇن تۇراتتى. بۇندىن باشقىرى غەزنىدە نۇرغۇنلىغان سودا سارايلىرى، سۇ يۈزۈك، كۆمۈشتەك سۇلار شىلدىرلاپ، شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق – ئۆستەڭلەر، فونتان – كۆللىرىمۇ بار ئىدى.

ئەڭ مۇھىمى، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى غەزنىدىكى ئوردىسىغا شۇ زاماندىكى ئەڭ مەشھۇر پەيلاسوپلار، شائىرلار، ئاسترونوملار، يازغۇچىلارنى يىغقان ئىدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى سۇلتان مەھمۇت ئوردىسىدىكى شائىرلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ۋە «شاھنامە» داستانىنىڭ يېزىلىشى

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 999 – يىلى (بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاتىسى سەبۇق تېكىن سۇلتان ئىدى.) ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىغا «شاھنامە» داستانىنى يېزىپ چىقىشنى تاپشۇرغان. ئۇ فىردەۋسىغا بەرگەن ۋەدىسىدە

«شاھنامە» داستانىنىڭ ھەر ئىككى قورىغا بىر دىنار ئالتۇن بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. 55 ياشقا كىرىپ قالغان ئۇلۇغ شائىر فىردەۋسى 25 يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ (989 – يىلدىن 1014 – يىلغىچە) «شاھنامە»داستانىنى يېزىپ تاماملىغان. بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە فىردەۋسى ئىچىدىكى 25 مىڭ فوند ستېرلىڭگ ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ تۇرىدىغان ئالتۇن دىنار ئورنىغا كۈمۈش دەرھەم ئالغان. بۇ ئىشتىن قاتتىق ئۇمىدسىزلىككە چۈشكەن فىردەۋسى (بۇ چاغدا ئۇ 80 ياشقا كىرىپ قالغان ئىدى) ئالغان كۈمۈش دەرھەمدىن ئىشەپ قالغان پۇلنى ھاممامدىكى چايچىغا ۋە دوغچىغا (جۇلاپچىغا) بېرىپ، «سۇلتان مەھمۇتقا ھەجۋى» ناملىق بىر شېئىرنى يېزىپ، ئۇنى ۋاستە ئارقىلىق سۇلتان مەھمۇتقا يەتكۈزۈپ بەرگەن. ئۆزى بولسا غەزنىدىن يوشۇرۇنچە چىقىپ، ئىراننىڭ غەرب تەرىپىگە قېچىپ كەتكەن. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆزىنى قامچىلىغان ھەجۋى شېئىرنى ئوقۇپ، ئاچچىقىنى باسالماي، فىردەۋسىنى ئىزتۇپ، دارغا ئېسىشقا پەرمان چۈشۈرگەن.

ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى مىلادىنىڭ 934 - يىلى ئىراندىكى «تۇس» ئاتلىق بىر شەھەردە ئاقسۆڭەك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ئۇلۇغ شائىر بولۇپ يېتىشكەن چاغدىلا غەزنىگە كەلتۈرۈلگەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئىراندىكى «تۇس» شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ (قاچقان جايىدىن) شۇ شەھەردە ياشىغان.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى 1018 - يىلى ھىندىس

تاتنغا يۇرۇشكە كەتكەندە، مولتان ھاكىمى ئىسيان كۆتۈر-
گەن. مەھمۇت شۇ يۈرۈشىدە چوڭ غەلىبىگە ئېرىشىپ،
نۇرغۇن گۆھەر، ياقۇت ۋە باشقا ئېسىل قىممەت باھالىق
نەرسە ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ، ھىندىستاندىن غەزنىگە قاي-
تىشىدا ئىسيان كۆتۈرگەن مولتان ھاكىمىنىڭ قورغانى يې-
نىدا توختاپ، ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندىمەكچى بولغان
مەھمۇتنىڭ پۈتۈكچىسى مولتاننىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن
ھاكىمىغا سۇلتان مەھمۇت نامىدىن يازغان مەكتۇبىدا: «ئەگەر
تەسلىم بولمىساڭ، ئاپراسىياپ جەڭ مەيدانىنى، خەنجەر
بىلەن قىلىچىنى كۆرىسەن» دېگەن مەزمۇندىكى ئىككى قۇر
شېئىرنى يازغان. مەكتۇبنى ئوقۇغان سۇلتان مەھمۇت غەز-
نەۋى شېئىرنى كىم يازغانلىقىنى سورىغاندا، پۈتۈكچى
«شاھنامە» دىن ئالدىم، دېگەن. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئىسيان كۆتۈرگەن مولتان
ھاكىمىنى تەسلىم قىلدۇرۇپ، غەزنىگە قايتقاندىن كېيىن
«شاھنامە» نى ئوقۇپ چىققان. ئۆزىنىڭ بۇرۇن فىرداۋ-
سىغا بەرگەن ۋەدىسىدىن پۇشايمان قىلغانلىقىدىن قاتتىق پۇشاي-
مان يەپ «شاھنامە» ئۈچۈن فىرداۋسىغا بەرمەكچى بول-
غان ھەقنى بۇرۇنقى ۋەدىسى بويىچە ئىككى قۇرىغا
(«شاھنامە» 120 مىڭ قۇرلۇق شېئىردىن ئەسەر) بىر دىنار
ئالتۇن ھېسابلاپ، ئالتۇننى بىرنەچچە تۆگىگە يۈكلىتىپ،
فىرداۋسى ھايات ۋاقتىدا تۇرغان تۇس ئاتلىق شەھەرگە
ماڭدۇرغان. سۇلتان مەھمۇت نامىدىن فىرداۋسىغا ناماقۇل
بولۇپ، ئۇنى رازى قىلىش ئۈچۈن تۇس شەھىرىگە يېتىپ
كەلگەن ئەمەلدارلار شەھەرنىڭ مەلۇم دەرۋازىسىدىن

شەھەرگە كىرىۋاتقاندا، ئالەمدىن ئۆتكەن فىرداۋسىنىڭ جەسىتى سېلىنغان تاۋۇت شەھەرنىڭ باشقا بىر دەرۋا-زىسىدىن چىقىپ قەبرىستانلىققا يول ئالغان. ئالتۇننى فىر-دەۋسىنىڭ قىزىغا تاپشۇرماقچى بولغاندا، قىز قوبۇل قىلـ-ماي «مەن ئۇنىڭغا موھتاج ئەمەس» دېگەن.

بۇ ئاجايىپ ۋەقە مىلادىنىڭ 1020 - يىلى بولغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە

«شاھنامە» داستانىدا: تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرى-نىڭ تەخمىنەن بەش مىڭ يىللىق تارىخى (ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخى) بەدىئىي تىل ئارقىلىق ئوبرازلىق بايان قىلىنغان.

فىرداۋسى «شاھنامە» داستانىدا بىر تەرەپتىن تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ (مىلا-دىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە) تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ (تۇرانىلار، يۇنان-لىقلار، ئارشاكىلار، ئاق ھونلار، كۆك تۈركلەر، ئەرەبلەر) ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى مەزگىلىدىكى تارىخىنى. رۇستەم قاتارلىق ئىران قەھرىمانلىرىنىڭ، يات خەلقلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ۋە زومىگەرلىكىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق خەلق-لەرنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرگە بولغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ غايىسى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىراننىڭ ئەھمانىلار، ساسانى-لار سۇلالىلىرىنىڭ قوشنا ئەللەرگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنىمۇ يوشۇرمىغان.

«شاھنامە»نىڭ مەزمۇنىنى ئاساسەن ئىككى قىسىمغا

بولۇپ بايان قىلىش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئەپسانىۋى قىسمى بولۇپ، بۇ مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2420 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«شاھنامە»نىڭ ئەپسانىۋى قىسمىدا ئەپسانىۋى دۆلەتلەر (پىشدادىيلار، كىيانىيلار سۇلالىلىرى) دەۋرىدىكى چوڭ ۋەقەلەر ئەپسانىۋى پادىشاھلاردىن كىيامورس، ئادەم، ھۇشاڭ، تەھمۇراس، جەمشىد (بۇلار پىشدادىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى) كەيقۇبات، كەيكاۋۇس، كەيخىسراۋ، لەھراسىپ، گوستاسىپ (بۇلار كىيانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)لارنىڭ ۋە ئەپسانىۋى زالىم، باسقۇنچى پادىشاھ زۇھاكنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى، ئەقىللىق، باتۇر، تۆمۈرچى كاۋىنىڭ زۇھاكقا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، باش قەھرىمان رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

«شاھنامە»نىڭ ئەپسانىۋى ۋەقەلەر بىلەن تولغان بىرىنچى قىسمىدىكى خىيالى كۆپ شەخسلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۆتكەنلىكى ناتايىن. بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك پاكىتلار يوق دېيەرلىك. ئەقىللىق، باتۇر تۆمۈرچى كاۋى خەلقنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئىجابىي ئوبراز بولغان بولسا، ئىككى دولىسىدا ئىككى يىلان باش كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان زوھاك زالىم، قانخور، باسقۇنچى قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى قىلىپ يارىتىلغان سەلبىي ئوبرازلاردىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«شاھنامە»دىكى باش قەھرىمان رۇستەم بولسا، ئىران خەلقلىرىنىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىدە مەيدانغا چىققان نۇرغۇن قەھرىمانلارنىڭ ئۇلگىلىك ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى.

«شاھنامە»نىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر، ئەمەلىيەتتە ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىككىنچى قىسمى ھەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىراق توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇنىڭ تارىخىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيىتى باھايىتى چوڭ.

«شاھنامە»نىڭ 1400 يىلدىن (مىلادىيىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىنىڭ 651 - يىلىغىچە) كۆپىرەك ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخىي دەۋرىدە، ئىراندا ئەھەمانىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىيىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) يۇنان ماكېدونىيەلىكلەر ھۆكۈمرانلىقى (مىلادىيىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ئارشاكىلار سۇلالىسى (مىلادىيىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىنىڭ 225 - يىلىغىچە)، ساسانىلار پادىشاھلىقى (225—651) دىن ئىبارەت تۆت دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن.

«شاھنامە»دا ئەھەمانىلار ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (330—700) يۈز بەرگەن مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەردىن تۇرانىلار بىلەن ئىرانلار ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئالېكساندىر ماكېدونسكى)نىڭ ئىراننى بېسىپ ئېلىشى خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەن ئەزەربەيجان تېررىتورىيىسىدە قەدىمكى چاغدا مىدىيە ئاتلىق دۆلەت قۇرۇلغان.

مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن مىدىيە پادىشاھلىقى قەدىمكى شەرقتىكى كۈچلۈك دۆلەت ئىدى. ئىكباتانا (ھازىرقى ھەممدان) بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى بولغان. مىدىيە پادىشاھلىقى، ئىران ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايدىغان پارس قەبىلىسىنىمۇ بويسۇندۇرغان. پارسلارنىڭ ئەھمان ئاتلىق يېتەكچىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىدىيە پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇۋالغان. بۇ مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇن بولغان ۋەقە. ئەھمانىلار نەسلىدىن بولغان كەيخىسراۋ (521 — 558) مىلادىدىن 558 يىل بۇرۇن مىدىيە پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئىران قىرلىرىدا ياشايدىغان پارس ۋە باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەھمان دۆلىتىنى قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە ھالىتىگە كەلتۈرگەن.

ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھەنشاھى گىستاسپ دارا (521—485) دەۋرىدە ئىران ناھايىتى كۈچەيدى؛ شۇ چاغدا ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ خەرىتىسىگە پۈتۈن ئىران، ئەزەربەيجان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، بېلوجىستان، كىچىك ئاسىيا، بابىل، ئەرمەنىستان، سۈرىيە، پەلەستىن، مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەر كىرگەن.

ئىراندا ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغان چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جاي-

لاردا تۇران دۆلىتى (مىلادىدىن 7 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 2 - ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈر-گەن) ھۆكۈم سۈرەتتى. «شاھنامە»دا تۇرانىلار بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار، ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلىگەن.

ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھەنشاھلىرى ئەتراپ-دىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلى-رىنى يۈرگۈزگەن. بۇنداق تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىدىكى تەبىئىي. ئىلاھى بىر ھالغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن سىرلىق كارامەتلىك چۈشلەرمۇ توقۇپ چىقىرىلغان. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، كەيخىسراۋنىڭ ئانىسى مۇنداق بىر چۈش كۆ-رۈپتۇ: «چۈشىدە ئۇنىڭ قورسىقىدىن بىر تۈپ ئۈزۈم دە-رىخى ئۈنۈپ چىقىپتۇ، بۇ بىر تۈپ ئۈزۈم ناھايىتى چاپسان شاخلاپ، بۈك - باراقسان ھالغا كېلىپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى چۈمكەپ ئاپتۇ.» ئەھمانىلار ھۆكۈمرانلىرى بۇ چۈش ئارقىلىق ياش كەيخىسراۋ-نى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، «سەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغان ھۆكۈمرانى بولىسەن» دېيىشكەن.

ئەھمانىلارنىڭ شاھەنشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئالايتىپ، تۇرانىلار ئۈستىگە كۆپ قېتىم بېسىپ كەلگەن. ئۆز مۇستەقىللىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيالىق-لار، تۇران خاقانلىرى، تۇر، پىشەڭ، ئاپراسىياب (ئالپ ئارتۇڭا). ئارجاسپلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەھمان باسقۇنچى-لىرىغا قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

«شاھنامە»دا تىلغا ئېلىنغان تۇران خاقانلىرىدىن تۈرك، ئىران ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھىنشاھى تىسفەس (مىلادىدىن 675 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈمران بولغان) بىلەن، پىشەك بولسا ئارىشارا مونىس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 615 — 640) بىلەن ئۇرۇشقانلىقى تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇندەك تۇرىدۇ.

بولۇپمۇ تۇران خاقانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى بولغان ئاپراسىياپ ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى نوزەر (قۇمبىز I) كەيخسراۋ (مىلادىدىن بۇرۇن 558—529-يىلغىچە ياشىغان) قاتارلىقلار بىلەن ئۇرۇشقان.

باسقۇنچى كەيخسراۋ بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان ئاپراسىياپ مىلادىدىن 534 يىل بۇرۇن ئەزەربەيجاندا بولغان بىر ئۇرۇشتا ھالاك بولغان. ئاپراسىياپ كەيخسراۋنىڭ تۇرانىلارغا قىلغان كۆپ قېتىملىق ھۇجۇملىرىنى قايتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى باسقۇنچىلاردىن ساقلاپ قالغان. «شاھنامە»دا ئاپراسىياپنى باسقۇنچى، قانخور، دۆت دەپ تەسۋىرلىگەن. ئەمەلىيەتتە بولسا ئاپراسىياپ ۋەتەنپەرۋەر، باتۇر سەركەردە، مەرد ۋە ئەقىللىق مىللى قەھرىمان ئىدى. «شاھنامە»دا كۆككە كۆتۈرۈلۈپ ماختالغان كەيخسراۋ بولسا ئاچكۆز، توبىماس، قانخور باسقۇنچى ئىدى.

سقا تۇران خوتۇن – قىزلىرىنىڭ باتۇرلۇقى، ۋەتەنپەرۋەرلىكى، ئەقىللىقلىقى، مەردلىكىنىڭ سىمۋولى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سۆيۈملۈك، ئالىي پەزىلەتلىك، قەھرىمان، دانىشمەن ئانىسى بولغان تۇمارىس مىلادىدىن 520-يىل

بۇرۇن ئۇتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن دارا I نى ئامۇ دەرياسىنىڭ بويىدا بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ كېسىلگەن بېشىنى قان تولدۇرۇلغان تۇلۇمغا سېلىپ مۇنداق دېگەن: «ئەي قانخور، هايات چېغىڭدا قانغا تويمىدۇڭ، ئۆلگەندىن كېيىن بولسىمۇ قانغا تويۇ!»

تۇمارىس ئالپ ئارتۇڭانىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ ئالپ ئارتۇڭانىڭ نەۋرىسىنىڭ قىزى بولۇشى ئېهتىمالغا يېقىن. مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن تۇرانلار بېشىدا «چۇ» ئاتلىق هۆكۈمران بارئىدى. بۇ ئىككەندەرگە زامانداش بولۇپ، تۇمارىسنىڭ ئوغلى سىفاركاپىرىسنىڭ ۋە ـ ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېهتىمالغا يېقىنىراق. شۇ «چۇ» ئاتلىق هۆكۈمران مەهمۇت قەشقىرى «دىۋان»دا «شۇ» دەپ ئاتىغان تارىخىي شەخسىنىڭ دەل ئۆزى.

يۇنان تارىخچىسى هېرادوت (مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ياشىغان) ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە تومىرىست شەكلىدە يازغان بۇ ئىسىم پاۋىل ۋىتتېكنىڭ قارىشىچە تۈركچە «تۆمۈر» سۆزىنىڭ بۇزۇلمىسىدۇر.

«شاهنامە»دا ئېيتىلىشىچە ئافراسىياپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تۇرانلارغا ئۇنىڭ قېرىندىشى ئارجاسىپنىڭ خاقان بولغانلىقى، ئۇنىڭ گوستاسىپ هارا I بىلەن ئۇرۇشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

«شاهنامە» دىكى پاكىتقا قارىغاندا شۇ قېتىم ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشقا، يىگىرمە ئاتەشپەرەسلەر دىنىغا كىرىپ، شۇ دىنىنى تۇرانلارغا تاڭغان

دارا I نىڭ ئارجاسپقا يازغان مەكتۇبىدا يولسىزلىق قىلغانلىقى سەۋەب بولغانلىقىنى كۆرىمىز. لېكىن ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا چوڭ دادىسى كەيخىسراۋنىڭ تاجاۋۇزچىلىق يولىغا ۋارىسلىق قىلغان دارا I نىڭ ئاتەشپەرەسلەر دىنىنى تۇرانلارغا تېڭىشنى بانا قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىپ ئېلىشقا ئۇرۇنغانلىقى ئاساسىي سەۋەب بولسا كېرەك.

«شاھنامە»دا ئارجاسپ باشچىلىقىدىكى تۇران قوشۇنلىرىنىڭ دارا I باشچىلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغانلىقى ئېيتىلغان.

«شاھنامە»دا دارا I نىڭ زارۇ ئاستىرو دېگەن كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاتەشپەرەسلەر دىنىغا كىرگەنلىكى ئېيتىلغان.

ھەقىقەتەن ئىران خەلقلىرى ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىدىن تارتىپ، ئىرانىنى 651 يىل ئەرەبلەر بېسىپ ئېلىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغىچە ئاتەشپەرەسلەر دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقان ئىدى.

تارىختا ئاتەشپەرەسلەر دىنى (ئوت پەرەسلەر دىنى) زارو ئاستىرو دىنى دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى بۇ دىنى زارو ئاستىرو (تۇگە) ئاتلىق ئادەم مىلادىيىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن باكتىرىيە (شىمالىي ئافغانىستان)دا تارقاتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دىن، شۇ دىنىنى تارقاتقۇچى زارو ئاستىرو نامى بىلەنمۇ ئاتالغان. بۇ دىن مىلادىيىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپ مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي دىنىي

قائىدىلىرى ئاتەشپەرەسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا»دا بايان قىلىنغان. «ئاۋىستا»دا قەدىمكى چاغ-دىكى خەلقلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان ئىنتايىن نۇرغۇن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر بار. بۇ دىن دۇنيادىكى ياخشى-لىق بىلەن يامانلىق ئارىسىدا بولىدىغان كۈرەشنى ئۆز دىنىي قائىدىسىنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. ئاتەشپەرەسلەرنىڭ تونۇشىچە ئوت، يورۇقلۇق بولسا ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. قاراڭغۇلۇق بولسا يامانلىقنىڭ ئالامىتى. ياخشىلىق بىلەن يورۇقلۇقنىڭ كۈچىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئالەمنى «ياراتقۇچى» تەڭرى هورموز بولۇپ، يامانلىق بىلەن قاراڭ-غۇلۇقنىڭ كۈچىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى ئەهرىمەن ئاتلىق ياۋۇز تەڭرىدۇر.

«شاهنامە»گە ئاتەشپەرەسلەر دىنىنىڭ روهى سىڭ-دۈرۈلگەن بولۇپ، ئەجايىپ ئوبرازلار ياخشىلىق ۋە يو-رۇقلۇقنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «شاهنامە»دا بەزىبىر ئىران پالۋانلىرىنىڭ ئەهرىمەن ئاتلىق دىۋە بىلەن ئۇرۇشقانلىقى مانا شۇنىڭ دەلىلى.

«شاهنامە»دا ئىسكەندەرنىڭ ئىران ئۈستىگە قىل-غان يۈرۈشى، ئەهمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شا-هىنشاهى دارا III (336 — 330) نىڭ ئىسكەندەر تە-رىپىدىن ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى، ئۇنىڭ پا-جىئەلىك ئۆلۈمى. ئەهمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ يوقى-لىشى قاتارلىق جىددىي ۋەقەلەر ناهايىتى تەپسىلىي با-يان قىلىنغان.

ماكىدون — يۇنان پادىشاهى فىلىپپىنىڭ ئوغلى

ئالېكساندىر ماكېدونىيىلىكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن (ئىرانلىقلار قوزغىتىلغان سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلگەن) ئىسكەندەر فىلىپپنىڭ شەرق ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 356 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان. ئۇنى ئاتىسى فىلىپپ ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەپ، ھەر جەھەتتىن قابىلىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتىل (384 — 322)دىن تەلىم ئالدۇرغان.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن (22 يېشىدا) 30 مىڭ پىيادە، بەش مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا باش بولۇپ، شەرققە يۈرۈش باشلىغان. ئىسكەندەر ئون يىل يۈرۈش قىلىپ، مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرنى بېسىۋالدى.

ئىسكەندەر ئىراننى بويسۇندۇرۇشتا، ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھەنشاھى دارا III بىلەن قاتتىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئىسكەندەر كىچىك ئاسىيانى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن سۈرىيىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ يەردىكى ئىسس دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا دارا III قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئائىلىسى، بايلىقلىرى ئىسكەندەرنىڭ قولىغا چۈشتى. ئىسس يېڭىلىشىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، دارا III ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى ئىسكەندەرگە ياتلىق قىلىش ئارقىلىق، ياخشى خوپ بولۇشقا ئۇرۇندى. ئىسكەندەر دارانىڭ تە-

لەپلەرنى رەت قىلىپ، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى.

ئىسكەندەر ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى (كىچىك ئاسىيا، فىنىكا، پەلەستىن، مىسىر) ئانچە كۆپ كۈچ سەرپ قىلماي بويسۇندۇرۇۋالدى. ئىسكەندەر مىلادىدىن 337 يىل بۇرۇن دىجلە ۋە فىرات دەريالىرىدىن (ئىراقتا) ئۆتۈپ، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىغا يۈرۈش باشلىدى. ئۇ سۈرىيىدىكى گاۋگامىل دېگەن جاينىڭ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىران قوشۇنلىرىنى تولۇق تارمار قىلدى. دارا III يەنە قېچىپ كەتتى.①

مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن شەرققە قاراپ قاچقان دارا IIIنى ئۆلتۈرۈشتە ئۇنىڭ قېرىندىشى بېسىس قاتناشقان ئىكەن.②

يۇنانلىقلار مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئىسكەندەر غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ شەرقىي ھىندىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان تېررىتورىيىدە ماكىدون — يۇنان ئىمپېرىيىسىنى قۇردى، ئىسكەندەر غەربكە يۈرۈش قىلىپ، شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىتالىيىنى بويسۇندۇرۇشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇن ئېغىر تەپ (بەزگەك) كېسىلى بىلەن ئاغرىپ، 32 يېشىدا بابىل (پايتەخت)دە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئىسكەندەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ ئۆز قولى بىلەن قۇرغان ئىمپېرىيە ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي بىر

① «قەدىمكى دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 155 - بەت.

② «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، 64 - بەت.

بىلەن ساسانىلار دەپ ئاتىغان.

ساسانىلار سۇلالىسى خۇددى ئارشاكىلار سۇلالىسىغا ئوخشاشلا شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى دۇنيا سودا يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان ئەرمىنىيە بىلەن مىسوپوتا-مىيەنى ئىگىلەپ ئېلىش ئۈچۈن روما ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

ئەردەشىرنىڭ ئوغلى شاپور I (241 — 272) روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇ-شىدا (241 — 242) ئانتاكىيەنى بېسىپ ئېلىپ، ئوتتۇ-را دېڭىزنىڭ قىرغاقلىرىغىچە يېتىپ بارغان. شاپور I رو-ما ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشىدا (256—259) شانلىق غەلىبىگە ئېرىشىپ، روما ئىمپېراتورى ۋالېرىيان ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى روما قوشۇنلىرىنى ئەسىر ئالغان. ساسانىلار بىلەن روما ئىمپې-رىيىسى ئارىسىدىكى ئۇرۇش 200 يىل داۋام قىلىپ، ئاخى-رى بەھرام گور پادىشاھ بولغان مەزگىلدە (420 — 440) مىلادىنىڭ 428-يىلى ئەرمىنىيىنىڭ شەرقىي قىسمى ساسانى-لار قولىغا ئۆتكەن.

«شاھنامە»دا بايان قىلىنغان مازداكىلار ھەرىكىتى قوباد پادىشاھ بولغان مەزگىلدە (487 — 531) مىلادى-نىڭ 488-يىلى قوزغالغان. مازداكىلار ھەرىكىتى سا-سانىلار دەۋرىدىكى ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان، خەلق ھەرىكىتى بولۇپ، دىنىي شەكىل ئارقىلىق ئۆزىنى نىقاب-لىغان.

5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئۇزاق مۇددەت

داۋام قىلغان قوزغاقچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن كەم ھوسۇل ئېلىش سەۋەبىدىن يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق پۈتۈن ئىرانىي قاپلىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە چەتئەل بىلەن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئۇرۇشلارنىڭ چىقىمىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ساسانىي پادىشاھلىرى خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ ـ ياساقنى ھەسسىلەپ كۆپەيتكەن ئىدى. ئاچارچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، ۋابا كېسىلى تارقالغان. خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى ـ ئاپەتلەر مازداكىلار ھەرىكىتىنىڭ قوزغىلىشىنى تېزلەتكەن.

مازداكىلار ھەرىكىتىگە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى قۇللۇققا چۈشۈرۈلگەن جامائە دېھقانلىرى، قۇللار، ھۈنەرۋەنلەر، شەھەر كەمبەغەللىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

مازداك بۇ ھەرىكەتنىڭ دىن تارقاتقۇچى باش ئۇستازى، مۇتەپەككۇرى ۋە يېتەكچىسى ئىدى. بۇ ھەرىكەت مازداكنىڭ نامى بىلەن مازداكىلار ھەرىكىتى دەپ ئاتالدى. مازداكنىڭ دىنىي تەلىماتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «خۇسۇسىي مۈلۈككە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇتلىقى خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بارلىق بالايى ـ ئاپەتلەرنىڭ ئاساسىي مەنبەسى.» مازداك مۇنداق دەپ خىتاب قىلغان ئىدى: «مۈلۈككە قۇللار ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان تۈزۈمنى ئورنىتىش لازىم.» مازداكچىلار ئىنسانىيەتنى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە باراۋەرلىككە ئېرىشتۈرۈشنى خىيال قىلىشقان.

مىلادىنىڭ 488 ـ يىلى قوزغالغان مازداكىلار ھەرىكىتىنىڭ قاتناشچىلىرى ئەڭ ئاۋۋال پايتەختتىكى، پادى

شاھ ۋە ئېسىلزادىلەرنىڭ ئامبارلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلىغان. مازداكىيلار ھەرىكىتى تېز ئارىدا پۈتۈن ئىرانىنى قاپلىغان. مازداك قوزغىلاڭچىلىرى تۆرەزادىلار-نىڭ يەرلىرىنى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى، مال - مۈلۈكلىرىنى بېسىپ ئالغان؛ تۆرەزادىلارنى ئۆلتۈرۈپ، دېھقان جاما-ئەلىرىنى (دېھقان كوممۇنالىرىنى) باشقىدىن قۇرغان. پا-دىشاھ قوباد قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خەلقنىڭ كۈچىدىن پاي-دىلىنىپ، ناھايىتى كۈچلۈك بولغان فېئودال، تۆرەزادى-لارنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، باشتا مازداكىلار تەرىپىدە تۇرغان. بۇنىڭدىن چۆچۈپ كەتكەن ساسانى ھۆكۈمران تەبىقىسى قوبادنى ئاق ھونلار دۆلىتىگە سۈرگۈن قىلغان. ئەمما قوباد مىلادىنىڭ 499 - يىللىرى ئىرانغا قايتۇرۇ-لۇپ، ئاق ھونلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىرانغا يەنە پادى-شاھ بولغان.

قوباد باشلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرمۇ مۇستەھكەملى-نىۋالغاندىن كېيىن، مازداكچىلارنى شەپقەتسىز ھالدا باستۇرۇشقا كىرىشكەن. مىلادىنىڭ 529 - يىللىرى ماز-داك باشلىق، مازداكچىلار ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق كىشى-لىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلگەن. پۈتۈن ئىرانىنى قاپلىغان تېررورلۇق نەتىجىسىدە مازداكچىلاردىن 80 مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلگەن.

گەرچە مازداكچىلار ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ ھەرىكەت ئىران تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈن-كى، مازداكچىلار ھەرىكىتى ئىراندىكى تۆرەزادىلار بى-لەن راھىب تۆرەزادىلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جە-

ھەتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قاتتىق ۋەيران قىلغان.

«شاھنامە»دا كۆك تۈرك خاقانلىقى (551 — 744) بىلەن ئىران ساسانىلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن. فىرداۋسى تۈرك خاقانى قارا چور («شاھنامە»دا چاچا دەپ يېزىلغان)نىڭلا ئىران بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، كۆك تۈرك خاقانلىقى بىلەن ئىران ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان.

مىلادىنىڭ 565 – يىلى كۆك تۈركلەر ئاق ھون ئىمپېرىيەسىنى (420 — 565) تارمار قىلىشتا ئىران بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇنىڭ ياردىمىنى ئالغان. ئاق ھون ئىمپېرىيەسىنىڭ تېررىتورىيەسىنى بۆلۈپ ئېلىش، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تالىشىش قاتارلىق مەسىلىلەر يۈزىسىدىن كۆك تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا بولغان.

مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان كۆك تۈركلەر شەرقىي روما ئىمپېرىيەسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئىرانغا قارشى تۇرماقچى بولغان. شۇنىڭغا بىنائەن مىلادىنىڭ 568 – يىلى كۆك تۈرك ئەلچىلىرى، ئىستەمى يابغۇنىڭ ئۇلۇغ تۈرك خاقانى موقان خانغا ۋاكالىتەن روما ئىمپېراتورى يوستىنىان IIگە يازغان مەكتۇبىنى ۋە قىممەت باھالىق سوۋغا – سالاملارنى ئېلىپ، ئىلىدىكى تېكەس يايلىقىدىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇزۇن يول يۈرۈپ، كونستانتىن پولغا (ھازىرقى ئىستانبۇلغا) بارغان. ئۆز ۋەزىپە

سىنى ئۆتەۋغلۇق ئۇرۇنلاپ تېكەس يايلىقى (ئىستەمى ياب-
غۇنىڭ ئوردىسى تېكەستە ئىدى)غا قايتقان. تۈرك ئەلچى-
لىرىگە ھەمراھ بولۇپ يولغا چىققان زىمارخ باشچىلىقىدى-
كى روما ئەلچىلىرى مىلادىنىڭ 568 - يىلى ئىستەمى
يابغۇنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن. ئىستەمى يابغۇ تەرىپىدىن
سەمىمىي ۋە قىزغىن قارشى ئېلىنغان شەرقىي روما ئەلچى-
لىرىمۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى ياخشى ئادا قىلىپ، نۇرغۇن سوۋ-
غا - سالاملارغا ئېرىشىپ، ئۆز دۆلىتىگە قايتىشىدا شەر-
قىي روما ئىمپېرىيىسىدەك قۇدرەتلىك ئىتتىپاقچىغا ئىگە
بولغان كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىگە
ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئىستەمى يابغۇنىڭ ناھايىتى نۇر-
غۇن، جەڭگىۋار، تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ
ئىرانغا قارشى قىلغان يۈرۈشىدە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە ئۇنىڭ
بىلەن بىللە كەلگەن.

ئىستەمى يابغۇ مىلادىنىڭ 568 - يىلى خۇراساندا
بولغان ئۇرۇشتا ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى
نوشىرۋان (531 — 579) تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن سىمبات
قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ
غەلىبە قازانغان.

«شاھنامە»دا تىلغا ئېلىنغان تۈرك خاقانى چاچا-
خان (قاراچۇر)نىڭ ئىرانغا قارشى قىلغان يۈرۈشى مى-
لادىنىڭ 588 - يىلى يۈز بەرگەن. بۇ ئۇرۇشتا تۈرك
خاقانى قاراچۇر ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىن-
شاھى ھورمۇز IV (579—590)نىڭ مەشھۇر سەركەردىسى بەھرام
چۇبىن قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرى تەرىپىدىن خۇ-

راساندا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئۆزى ئۆلگەن. بەھرام چۇبىن خاقاننىڭ ئوغلى بارمودا تېكىننى باشقا يېرگە بولغان ئۇرۇشتا تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئەسىر ئالغان.

مانا شۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى تېخىمۇ تېزلەشكەن. دېگەندەك تۈرك خاقانلىقى مىلادىنىڭ 600 - يىلىغا كەلگەندە رەسمىي ھالدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خاقانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.

غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇنىڭ ۋاقتىدا (619 — 628) كۆك تۈرك بىلەن ئىران ئارىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش بولغان، بۇ چاغدىكى ساسانىيلار شاھىنشاھى خۇسراۋ پەرۋىز (590 — 628) كۆك تۈرك خاقانى تون يابغۇ بىلەن دۈشمەنلىشىپ، ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇ مىلادىنىڭ 620 - يىلى ئىرانغا ھۇجۇم قىلىپ، نىشاپۇر، راي شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلغان. خان بۇ جايلارنى ئىدارە قىلىشقا ئىلتەبىر (ۋالىي) تەيىنلىگەن. غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇ كۆك تۈرك لەرنىڭ شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھەراكلىي بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاقىغا بىنائەن 628 - يىلى 40 مىڭ ئاتلىق تۈرك قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ، تالاس ۋادىسى (قىرغىزىستاندا) دىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ كاۋكاز داراسى ئارقىلىق ئىران ساسانىلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرگەن. غەرب تەرەپتىن ھىراكلىي باشچىلىقىدىكى شەرقىي روما قوشۇنلىرى ئىرانغا ھۇجۇم قىلغان. شۇ يىلى تۈرك ۋە روما قوشۇنلىرى ئىراننىڭ پايتەختى كتېسفون (باغدات) غا بېسىپ كىرگەن. بۇنداق ئېغىر

ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ساسانىلارنىڭ ئوردىسىدا سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، خوسراۋ پەرۋىز تەختتىن چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى قوباد II تەختتە ئولتۇرغان. قوباد II بىلەن ئىتتىپاقچىلار (كۆك تۈركلەر، رومالىقلار) بىلەن تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە بىنائەن ئىران قوشۇنلىرى مىسىر، سۈرىيە، ئەرمىنىيە ۋە غەربتە ئىران بېسىۋالغان باشقا دۆلەتلەردىن چېكىنىپ چىقماقچى بولغان. شۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ، تەنتەنە بىلەن تالاس ۋادىسىنىڭ مىڭ بۇلاق دېگەن جايىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەن تون يابغۇ خاقان مىلادىنىڭ 628 – يىلى كولچور باغاتارقان ئاتلىق ۋەزىرى تەرىپىدىن (زەھەر بېرىلىپ) ئۆلتۈرۈلگەن.

ئىران ۋەتەنپەرۋىرى فىرداۋسى «شاھنامە»دا ئىراننى ئىستىمى يابغۇنىڭ بىر قېتىم، تون يابغۇ خاقاننىڭ ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلغانلىقىنى يوشۇرۇپ، پەقەت تۈرك خاقانى قاراچورنىڭ ئىران تەرىپىدىن پاجىئەلىك ھالدا مەغلۇپ بولغانلىقىنىلا يازغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ ئاخىرىدا، ئىراننىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىپ ئېلىنىشى غەمكىنلىك بىلەن تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام 630 – يىللىرى شەرقىي روما ئىمپېراتورى ھىراكلىغا ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى كەيقۇباد II گە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭغا (لىشىمىنگە) مەكتۇب يوللاپ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان. بۇ ئۈچ پادىشاھدىن تاڭ تەيزۇڭ

بىلەن ھىراكلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ نامىسىنى ئې-
لىپ كەلگەن ئەرەب ئەلچىلىرىنى ئۇبدان قارشى ئېلىپ، ئۆز لايىقىدا ئۆزرەخالىق ئېيتىپ جاۋاب قايتۇرغان. پە-
قەت ئىران شاھىنشاھى كەيقۇباد II مۇھەممەت ئەلەيھىس-
سالام ئەۋەتكەن نامىنى يىرتىپ تاشلىغان.

بۇ ۋەقەنى ئېسىدە چىڭ ساقلاپ، ئىران ساسانىلار ھۆكۈمرانلىرىغا قاتتىق غەزەپلەنگەن خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 637 - يىلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ سەپدىشى سەيىد ئىبنى ئابۇۋاققاس قوماندانلىقىدا خىللان-
غان، جەڭگىۋار ئەرەب قوشۇنلىرىنى ئىرانغا ماڭدۇرغان. قەدىشە دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەب قوشۇنلىرى ساسانىلار شاھىنشاھى يەزدىگىر III (634 — 651)نىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرگەن. قەدىشە ئۇرۇشىدا ئىراننىڭ مەشھۇر جەڭ بايرىقىمۇ باشقا غەنىيمەتلى-
رى بىلەن بىللە ئەرەبلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. بۇ جەڭ بايرىقى ئىراننىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى — تۆ-
مۈرچى كاۋىنىڭ پەرتۇقى (پەشتامىنى) بولۇپ، ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل رەڭلىك گۆھەر، ياقۇتلار قادالغان ئىكەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى چاغدا تۆمۈرچى كاۋى، زالىم پادىشاھ زوھاكقا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدا ماناشۇ پەرتۇقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ باي-
رىقى قىلغان ئىكەن. مىلادىنىڭ 642 - يىلى ئەرەبلەر نىخەۋەندى دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئىران قوشۇن-
لىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. يەزدىگىر III ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىغا قاراپ قاچتى. ئۇ ئۇن يىل سەرسان بولۇپ يۈ-

روپ، ئاخىرى 651 - يىلى مەرۋى شاھى جاھانىنىڭ يېنىدا ئۆلتۈرۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئىران، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلىنىپ قالدى.

ئىران تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشىتا (بولۇپمۇ 628 - يىلى بولغان ئۇرۇشتا) ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. شۇڭلا ئەرەبلەر ئىراننى ئاسانلا تارمار قىلىپ، 500 يىلچە ھۆكۈم سۈرگەن ساسانىلار سۇلالىسىنى يوقاتتى.

فىرداۋسى «شاھنامە» داستانىدا بايان قىلغان ئەپسانىۋى ۋەقەلەر (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) بىلەن ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە)نىڭ مەزمۇنى ۋە باشقا جەھەتلىرى ھەققىدە يۇقىرىدا قىسقىچە توختالدىم.

فىرداۋسى «شاھنامە»دا ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تەرغىپ قىلىپ، ئىراننى يات ئەللەرنىڭ بولۇپمۇ تۈركلەرنىڭ پۈتۈنلەي بېسىپ ئېلىشىدىن، شەرق قىسمىنى ئۇغۇز نەسلىدىن بولغان غەزنەۋىلەرنىڭ بېسىپ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆزىنىڭ ئىران ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى ئاساس قىلىپ، تۇرانلارغا مەنسۇپ بولغان شەخسلەرنى (مەسىلەن، ئاپراسىياپنى) خۇنۇك قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

فىرداۋسى 10 - ۋە 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ۋە مۇتەپەككۇر، ئاجايىپ تالانتلىق شائىر، تەڭدىشى ئاز ئۇچرايدىغان تارىخچى بولغىنى

ئۈچۈن ئىران، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاس-
تىدا تۇرغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر قاراخانىلار
دۆلىتى (850 — 1212) تازا كۈچىيىپ، ھۆكۈمران
تەبىقىسى شائىر فىردەۋسىغا قانداش بولغان تاجىك سا-
مانىلار دۆلىتى (870 — 1000) نى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇ-
نىڭ تېررىتورىيىسىنى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان بولسا،
ئوغۇزلارنىڭ كىنىك (قىنىق) ئۇرۇغى، قۇرغان غەزنەۋىلەر
سۇلتانلىقى (963—1186) ئىراننىڭ خۇراسان رايونىنى
ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ئالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە
ئوغۇزلاردىن سەلجۇقىلار بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئىرانغا
خەۋپ سېلىش ئېھتىمالى كۆرۈنۈشكە باشلىغان ئىدى. مەھ-
مۇت قەشقىرىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «مەن تەڭرىنىڭ
دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە
پەلەكنىڭ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكىنىنى
كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى ۋە سەل-
تەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەر-
دىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى ئۇلار-
نىڭ قولىغا تۇتقۇزدى، ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى،
ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى، ئۇلار بىلەن بىر سەپ-
تە تۇرۇپ، كۈرەشكەنلەرنى ئېزىز قىلدى، تۈركلەر تۆپەي-
لىدىن، ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامان-
لارنىڭ زىيانكەشلىكلىرىدىن ساقلىدى.»①

① مەھمۇت قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە) 1-، 2-
بەتلەرگە قارالسۇن.

تارىخنى پاكىتلار فىرداۋسىنىڭ ئىران ئۇچۇن تۈركلەرنىڭ (بولۇپمۇ تۈرك ئوغۇزلىرىنىڭ) خەۋپ ئىكەنلىكىنى ئالدىن بايقاپ، قاتتىق ئەنسىرىگەنلىكىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىغان.

فىرداۋسى مىلادىنىڭ 1020 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇن نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن (1040 - يىلى) ئوغۇزلارخانى سەلجۇقنىڭ نەۋرىسى توغرۇلبەگ يېتەكچىلىكىدىكى ئوغۇزلار نىشاپور، مەرۋى شاھى جاھانىنى ئىگىلەپ تۇرۇپ، كۈچلۈك سەلجۇقىلار ئىمپېرىيەسىنى قۇردى. خۇراسەن ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040- يىلى دەنداڭقاندا بولغان جەڭدە غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەسئۇدنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن ئىرانغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ، راي شەھىرىنى بېسىپ ئالدى ۋە ئۇنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. توغرۇلبەگ 1055 - يىلى باغداتقا بېسىپ كىرىپ، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنى (751 - يىلدىن 1250 - يىلغىچە) قورچاق ھالغا چۈشۈردى. ئەرەب خەلىپىسى توغرۇلبەگنىڭ نامىنى قۇتبىدە ئوقۇشقا ئەمر قىلدى.

11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سەلجۇقىلار نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى. سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ خەرىتىسىگە كىچىك ئاسىيا، سۇرىيە، پەلەستىن، ئەرەبىستان، مېسوپوتامىيە، ئىران، ئافغانىستان، بېلوجىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى كىرگەن.

توغرۇلبەگ ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1040—1063).

سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۆزىنىڭ ئەخلاقى، پەزىلىتىنىڭ ساپلىقى، ئالىيلىقى، باتۇر، مەردلىكى، ئەقىللىقلىقى بىلەن مۇسۇلمان شەرقىنىڭ تەبىئىي ھۆرمىتىگە ئېگە بولغان توغرولبەگ مىلادىنىڭ 1063 - يىلى سۈرىيىنى بويسۇندۇرۇپ، باغداتقا قايتىپ كەلدى. شۇ چاغدا ئۇ، ئەرەب خەلىپىسىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە، ئەرەب خەلىپىسى ئۇنىڭ ئارزۇسىغا ناھايىتى خۇشاللىق بىلدۈرگەن. توي مۇراسىمى راي شەھىرىدە (كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا)، ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغان. شۇڭا توغرولبەگ باغداتتىن رايغا كېلىۋاتقاندا، يولدا تۇيۇقسىز ئالەمدىن ئۆتكەن.

سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە ئالپ ئارسلان (توغرولبەگنىڭ ئاكىسى — چاغرى بەگنىڭ ئوغلى) ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1063 — 1072) ئۇ، 1071 - يىلى 26 - ئاۋغۇست كۈنى ھازىرقى ئەرمەنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مالازگىرد دالىسىدا شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس باشچىلىقىدىكى ناھايىتى كۈچلۈك روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، رومان دىئوگىنىسنى تىرىك تۇتۇپ ئالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە سېلىق (ئولپان) تۆلەيدىغان قارام دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغان. سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى (1040 — 1157) مەلىك شاھ ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1072 — 1092) ناھايىتى قۇدرەتلىك، گۈللەنگەن بىر دۆلەتكە ئايلانغان. مەلىك شاھنىڭ ئەقىللىق، تەدبىرلىك ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكىنىڭ تەشەب-

بۇنى بىلەن ئۆز زامانىدىكى مەشھۇر پەيلەر سار - يە بولغان «نىزامىيە» ئالىي مەكتىپى ئېچىلغان. ئۇنىڭ «سىياسەتنامە» ناملىق ئۇلۇغ ئەسىرى مۇشۇ مەزگىلدە يېزىلغان. مەلىك شاھدىن كېيىن، سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە سۇلتان سەنجەر (1157 — 1117) ئىمپېراتور بولغان.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى دۇنيا ئەدەبىياتى. خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

«شاھنامە»نى ئۆگىنىش يالغۇز تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تارىخىنى، دىنىي ئېتىقادىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى بىلىشتە مۇھىم بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىشتىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىزنىڭ ئەدىب - شائىرلىرىمىز «شاھنامە»نى ھازىرمۇ، كەلگۈسىدىمۇ تەنقىدىي ئۆگىنىپ، ئەسەر يېزىشتا ئۇنىڭدىن ئۈلگە ۋە ئوزۇق ئېلىشى لازىم.

11 - ئەسىردە بىزنىڭ بۈيۈكلىرىمىز مەھمۇت قەشقىرى (قەشقەرلىك مەھمۇت)، يۈسۈپ خاس ھاجىپلار «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» قاتارلىق دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئۆلمەس، شانلىق ئەسەرلەرنى يازغان ئىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، زامانىمىزدا ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنىڭ يېڭى باھارىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ئاجايىپ ياخشى شارائىت ۋە كەڭ ئىمكانىيەتلەر يارىتىلغان تۇرسا، ئۆلمەس،

ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى يازالامسىز؟

بىزنىڭ ھازىرقى ئەدىب - شائىرلىرىمىز ئىچىدىن ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى، بەدىئىي سەۋىيىسىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، تارىخىي قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، خەلقپەرۋەرلىكى جەھەتتىن دۇنيادىكى مەشھۇر كلاسسىك داستانلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئۇيغۇر «شاھنامە»سىنى يېزىپ چىقالايدىغان ئۇيغۇر فىرداۋسىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى خەلقىم ئارزۇ قىلىۋاتقاندەك مەنمۇ تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتمەكتەمەن.

يېقىن كەلگۈسىدە (ھېچ بولمىغاندا 21 - ئەسىرنىڭ بېشىدا) ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشىدىن تارتىپ يېقىنقى چاغقىچە بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىي دەۋرىنى ئەدەبىي تىل، بەدىئىي ئوبراز ۋاستىسى ئارقىلىق تەسۋىرلەيدىغان ئۇيغۇر «شاھنامە»سىنى يېزىپ چىقالايدىغان ئۇيغۇر فىرداۋسىسى دۇنياغا كەلسىدى، ئۇ چاغدا تارىخ ئالدىدا، ئەجدادلىرىمىز ئالدىدا، كەلگۈسىدىكى ئەۋلادلىرىمىز ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمىغان بولاتتۇق.

قوشۇمچە: نەسەبنامىلەر

1) ئىران ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ نەسەبنامىسى

	مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار
1. ئەھمان	675 — 700
2. تىسپىس	640 — 675

3. ئارىئارامنس	615 — 640
4. قومبىز I	559 — 600
5. كەيخسراۋ	529 — 558
6. قومبىز II	521 — 529
7. دارا I	485 — 521
8. شۇسس	465 — 485
9. ئاتا شۇسس I	425 — 465
10. دارا II	404 — 425
11. ئاتا شۇسس II	358 — 404
12. ئاتا شۇسس III	338 — 358
13. دارا III	330 — 336

2) ئىران ساسانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ نەسەبنامىسى

(651 — 225)

	مىلادى يىللىرى
1. ئەردەشىر	240 — 225
2. شاپۇر I	275 — 240
3. بەھرام	282 — 275
4. نارسەس	337 — 283
5. شاپۇر II	379 — 337
6. بەھرام IV	399 — 388
7. يەزدىگەر I	420 — 399
8. بەھرام گور	440 — 420
9. يەزدىگەر II	457 — 440

10. پىروز	458 — 485
11. كەيقۇباد I	487 — 531
12. نوشرىۋان	531 — 579
13. هورموزد IV	579 — 590
14. خىسراۋ پەرۋىز	590 — 628
15. كەيقۇباد II	629 — 634
16. يېزدىگىر III	634 — 651

3) ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ نەسەبنامىسى.

	مىلادى يىللىرى
1. توغرولبەگ	1040 — 1063
2. ئالىپ ئارسلان	1063 — 1072
3. مەلىكشاھ	1072 — 1092
4. سۇلتان سەنجەر	1117 — 1158

مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا هاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى باشلىنىپ، 25 يىلدىن كېيىن 1117 - يىلى سۇلتان سەنجەر هاكىمىيەت بېشىغا چىققان.

«ئوغۇزنامە» داستانى هەققىدە

«ئوغۇزنامە» داستانى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان، ناهايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەھرىمانلىق ھەققىدىكى تارىخىي داستان بولۇپ، قەدىمكى چاغ-

دىن تارتىپ ئىنىزدىن ـ ئىنىزغا كۆچۈپ، يېزىقلاردا خاتىرىلىنىپ كىتاب بولۇپ كەلگەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان بىرنەچچە نۇسخىسى بار. بىرى ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىن (13 ـ ئەسىردە ئۆتكەن)نىڭ «جامىئۇتتەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىنىڭ II جىلدىدە بايان قىلىنغان نۇسخىسى. يەنە بىرى ئوبۇلغازى باھادىرخاننىڭ (17 ـ ئەسىردە ئۆتكەن) «شەجەرەئى تۈركى» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن نۇسخىسى، مېنىڭ مۇلاھىزە قىلىشىمچە، ھازىر بىزگە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى يازما نۇسخىسى بولۇپ، نۇسخا 13 ـ ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر-يېزىقىدا، تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن. «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ مانا شۇ نۇسخىسى ھازىر پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

«ئوغۇزنامە» داستانى ئۇرغۇزلىغان تارىخىي ۋەقەلەرنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن تەسۋىرلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى، تۇرمۇشىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن.

بۇ داستان ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تارىخىنى ئېتنوگرافىيىسىنى تەكشۈرۈش، ئەدەبىيات تارىخىمىزنى، ئەنئەنىمىزنى تەكشۈرۈپ ئۆگىنىش، شۇ زاماندىكى تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىشىمىز، ھازىرقى زاماندىكى ئەدەبىياتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئۆلگە ئېلىشىمىزدا ناھايىتى قىممەتلىك رول ئوينايدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە موللىقى، بەدىئىيلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تىل خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى، بەدىئىي تۈزۈلۈشىنىڭ كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلارلىقى، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، شېئىرىي خۇسۇسىيەتىنىڭ يەخىنچاق، يەڭگىل، راۋان؛ ئوبرازلىقلىقىغا ئوخشاش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خېلى، بۇرۇنلا تۈركشۇناس ئالىملارنىڭ ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. 1815 - يىلى گېرمان ئالىمى دىيتىس بىرىنچى قېتىم «ئوغۇزنامە» داستانىدىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان. خۇددى شۇ مەزگىلدە رادلوۋ بۇ ئەسەرنىڭ سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسى، ترانسكرىپسىيىسى ۋە نېمىس تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسىنى نەشر قىلىپ دۇنياغا ئېلان قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىرقانچە يېڭى نەشرلىرى مەيدانغا كەلگەن. يېقىنقى يىللاردا «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ يېڭى تەرجىملىرى مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى. 1959 - يىلى ئا. م. شىرباك «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ سىلاۋىيانچە ترانسكرىپسىيىسى ۋە رۇسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. 1972 - يىلى ئىستانبۇلدا توغان تەرىپىدىن تەييارلانغان تۈركچە تەرجىمىسى نەشردىن چىقتى.

٣

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنى

«ئوغۇزنامە» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بو-

لۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ زاماندىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىسى خاراكتېرلىككى «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخاننىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان، مۇشەققەتلىك، غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بېشىدىلا ئوغۇزخاننىڭ تاشقى قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن. ئارقىدىنلا خەلققە ھەمىشە ئاپەت سېلىپ تۇرغان ئورمانلىقتىكى «قىيات»[1] ناملىق ۋەھشىي ھايۋاننى ياش ئوغۇزخاننىڭ ئۆلتۈرۈپ تاماملىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. «قىيات» ناملىق ياۋايى، ۋەھشىي ھايۋاننىڭ تۇمشۇقىدا مۈڭگۈزى بار ئىكەن. بۇ ھازىرقى زاماندا نەسلى ساقلىنىپ قالغان، ئىپال ۋە ئافرىقىدا ياشايدىغان بىر مۈڭگۈزلۈك (ئىپالدىكىسى) ۋە ئىككى مۈڭگۈزلۈك (ئافرىقىدىكىسى) كەركىدانىنىڭ دەل ئۆزى.

ئوغۇزخان يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەندە، كۆڭلەرنىڭ بىرى تەڭرىگە سېغىنىپتۇ، شۇ چاغدا تۇشتۇمتۇت ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشۈپتۇ، شۇ نۇر ئىچىدىن ئايالسىپ بىر گۈزەل قىز چىقىپتۇ، ئوغۇزخان ئۇنىڭغا ئۆيلىنىپتۇ، ئۇ قىز ئۈچ ئوغۇل تۇغۇپتۇ، ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىغا كۈنىخان، ئوتتۇرانجىسىغا ئايخان، كەنجىسىگە يۇلتۇزخان دەپ ئىسىم قويۇپتۇ.

ئوغۇزخان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوۋغا چىققاندا، بىر

كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ دەرەخنى كۆردى، شۇ دە-
رەخنىڭ سايىسىدا ئولتارغان بىر قىز كۆزگە چېلىقتى، قىز
يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ، كۆ-
زى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى دەريا ئېقىنىدەك، چىش-
لىرى خۇددى ئۈنچىدەك ئىدى...» ئوغۇزخان ئۇنى
كۆرۈپ ئەس - ھوشىنى يوقاتتى. يۈرىكىگە ئوت تۇ-
تاشتى. ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى. ئوغۇزخان بۇ قىز-
غىمۇ ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ. ئوغۇل-
لارنىڭ تۇنجىسىغا كۆكخان، ئوتتۇرانجىسىغا تاغخان،
كەنجىسىگە دېڭىزخان دەپ ئىسىم قويىدى.

ئوغۇزخاننىڭ ئىلاھى سىرلار يوشۇرۇنغان ئىككى قىز-
غا ئۆيلىنىشى «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى، تۈركلەر ھەققىدە
قىسسە»دىكى ئاجايىپ بىر ئەپسانىنى كىشىنىڭ يادىغا سا-
لىدۇ. بۇ ئەپسانىدا مۇنداق دېيىلگەن: «... تۈركلەر-
نىڭ ئاتا - بوۋىسى سۇ دەپ ئاتىلىدىغان ئەلدىن
(يەنسەي ۋادىسىدا - ئا) بولۇپ، بۇ ئەل ھونلارنىڭ
شىمالىدا ئىدى. شۇ ئەلنىڭ خانىنىڭ ئىسمى ئاپا بەگ(؟)
بولۇپ ئون يەتتە بىر تۇغقان ئىكەن، ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ
نامى ئىگىلىنساچۇر بولۇپ، ئۇ بۆرىدىن تۇغۇلغان ئىكەن،
ئىگىلىنساچۇر ناھايىتى ھوشيار، ئاجايىپ غەيرەتلىك ئى-
كەن. ئۇ خالىسا شامال چىقىرالايدىغان، يامغۇر ياغدۇ-
رالايدىغان قابىلىيەتكە ئىگە ئىكەن. ئۇ ئىككى قىزغا ئۆي-
لەنگەن، قىزلارنىڭ بىرى ياز ئىلاھىسىنىڭ، يەنە بىرى
قىش ئىلاھىسىنىڭ قىزى ئىكەن.»

تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھەققىدىكى بۇ ئەپسا-

نه «ئوغۇزنامه» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇشى مۇمكىن.

داستاندىكى ۋەقەلەرنىڭ تىزمىسىدا ئوغۇزخان غەربكە يۈرۈش قىلىش تەييارلىقىنى كۆرگەندە: «كۆك بۆرە جەڭ بەلگىمىز بولسۇن، تۆمۈر نەيزىلەر خۇددى بىر ئورمان بولسۇن، ئەتراپتا قۇلانلار يۈرسۇن، يەنە دېڭىز ـ دەريالار ئېقىپ تۇرسۇن، كۈن بىزگە تۇغ بولسۇن، ئاسمان چېدىرىمىز بولسۇن.» دەيدۇ.

ئوغۇزخان مۇشۇنداق چاقىرىقنى قىلىپ، غەربتىكى (ۋولگا دەرياسىنىڭ بويىدىكى ـــ ئا) ئورۇمخان ئاتلىق خاننىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ ماڭىدۇ. ئوغۇزخان يۈرۈشكە ماڭغاندا ئۇنىڭغا كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆرە يول باشلاپ ماڭىدۇ. ئوغۇزخان ناھايىتى ئۇزۇن يول يۈرۈپ، ۋولگا بويىغا يېتىپ كېلىدۇ. ئورۇمخان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئورۇمخاننىڭ جىيەنى (ئورۇس بەگنىڭ ئوغلى ـــ ئا) تاغ ئۈستىدىكى ئۆزى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان مۇستەھكەم شەھەرنى ئوغۇزخانغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. شەھەردە ناھايىتى نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش بار ئىكەن. ئوغۇزخان بۇ شەھەرنى تاپشۇرغان ئورۇس بەگنىڭ ئوغلىغا «ساقلاپ»دەپ ئات قويىدۇ.

ئوغۇزخان يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىدىل (ۋولگا دەرياسى)دىن ئۆتىدىغان چاغدا، «ئۇلۇغ ئورۇ» دېگەن بىر بەگ، دەرەخلەرنى كېسىپ، سال ياساپ، سالغا قوشۇننى چىقىرىپ، ئىدىلنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتكۈزىدۇ. بۇنىڭدىن خۇشال بولغان ئوغۇزخان ئاشۇ بەگكە «سەن بۇ

يەردە بەگ بول، قىپچاق دېگەن بەگ سەن بولغىن»
دېگەن.

ئوغۇزخان غەربتىن شەرققە قايتىپ كېلىۋېتىپ، مۇز
تاغقا كەلگەندە ئۇنىڭ چەگدە مىنىدىغان بوز ئېتى قې-
چىپ، مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئوغۇزخانىنىڭ بۇ
ۋەقەدىن قايغۇغا چۈشكەنلىكىنى كۆرگەن باتۇر بىر بەگ
مۇز تاغ ئىچىگە بېرىپ، توققۇز كۈندىن كېيىن بوز ئات-
نى تېپىپ كېلىدۇ. بۇ بەگنىڭ ئۈستىبېشى قار، مۇز
يېپىشىپ كەتكەن. بەگنىڭ بوز ئاتنى تېپىپ كەلگەنلى-
كىدىن خۇشال بولغان ئوغۇزخان، بەگنىڭ ئۈستىبېشىغا
قاراپ، ئۇنىڭغا «قارلىق» دەپ ئات قويۇپ، ئۇنى شۇ
يەرگە بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن.

ئوغۇزخان يولدا كېلىۋېتىپ يوغان بىر ئۆينى كۆ-
رىدۇ، «ئۆينىڭ تاملىرى ئالتۇندىن ئىدى، دېرىزىلىرى
كۈمۈشتىن، ئىشىكلىرى تۆمۈردىن ئىدى. ئۆي قۇلۇپلاقلىق
بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.» ئوغۇزخان تۆمۈر دوقا-
غول دېگەن بەگكە «سەن شۇ يەردە قال، ئۆينى ئاچ»
دېگەن، ئۇنىڭغا «قالاچ» دەپ ئات قويغان.

داستاندىكى ۋەقەلەر ئىچىدە، هارۋىنىڭ ياسىلىشى
ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئوغۇزخان ئېلىگە قايتىشىدا
جورجىت دېگەن ئەل بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى يېڭىپ
خانىنى ئۆلتۈرىدۇ. ھەددى - ھېسابسىز ئولجىلارنى قولغا
چۈشۈرىدۇ. ئۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ مېڭىشقا ئۇلاق يېتىش-
مەيدۇ. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە بارماقلىق جو-
سۇن بىلگە ئاتلىق ئادەم هارۋا ياسىغان، باشقىلار ئۇ-

مگدىن ئۆگىنىپ، ھارۋىلارنى ياساپ، ئۇنىڭغا ھايۋانلارنى قوشۇپ، نەرسە - كېرەكلەرنى يۆتكىگەن. ھارۋىلار ماڭغاندا «قانقا - قانقا» دېگەن ئاۋاز چىققان، بۇنى ئاڭلىغان ئوغۇزخان، ھارۋىنى ياسىغان بارماقلىق جوسۇن بىلگە دېگەن ئادەمگە: «ساڭا قانقالوق دەپ ئات قويۇلسۇن، بۇ ئات، ھارۋىنى ئەسلەتسۇن» دېگەن.

ئوغۇزخان ئەڭ ئاخىرىدا جەنۇبقا يۈزلىنىپ، ھىندى، تىبەت ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەڭ جەنۇبتىكى باراقا دېگەن ئەلنىڭ مالىسار دېگەن خانىنى يېڭىپ ئۆز ئېلىگە قايتقان.

ئوغۇزخان ئۆز ئېلىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئوۋغا چىقىدۇ. ئوۋدىن قايتىپلا ناھايىتى چوڭ يىغىن چاقىرىدۇ. قىرىق كېچە - كۈندۈز توي - تاماشا ئۆتكۈزىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ... «شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان ئوغۇللىرىغا مەملىكەتنى ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ. ۋە شۇنداق دەيدۇ: «ھەي ئوغۇللىرىم، مەن كۆپ ياشىدىم، ئۇرۇش ئۇرۇشلارنى كۆردۈم، نەيزە ۋە ئوقلارنى كۆپ ئاتتىم، ئايغىر بىلەن كۆپ يول يۈردۈم، دۈشمەنلىرىمنى يىغلاتقۇزدۇم، دوستلىرىمنى كۈلدۈردۈم، كۆك تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم، ئەمدى مەملىكەتنى سىلەرگە بېرىمەن.»

بۇنىڭدىن باشقا «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى مۇراسىم، رەسمىيەتلەردىكى موما ياغاچنىڭ بېشىغا قوندۇرۇلغان ئالتۇن، كۈمۈش توخۇ، موما ياغاچنىڭ تۈۋىدىكى ئاق، قارا قويلار، ھون، ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرىنىڭ

قەدىمكى دىنىي ئېتىقادى بولغان شامان دىنىدىكى كۆك، قىزىل، ئاق، قارا رەڭدىكى نەرسىلەرگە بولغان ئەقىدىسىگە مۇناسىۋەتلىك.

ئوغۇزخاننىڭ كىملىكى ھەققىدە

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى باش قەھرىمان ئوغۇزخان ھەققىدە ھېلىغىچە تالاش - تارتىشتا تۇرۇۋاتقان ھەرقانچە خىل قاراشلار بار.

بەزى تارىخچىلار ئوغۇزخاننى تۈرك خەلقلىرى تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر تارىخىي شەخسلەردىن بىرى ـــ ھون تەڭرىقۇتى ــ باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)نى ئوغۇزخاننىڭ دەل ئۆزى دېيىشسە، يەنە بەزى تارىخچىلار ھېچ قانداق بىر ئاساسقا تايانماستىن خىيالىي قىياس بىلەن ئىسكەندەرنى ئوغۇزخانغا ئوخشىتىدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار چىڭگىزخاننىمۇ ئوغۇزخانغا تاقاسلايدۇ، بۇنىدىن باشقا يەنە بەزىلەر ئوغۇزخاننى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر بىر شەخسنىڭ ئوبرازى ئەمەس، ئۇ توقۇلغان بەدىئىي ئوبراز دېيىشىدۇ.

خىۋاخانى ئوبۇلغازى باھادىرخان (مىلادىنىڭ 1603 - يىلى تۇغۇلۇپ 1663 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «شەجەرەئىي تۈركى» دە ئوغۇزخان ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشىدە، ئۇنىڭغا ياردەم بەرگەن تۈرك خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمىغا

«ئۇيغۇر» دېگەن نامنى بەرگەن دەيدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا ئوغۇزخاننىڭ مىلادىدىن بۇرۇن ئۆتكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردا (مىلادىدىن بۇرۇن) تارىختا مەلۇم بولغان ئىدى. لېكىن ئوبۇلغازى تىلغا ئالغان ئوغۇزخان ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ ئەمەلىي پاكىتقا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىشى ناتايىن، رىۋايەت رېئاللىقنى ئاساس قىلىپ يارىتىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا خىيالىي توقۇلمىلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي.

مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ بىر تارمىقى (قەدىمكى چاغدا) بولغان ئوغۇزلار ھەققىدە توختالغاندا ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ قېنىق، قايىغ، بايىندىر، ئىۋا، سالغۇر، ئابشار، بەگتىلى، بوكدۇز، بايات، قارا بولۇق ... دىن ئىبارەت يېگىرمە ئىككى ئۇرۇققا بۆلۈنگەنلىكىنى ئېيتىپ كېلىپ، «بۇ ناملار ئۇ قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى بابالىرىنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

مەن باشتا ئوغۇزخاننىڭ ئىككى ئايالىدىن ئالتە ئوغۇل (ھەر بىر ئايالى ئۈچتىن ئوغۇل تۇغقان) تاپقانلىقىنى تىلغا ئالغان ئىدىم. ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىننىڭ مەلۇماتىدا، ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ 24 ئۇرۇقدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، بۇ ئۇرۇقلار ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ (ھەر بىر ئوغلىنىڭ تۆتتىن ئوغلى بار ئىدى) ئوغۇللىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئوغۇزخاننىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئۈچ ئوغلى شەرق تەرەپكە بېرىپ ئوق

ئوۋلىغاندا بىر ئالتۇن يانى تېپىپ ئالغان. ئۇنى ئاتىسىغا بەرگەن، ئوغۇزخان ئالتۇن يانى ئۈچكە بۆلۈپ، كۈن خان، ئاي خان، يۇلتۇزخانغا بەرگەن. بۇ ئوغۇللارنىڭ 12 ئوغلىغا «بۇز ئوقلار» دەپ نام بېرىلگەن. چۈنكى ئوغۇزخان يانى ئۈچكە پارچىلاپ (بۇزۇپ) ئۈچ ئوغلىغا بەرگەن ئىدى. ئوغۇزخاننىڭ كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئۈچ ئوغلىمۇ كۈنلەرنىڭ بىردە ئوۋغا چىققاندا، يولدا ئۈچ كۈمۈش ئوق تېپىپ ئالدى. ئوقلارنى دادىسىغا ئەكىلىپ بەردى. ئوغۇزخان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى كۆك خان، تاغ خان، دېڭىزخانغا بىردىن بەردى. بۇ ئوغۇللارنىڭ 12 ئوغلىغا «ئۈچ ئوقلار» دەپ نام بېرىلگەن. داستاندا ئوغۇزخان قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلغاندا، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بۇز ئوقلار، سول تەرىپىدە ئۈچ ئوقلار ئولتۇرغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

رەشىدىددىننىڭ مەلۇماتىغا ئاساسەن ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ 24 ئۇرۇقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى تۆۋەندىكىچە كۆرىمىز:

بۇز ئوقلار:

1. كۆكخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) قاي (مەھكەم) 2) بايات (دۆلەتلىك) 3) ئالقا ئىۋلى (ھەممە يەردە غەلىبە قىلىدۇ) 4) قارا ئىۋلى (قۇرۇقلۇقتا راۋان ماڭىدۇ)

2. ئايخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) يازىر (كۆپ جايلارغا ھۆكۈمران بولىدۇ) 2) دوكىر (ياشاش ئۈچۈن بىر يەرگە توپلىنىدۇ) 3) دو — دورغا (يۇرت ئالىدۇ ۋە تەرتىپكە سالىدۇ) 4) ياپارلو (بۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ياغما ئىدى، ئۇنى جازالاش ئۈچۈن، شامالنى توساھ دېدى)

3. يۇلتۇزخانىنىڭ ئوغۇللىرى: 1) ئاۋشار (ئىشقا چاققان، ئوۋچى) 2) قىزىق (كۈچلۈك، ئۇرۇشقا ماھىر) 3) بەگدىلى (ئۇلۇغلارغا ئوخشاش ئېزىز) 4) قارقىن (ئاشلىقى كۆپ ۋە خەلقنى تويغازغۇچى)

ئۈچ ئوقلار:

1. كۆكخانىنىڭ ئوغۇللىرى: 1) بايىندىر (دائىم باياشات ياشايدۇ) 2) بەچىنە (ياخشى، غەيرەتلىك) 3) چاۋۇلدۇر (كىشىلەرگە ياردەم بېرىدىغان، جەڭگىۋار) 4) چىپنى (دۈشمەن بولسىلا ئۇرۇشىدىغان)

2. تاغخانىنىڭ ئوغۇللىرى: 1) سالور (قىلىچ، چوماق بىلەن ئۇرۇشىدىغانلار) 2) ئەيمۇر (ئەسكىرى كۆپ، باي) 3) ئالا يونتلى (چارۋا ـماللىرى كۆپ) 4) يورىگىر (ھەمىشە ياخشى ئىش قىلغۇچى)

3. دېڭىزخانىنىڭ ئوغۇللىرى: 1) يىگدىر (ياخشى ۋە چوڭ) 2) بوگدوز (ھەممە كىشىگە يارىغۇدەك خىزمەت قىلغۇچى) 3) ئىۋا (ئارغىماق مىنىدىغان، ھۈنەرگە ماھىر) 4) قىنىق (ھەممە يەردە ئېزىز)

جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىدىن «تارىخنامە» بىلەن «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدا ئوغۇزلار («تارىخنامە»دا، خىزجي — 呼揭 «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دا ۋۇجيې 乌揭 دەپ يېزىلغان) تىلغا ئېلىنىدۇ. پروفېسسور ماچاڭشۇ بىلەن سىن جۇڭمىيەن ئەپەندىمنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، مانا شۇ ئوغۇزلار مىلادىيىدىن بۇرۇن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا (ھازىرقى جۇڭغار دالىسىدا) يىشە

خان. دېمەك جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئوغۇزلار، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (بايقال، تاشقى موڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ) بىر تارمىقى ئىدى.

پروفېسسور ماچاڭشۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئوخۇ — 乌护 (ياكى ئۇخې 乌纥) ئەسلىدە جۇڭگىغا رېيە ئويىمانلىقىدا ياشىغان ئوغۇزلارنىڭ ئۆزى، ئۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇجى دەپ ئاتالغان بولسا، سۈي سۇلالىسى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (618—907) ئۇخۇ ياكى ئۇخې دەپ ئاتالغان.»

«سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا: 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقتە قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى — ئا) بايقال كۆلى، سىلىنغا، ئورخۇن توغلا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدىن تارتىپ غەربتە دىنېپىر دەرياسى بىلەن قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە بولغان چەكسىز زېمىندا ياشاپ تۇرغان قىرىق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامى، جايلاشقان ئورۇنلىرى ھەققىدە ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇمات بېرىلگەن. شۇنىڭدا: «... قۇمۇلنىڭ غەربىدىن تارتىپ، قارا شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئاق تاغ (تەڭرى تېغى — تا) ئەتراپلىرىدا ... ئوغۇزلار ياشايدۇ.» دېيىلگەن.

8 - ئەسىردە ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانى قۇتلۇق بىلگە خاقان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشنىڭ شىمالىي يۈزىدىكى 3 - قۇردا، بىلگە خاقاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىرن

ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. يەنە شۇ مەڭگۈتاشنىڭ يۇزىدىكى 5 - قۇردا «مەن ئۆز خەلقىم توققۇز ئوغۇزلارنى توپلىدىم» دېيىلگەن.

جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى (618—907)نىڭ يىلنامىسى «يېڭى تاڭ يىلنامىسى، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدىكى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز نامى بىلەن ئاتالغان قەبىلىلەرنىڭناملىرى تۆۋەندىكىچە:

ئون ئۇيغۇر

1. ياغلا قار(خاقان چىققان قەبىلە) 药罗葛
2. تورلام ۋىيور 咄罗勿
3. بوقاسىقىر 貊歌息讫
4. قۇتۇرغۇر 胡咄葛

(ياۋروپا ھونلىرىنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامىمۇ شۇنداق ئىدى)

5. ئاۋچاغ 阿勿嘀
6. ھازار 葛萨
7. خوغۇرسۇ 斛嗢素
8. ياغما (؟) 药勿葛
9. ئاياۋىر 奚耶勿
10. ئادىز 阿跌

توققۇز ئوغۇز

1. ئۇيغۇر	回纥
2. خۇن	浑
3. تۇڭرا	同罗
4. بوگۇ (ئېسىل قەبىلە)	仆固
5. بايىرغو	拔野古
6. ئىسكە	思结
7. جىبىنى	契苾
8. قارلۇق	葛逻禄
9. باسمىل	拔悉蜜

***

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلارغا قارىغاندا قانداق بولمىسۇن ئوغۇزخان دېگەن شەخسنىڭ مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا تارىختا ئۆتكەنلىكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆز ئادىتى بويىچە (مەھمۇت قەشقەرى ئېيتقىنىدەك) ئۆز قەبىلە ئۇرۇقلىرىغا قەدىمكى مەشھۇر بابالىرىنىڭ نامىنى قويىدىغانلىقىغا گۇمان قىلمىسىمۇ بولىدۇ.

ئاندىن قالسا قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر شەخسلەردىن كىمنى ئوغۇزخان دەپ ئېيتىش مۇمكىن؟

مېنىڭچە، ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بويىچە قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇن قۇرۇلۇپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) تەڭرىقۇتلىرىدىن باتۇر تەڭرىقۇتنى (مىلادى-

ىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەگرىقۇت بولغان) ئوغۇزخانىنىڭ ئۆزى دېيىشكە بولىدۇ.
مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى شەرقىي شىمال (قارا مورەن ۋە لياۋخې ۋادىلىرىدا موڭغۇل ۋە مانجۇ خەلقلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىسى بولغان تۇڭگۇسلار (东胡) نىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى بار ئىدى. شۇ مەزگىلدە بايقال كۆلىنىڭ غەربىي ۋە سىلىنغا ۋادىسىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (جۇڭگو تارىخچىلىرى «تۇرا»—«丁零، 铁勒» دەپ يېزىشقان — ئا) قەبىلە ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان دۆلىتى بار ئىدى. چوغاي تاغلىرىنىڭ (ھازىرقى داچىڭشەن تاغلىرىنىڭ — ئا) شىمالى ۋە جەنۇبىدا (ھازىرقى ئوردوس ياپلىقىدا) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان ھونلارنىڭ دۆلىتى بار ئىدى.
ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «ھون» سۆزى «كۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. قەدىمكى زاماندا پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، «كۈن تەگرىسىگە» ئېتىقاد قىلىش ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان. شۇنىڭغا بىنائەن «ھونلار» ئۆزلىرىنى «كۈنلەر» دەپ ئاتاشقان. مىلادىيىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ھون تەگرىقۇتلىرى جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇبىدا: «كۆك تەگرىسى بىلەن يەر تەگرىسى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەگرىسى بىلەن ئاي تەگرىسى تەرىپىدىن تەختكە چىقى

-زىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى، خەن پادىشاھىنىڭ سالا-
مەتلىكىنى كامال ئېھتىرام بىلەن سورايدۇ...» دېيىلگەن.
مانا شۇ پاكىتقا قارىغاندا، ھونلار «كۆن تەڭرىسىگە»
ئالاھىدە چوقۇنغان. دېمەك «كۆن» سۆزىنىڭ «ھون»
سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىگە ئىشەنسەك بولىدۇ.

ھونلار مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇن ناھايىتى قۇد-
رەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا ئاساس سالغان بولسا، تۇ-
مەن تەڭرىقۇتنىڭ (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغ-
دىن مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت
بولغان) ئوغلى باتۇر تەڭرىقۇت (تەڭرىقۇت خۇدانىڭ
ئوغلى، خۇدا بەرگەن بەخت دېگەن مەنادا)نىڭ زامانى-
سىدا (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن
174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) ھون
تەڭرىقۇتلۇقى ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلان-
غان ئىدى. شۇ مەزگىلدە ھونلار ئاسىيانىڭ دۆلەت سەھ-
نىسىدە شىردەك ھۆكۈرەپ تۇراتتى.

جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا («تارىخنامە» ۋە
«خەننامىسى»دە) مودون دەپ يېزىلغان («باتۇر» سۆزى
«مودون» دەپ يېزىلغان) ياۋروپا تارىخچىلىرى «مودون»
سۆزىنى خاتا تەلەپپۇز قىلىپ، «مىتە» دەپ تىلغا ئال-
غان. ھون تەڭرىقۇتى ــ باتۇر تەڭرىقۇت، تۇمەن تەڭ-
رىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. تۇمەن تەڭرىقۇت دەسلەپ
باتۇرنى ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىگەن بول-
سىمۇ، كېيىن كىچىك بىكەسى (خانىشى. ئالچىسى ــ ئا)
دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ۋارىس قىلىش نىيى-

تىگەن كەلگەن. شۇڭا تۇمەن تەگرىقۇت قەدىمكى زامانە دىپلوماتىيىسىنىڭ قائىدىسىگە بىنائەن، باتۇرنى مىلادىدىن 220 يىل بۇرۇن كەگسۇدا پاشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىغا گۆرۈگە ئەۋەتىپ بەرگەن. بۇ ئىشقا باتۇر قاتتىق نارازى بولغان.

تارىخىي پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، گۆرۈگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلارنىڭ ھاياتى پاجىئەلىك تەقدىرگە ئۇچرايتتى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلارنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن دۆلەتلەر ئۆزئارا خانزادىلەرنى بىر - بىرىگە گۆرۈگە ئەۋەتەتتى. تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلەر بۇزۇلاتتى. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە گۆرۈگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. باتۇر ئەنە شۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بارلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشىنى تىڭ - تىڭلاپ، ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ئېگىشىپ، ئۇرۇش بولۇشقا يېقىنلاشقان ھامان ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن قېچىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ تۇرغان.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەننىڭ مەلۇمات بېرىشىچە: خۇددى باتۇر مۆلچەرلىگەندەك، ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بۇزۇلدى. تۇمەن تەگرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇردى. باتۇر، ھون قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ خانى مىنى

دىغان تۇلپار ئاتنى مىنىپ ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن قاچىدۇ. ئۇ، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كەڭسۇ (ھازىرقى گەنسۇ)دىكى پايتەختى ساندىبىلدىن (ھازىرقى جاڭيې ئەتراپىدا) چىقىپ، سۇسىز چۆل، خەتەرلىك دالىدىن ئۆتۈپ، ساق - سالامەت ھونلارنىڭ پايتەختىگە (ھازىرقى كۆكخوتنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان تەگرى بالىقىغا) يېتىپ كېلىدۇ.

تۇمەن تەڭرىقۇت ئوغلىنىڭ ئاجايىپ ھوشيار، باتۇر، قەتئىيلىكىگە ھەيران قېلىپ، ھون ئاتلىقلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشقا بۇيرۇيدۇ. باتۇر ئۆزى يېتىشتۈرگەن بىر قىسىم ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، ئەپلىك بىر پەيتتە (ئېھتىمال ئوۋغا چىققان پەيت بولسا كېرەك) ئاتىسىنى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئۇكىسىنى، ئۆزىگە ياقمايدىغان ھون بەگلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. باتۇر مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن تەڭرىقۇت بولىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت 10 يىل ئىچىدە (مىلادىدىن بۇرۇن 209—200 توڭگۇسلارنى، كەڭسۇدىكى ھازىرقى «گەنسۇ» ئاتالغۇسى «كەڭسۇ» ئاتالغۇسىدىن كېلىپ چىققان) ئۇلۇغ ياۋچىلارنى، بايقال كۆلىنىڭ غەربى، سىلىنغا دەرياسىنىڭ ئاياق ئېقىنىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنى بويسۇندۇرىدۇ. شۇ مەزگىلنىڭ ئاخىرىدا (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن) خەن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن-

قى چاغدىن مىلادىنىڭ 220 يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) تۈنجى پادىشاھى خەن گاۋزۇ (لىيۇباڭ) باشچىلىقىدىكى بىر نەچچە يۈز مىڭ قوشۇننى داتۇڭ شەھىرىنىڭ (ئىچكى موڭغۇلىيىدە) شەرقىدىن 17 يول يىراقلىقتىكى جايدا قورشىۋالىدۇ. قورشاۋ يەتتە كېچە - كۈندۈز داۋام قىلىدۇ. هونلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ كېتىشكە تاس - تاماس قالغان خەن گاۋزۇ، ۋەزىرى چېڭ فىڭنىڭ مەسلىھەتى بويىچە باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا (قەدىناس بىكەسىگە) مەخپىي ھالدا نۇرغۇن ئالتۇننى پارا بېرىپ، هون بىكەسىنىڭ ياردىمى بىلەن قورشاۋدىن ئوغرىلىقچە چىقىپ، قېچىپ كېتىدۇ. خەن گاۋزۇ چاڭئەنگە يېتىپ كېلىپلا دەرھال باتۇر تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، هونلار تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ ئەھدىنامە تۈزىدۇ. ئەھدىنامىگە بىنائەن خەن پادىشاھى ماۋچۈن ئاتلىق خەنزۇ مەلىكىسىنى باتۇر تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىدۇ. بۇندىن تاشقىرى خەن سۇلالىسى هونلارغا ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن، ئاشلىق، ئېچىتقۇ (هاراق ئېچىتقۇسى) قاتارلىق نەرسىلەر ئارقىلىق ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەلىبىلىك يۈرۈشلىرىدىن كېيىن قۇدرەتلىك هونلار دۆلىتىنى ھەر جەھەتتىن مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىش ئىشلىرىغا بەل باغلىدى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن پۇختا تەييارلىقتىن كېيىن غەربكە يۈرۈش باشلىدى. ئۇ، يۈرۈشلىرىدە يەتتە سۇ،

ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇن- دۇرۇپ، كاسپىي دېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە باردى.

باتۇر تەڭرىقۇت غەربكە قىلغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندى (مىلادىدىن 179 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 157 يىل بۇرۇن- قى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)غا يازغان مەكتۇبىدا مۇن- داق دېگەن:

«لولان (پىچان خانلىقى—ئا) ئۇيسۇن خانلىقى، ئوغۇزلار (بۇ شۇ چاغدا، چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپىدا ياشايتتى — ئا)نى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەت- نى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى.» ①

مانا شۇ چاغدا ئۇلۇغ ھون دۆلىتى ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا يەتكەن تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربى كاسپىي دېڭىزنىڭ بويلىرى- غىچە بارغان ئىدى. دېمەك تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى باتۇر تەڭرى- قۇتنىڭ تارىخ سەھنىسىدە ئوينىغان ئۇلۇغ رولىغا قارىغان- دا، ئۇنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى ئوغۇزخاننىڭ پائالىيەت دا- ئىرىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

بەزى تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، باتۇر تەڭ-

---

① «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ—ئا.

رىقۇتنىڭ چىرايى، ئاق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ئوغۇز-خان دەپ ئاتىغان دېيىشىدۇ. جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىدا هونلارنىڭ بوي تۇرقى ھەققىدە ئاز - تولا مەلۇمات بېرىلگەن بولسىمۇ (《خەننامە. جىڭمىدى ھەق-قىدە قىسسە》) چىرايىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بېرىلمىگەن. لېكىن 《كونا تاڭ يىلنامىسى. قىر-غىزلار ھەققىدە قىسسە》 دە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى-قى ئېقىنىدا ياشىغان قىرغىزلارنى: 《يېزىق، تىل جەھەت-تىن ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش، ئۇلارنىڭ چاچلىرى قىزىل، كۆزلىرى كۆك، چىرايى ئاق》 دەپ خاتىرىلەنگەن.

8 - ئەسىردە ئۆتكەن شائىر لى روەن: ئۇيغۇر ئەر-لىرىنىڭ ئوينىغان ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللىرىنى ئەسلىتىپ يازغان شېئىرلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ چىراي - ئۆڭلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

لياڭجۇنىڭ ئۇيغۇرلىرى قايناپ ئۇسسۇل ئوينىغان،
بۇرنى ئېلمەك، ئەتلىرى ئاپئاق قاش تېشى سىمان.

يۇقىرىدا كەلتۈرگەن ئىككى مىسالدىن. هونلار بى-لەن قانداشلىقى بولغان قىرغىز، ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايى-نىڭ ئاقلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، قەدىمكى هونلارنىڭمۇ چىرايى ئاق بولغان. بۇنىڭغا يەنە بىر مىسال كەلتۈ-رۈشكە توغرا كېلىدۇ: مىلادىنىڭ 5 - ئەسىرنىڭ بېشىدا (420 - يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى-دىن كەلگەن هونلار (ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ بىر قىسمىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) باكتىرىيىنى بېسىپ ئالغان. ھىندىستان-

نىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۇشانلار-نىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتقان. 6 - ئەسىردە ياشى-غان روما تارىخچىسى فىروكوفىس ئەنە شۇ ھونلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ چىرايىنىڭ ئاق سۈزۈكلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئۇلارنى ئاق ھونلار دەپ يازغان. مانا شۇ ئاق ھونلار تارىختا ئېپتالىتلەر دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. مانا شۇ پا-كىتلارغا قارىغاندا باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ چىرايىنىڭ ئاق بولغانلىقىدىن، ئۇنى ئوغۇزخان دەپ ئاتىغانلىقى ئېھتى-مالغا ناھايىتى يېقىن.

ئوغۇزخان توقۇلغان ئوبراز دېگەن مەسىلە ھەققى-دە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، تارىخىي پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، ئوغۇزخان دېگەن شەخس ئۆتكەن. ئۇ توقۇلغان ئوبراز ئەمەس.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزى تارىخچى-لار چىڭگىزخاننى، يەنە بەزى تارىخچىلار ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەرنى ئوغۇزخانغا تاقاشلايدۇ. چۈنكى تۈرگۈن تۈرك قەبىلىلىرىگە ئات قويغان ئوغۇزخان ئىكەنلىكى «ئوغۇزنامە» داستانىدا بايان قى-لىنغان. شۇڭا ئوغۇزخان تەرىپىدىن «ئۇيغۇر»،* «قار-لۇق»، «قىپچاق»، «قالاچ» دەپ قويۇلغان نامىلارنىڭ بەزىسى مىلادىيەدىن بۇرۇن، بەزىسى مىلادىنىڭ 7 - ئەسىردە تىلغا ئېلىنىدۇ. چىڭگىزخان 13 - ئەسىردە ئۆتكەن شەخسغۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئوغۇزنامە» داستا-نىدا تۈرك خەلقلىرىنىڭ تۆتىنى ئېتىقادلىرى، ئۆرپ -

ئادەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان. چىڭگىزخان زامانىسىدىكى موڭغۇللار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىسىمۇ، ئۇلار بۆرىنى تۇتېم قىلغان ئەمەس.

ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەرنى ئوغۇزخانغا ئوخشىتىش ناھايىتى كۈلكىلىك، ئەخمىقانە بىر ئىش.

ھازىر دۇنيادىكى كۆپلىگەن تارىخچىلار باتۇر تەڭرىقۇتنى ئوغۇزخاننىڭ ئۆزى دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرمەكتە.

ئوغۇزخاننىڭ يۈرۈشلىرىگە يول باشلىغان بۆرە

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى كۆك يايلىلىق بۆرىنىڭ ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدە يول باشلىشى قەدىمكى چاغلاردا ئۇيغۇر، تۈركلەرنىڭ بۆرىنى تۇتېم قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

«ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى، ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»دە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئاجايىپ بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: «ئېگىز ھارۋىلىقلار قەدىمكى قىزىل تۈرالارنىڭ نەسلىدىن ئىدى.» ... ھون تەڭرىقۇتىنىڭ بىكەسى (خانىشى — ئا) ئىككى قىز تۇغقان، بۇ قىزلا ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. ھونلار ئېلىدىكى كىشىلەر ئۇ قىزلارنى پەرىزات دېيىشىدىكەن. ھون تەڭرىقۇتى: «قىزلىرىم قانداق كىشىلەر بىلەن جور بولۇشى مۇمكىن؟ ئۇلار تەڭرى بىلەن جورالاشسا بولىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن ھون تەڭرىقۇتى

ھونلار ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم قەدىمى يەتمىگەن جايغا تاملىرى ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ. قىزلارنى قورغانغا جايلاشتۇرۇپ، «قىزلارنى تەڭرىنىڭ ئۆزى كېلىپ قوبۇل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپتۇ. ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىزلارنىڭ ئانىسى ئۇلارنى سېغىنىپ كەتكەنلىكىدىن قىزلىرىنى كۆرمەكچى بوپتۇ. تەڭرىقۇت: «بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيادىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن» دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندە، بىر قېرى ئەركەك بۆرە پەيدا بولۇپ، قورغاننى ياقىلاپ ھۇۋلايدىغان بوپتۇ، بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۈۋىنى كولاپ ئۇۋا ياساپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ، بۆرە كەتمەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزلارنىڭ كىچىكى ئاچىسىغا: «دادام بىزنى مۇشۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپ قويغاندا، تەڭرى بىلەن جۈر بولۇشىمىزنى ئارزۇ قىلغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۆرە پەيدا بولدى. ئۇ بىر ئىلاھى مەخلۇق ياكى بۆرە قىياپىتىدە كەلگەن تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر» دەيدۇ ۋە قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جۈر بولماقچى بولىدۇ. سىڭلىسىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ئاچىسى قاتتىق چۆچۈپ كېتىپ «بۇ ھايۋان تۇرسا ئۇنىڭغا جۈر بولىمەن دېيىش ئاتا-ئانىمىزغا قىلىنغان ھاقارەت!» دەيدۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي بۆرىنى شۇ قىياپەتتە كەلگەن تەڭرى دەپ تونۇپ، قورغاندىن چىقىدۇ. بۆرىگە جۈر بولىدۇ. ئۇنىڭدىن بالا تۇغىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ، بىر دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ».

بۇ ئەپسانىدا تىلغا ئېلىنغان ئېگىز ھارۋىلىقلار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، ئۇلار ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن 6 ـ ئەسىردىكى تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنى ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپ يېزىشقان.

ئىنسان بالىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىكى باشلانغۇچ دىنىي ئېتىقادلىرىنىڭ بىرى بولغان تۇتېم، باشلانغۇچ ئۇممۇلۇك (كوممۇنا) دەۋرىدە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە بولغان، لېكىن دۇنيادىكى جايلارنىڭ يەر شارائىتى، (چۆل ـ لىك، تاغلىق، ئورمانلىق، تۈزلەڭلىك) ھاۋاسى (قۇرغاق، نەملىك، مۆتىدىل، ئىسسىق، سوغۇق) ھەر خىل بولغانلىقتىن، ھەر خىل تارىخىي، تەبىئىي ھادىسىلەرنىڭ تەسىر قىلىشىدىن، ئىنسان بالىلىرىنىڭ ئېتىقاد قىلىغان تۇتېملىرىمۇ ھەر خىل بولغان. مەسىلەن، ھىندىلارنىڭ كالا، پارسلارنىڭ شىر، خەنزۇلارنىڭ ئەجدىھا بولغىنىغا ئوخشاش.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەپسانىنىڭ يەنە باشقىچىراق بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ ئىككى قىزنىڭ بۆرىگە جۈر بولغانلىقى، بىرىدىن ئون ئۇيغۇر، يەنە بىرىدىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تۆرەلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن بۇ ئەپسانە بىر تەرەپتىن ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قان ـ قېرىنداشلىقىنى ئىپادىلىشقان بىر ۋەقە بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر، تۈركلەرنىڭ بۆرىنى تۇتېم قىلىپ، كۆك تۈرك خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 551 ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ

647 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) دەۋ-رىدە شۇ خاقانلىقلارنىڭ ئالتۇن مەل بىلەن، بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن، كۆك شايى بايراقنى دۆلەت بايرىقى قىلىشى، ئوردىنى قوغدايدىغان قاراۋۇللارنى «بۆ-رە» دەپ ئاتىشى، بۇ تەسادىپىي ئەھۋال ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى بەزىبىرناملار

ئوغۇزخان ئىدىل (هازىرقى ۋولگا دەرياسى)دا ئۇرۇم-خاننى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغ-لىغا «ساقلاپ» دەپ نام بەرگەن. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، رۇسلارنىڭ ئەجدادى بولغان سلاۋىيانلارنىڭ نامى «ساقلاپ» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققانىمىش. مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزگەن خەرى-تىسىدە: يۇملاق دائىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان قەبىلىلەر تىزىمىنى بەرگەندە، رۇس ساقلابە («رۇس سە-قالىبە») دېگەن بىر قەبىلىنىمۇ يازىدۇ.

ئوغۇزخان ئىدىل دەرياسىدىن ئۆتۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەن ئۇلۇغ ئورو دېگەن بىر بەگكە «قىپچاق» دەپ ئات قويغان. قىپچاق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى.

«شەجەرەئى تۈركىي»دە، «قىپچاق» ھەققىدە مۇن-داق بىر رىۋايەت بار: كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇزخان بىر دەريا بويىدا بولغان بىر جەڭدىن قايتىپ كەلگەندە، ئۆزىنىڭ باتۇر بەگلىرىدىن بىرىنىڭ ئېغىر ئاياغ بولۇپ

قالغان خوتۇنىنىڭ ئەرسىز يوقالغانلىقىنى بىلىدۇ. ئوغۇز- خان يوقالغان خوتۇننى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن جەڭ بول- غان جايغا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئوغۇزخان ئەۋەتكەن ئادەملەر سىر دەريا (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر دەريا — ئا)نىڭ بويـ دىكى قېلىن ئورمانلىقتىن يوقالغان خوتۇننى تاپىدۇ. ئېغىر ئاياغ خوتۇن ئىچى كاۋاك بىر چوڭ دەرەخنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئوغۇل تۇغقان. خوتۇننى شۇنداق ئەھـ ۋالدا تاپقان ئادەملەر ئۇنى بوۋاق ئوغلى بىلەن بىللە ئوغۇزخاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەن. بۇ ئەھۋالدىن خەـ ۋەر تاپقان ئوغۇزخان يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق ئوغلىغا «قىپچاق» دەپ ئات قويغان. «قىپچاق» سۆزى «قىسىلـ چاق» مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولۇپ، ئىچى كاۋاك دەرەخنىڭ قىسىلچىقىدا تۇغۇلغان ئوغۇلغا شۇنداق ئات قويۇلغان.

قىپچاق چوڭ بولۇپ، دادىسى خانلىق قىلغان چوڭ قەبىلىگە بەگ بولغان. مانا شۇ قەبىلە ئۆزىنى، ئۆزخانـ نىڭ نامى بىلەن قىپچاق دەپ ئاتىغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «قىپچاق» ئاتالغۇسىنىڭ ئىچى كاۋاك مەنىسى ھەققىدە سۆز يوق، لېكىن« تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قىپچاقلارنىڭ يۇرتىدا ياشايدىغان بىر ھايـ ۋان توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، قىپچاقلارنىڭ يۇرتىدا گەۋدىسى چوڭ «بۇلان» دېگەن ھايـ ۋان ياشايدىكەن. بۇ ھايۋاننىڭ ئۈچى ئاسمانغا قارايدىـ غان، ئىچى كاۋاك بىر مۈڭگۈزى بار ئىكەن، قار، يامغۇر سۇلىرى ئۇنىڭغا يىغىلىپ قالىدىكەن. بۇلانلار، بىر-

بىر ىنىڭ مۇڭگۇزىدىن سۇ ئىچىدىكەن. قىپچاق سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى قىياسلار شۇ ھادىسە بىلەن باغلىق بولسا كېرەك.①

قىپچاق سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار شۇنىڭدىن ئىبارەت. بۇ مەلۇماتلارنىڭ قايسىسىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى ھەققىدە ئىزلىنىش كېرەك.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخان قارلۇق دېگەن نامنى ئۆزىنىڭ بوز ئايغىرىنى قارلىق تاغ ئىچىدىن تېپىپ كەلگەن باتۇر بىر بەگكە قويغانلىقى. ئۇنى شۇ يەرگە بەگ قىلغانلىقى ئېيتىلغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا قارلۇق خان بولغان قەبىلە ئۆزلىرىنى قارلۇقلار دەپ ئاتىغانلىقى ئېنىق.

«يېڭى تاڭ يىلنامىسى. قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، قارلۇقلار ئەڭ بۇرۇنقى چاغدا ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە (تارباغاتاي ئەتراپىدا — ئا) ياشىغان. ئۇلار، سابەگ، بويلا، كاشالدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە ئىدى. قارلۇقلار 6- ئەسىردىن باشلاپ كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قارىغان. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى مۇز تاغ، ئالتاي تاغلىرى بولسا كېرەك. مىلادىنىڭ 744 - يىلى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەتنى كۆك تۈركلەردىن تارتىپ ئالغاندا قارلۇقلارمۇ كۈچ چىقارغان. ئۇلار شۇندىن باشلاپ شەرقىي

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۆزبېكچە 496- بەت — ئا.

ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قەبىلە ئىدى. قارلۇقلار 8 - ئەسىردە ئورخۇن بويلىرىدىن تارتىپ يەتتە سۇغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ياشىغان.

قارلۇقلارنىڭ خانلىرى مىلادىنىڭ 665 - يىلىدىن باشلاپ «يابغۇ» ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان بولدى. قارلۇقلار خانى كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ (551—744) ئوڭ قول يابغۇسى بولغان بولسا، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ (646—845) سول قول يابغۇسى ئىدى. قارلۇقلار مىلادىنىڭ 751 - يىلى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەب قوشۇنلىرى ئارىسىدا بولغان قانلىق جەڭدە ئەرەبلەرگە ياردەم بەرگەن. زىيادئىبنى سالىھ قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى، گاۋشەنزى قوماندانلىقىدىكى 60 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرگەن. گاۋشەنزى بىرنەچچە مىڭ كىشى بىلەن قېچىپ ئاران قۇتۇلغان. تالاس ئۇرۇشى جۇڭگونىڭ ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاش ئۈچۈن قىلغان نىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. لېكىن بۇ نىيەت قارلۇقلارنىڭ ئەرەبلەرگە ئاكتىپ ھالدا بەرگەن ياردىمى نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشمىدى.

قارلۇقلا ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدىكى ھۆكۈمران قەبىلە ياغلاقارلارنىڭ (بۇ، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى) بەزىبىر يولسىزلىقلىرىدىن نارازى بولغانلىقى ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 766 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان توققۇز ئوغۇز تەركىب-

ەدىن چىقىپ كەتكەن. شۇندىن باشلاپ قارلۇقلار ئارسلان ئىلتىركۈك ئاتلىق خاننىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ داۋامى بولغان تۈرگەشلەر خانلىقىنىڭ (700 — 766) خاقانى تەگرى بولمىش خاقاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ، قارلۇق يابغۇلىقى (766 — 850) قۇرغان. قارلۇقلارنىڭ پايتەختى قىرغىزىستاندىكى چو دەرياسىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇن شەھىرى ئىدى. قارلۇقلار مىلادىنىڭ 820 - يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىغا قايتىدىن بويسۇنغان ئىدى. چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىرى ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە خاقان (808 — 821)، تەڭرىقۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە خاقان (821 — 825)لارنىڭ زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىرقىسمى، بالقاش كۆلىنىڭ بويىلىرى ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارىغان ئىدى.

840 - يىلى ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت، تاشقى ھۇجۇم سەۋەبىدىن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەربكە كۆچۈپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ پايتەختىنى قارابالغاسۇندىن بەش بالىققا يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بەش بالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەتتە سۇ تەرەپكە بېرىپ، ئۇيغۇر قەبىلىسى ياغمالار (بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى) نىڭ باشچىلىقىدا قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 — يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قۇرغان.

ئىدى. قارلۇقلار قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە تۇردى.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخان ھارۋىنى ياسىغان كىشىگە «قانقىل» دېگەن نامنى قويغان. تۈرك خەلقلىرىنىڭ مەشھۇر قەبىلىرىدىن بىرى بولغان «قاڭقىل-قاڭلى» لەرنىڭ نامى ئوغۇزخان قويغان نامدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك.

«قاڭقىل - قاڭلى» قوسۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنلا مەلۇم ئىدى. ئۇلار يەتتە سۇدا ياشايتتى. ئاكادېمىك رادلوۋ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى قوسۇ (车师) بەگلىكىنى (جىمسار، تۇرپان بەگلىكلىرى) قاڭقىل دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇنى ئاز دېگەندەك يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ھەۋەس قىلغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى ۋە تارىختىن ئانچە خەۋىرى بولمىغان بەزىبىر تەرجىمانلار: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دا خاتىرلەنگەن «چېشى 车师» ئاتالغۇسىنى ھازىرقى زاماندىكى ئوقۇلىشى بويىچە چۈشىنىپ «قاڭقىل» (ھارۋىنى ياسىغۇچى ئۇستا) دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى. ئەسلىدە سۇرۇشتۇرگەندە«车— چى» خېتى قەدىمكى زاماندا «گۇ — 姑 »ئوقۇلىدىكەن. شۇڭا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى، چېشى (车师) نى گۇشى (姑师)دەپمۇ يازغان. مىلادىيىدىن بۇرۇن قۇرۇلغان ئالدى قوسۇ بەگلىكى —口师车前 (تۇرپان)ۋە ئارقا قوسۇ بەگلىكى —口师车后 (جىمسار ئەتراپىدا)نى «قاڭقىل - قاڭلى» دېيىش پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇن يۇقىرىدا تىلغا

ئېلىنغان بەگىلىكلەرنى («گۈشى» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرچە «قوسۇ» ئاتالغۇسىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى) ئۆز ئەسەرلىرىدە خاتىرىلەنگەن ۋاقتىنىڭ ئۆزىدىلا يەتتە سۇدا ياشاپ تۇرغان قاڭلىلارنى «كانجۇ — 康居» دەپ ئېنىق خاتىرىلىگەن.

ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى تىلشۇناسلار تۇرپاندىكى «قانقا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەھەللىنىڭ شۇنامىنى دەسلەپكى كەلتۈرۈپ، مۇشۇ «قانقا» ئاتالغۇسى قەدىمكى چاغدىكى گۈشى بەگلىكىنىڭ قاڭقىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، دېگەن قاراشنىمۇ ئالغا سۈردى. مەن يېقىندا تۇرپانغا بېرىپ مۇشۇ مەسىلىنى تەكشۈرۈپ كۆردۈم. مەلۇم بولۇشىچە «قانقا» مەھەللىسىنىڭ نامى يېقىنقى زاماندىلا يۈز بەرگەن كىچىككىنە بىر ئېچىنىشلىق تارىخىي ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن «قان ئاققان» «قانئاقار» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان ئىكەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى بەزىبىر ئۆرپ - ئادەتلەر ھەققىدە

«ئوغۇزنامە» داستانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋەقەلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. خۇسۇسەن داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى قىرىق غولاچ كېلىدىغان ئىككى موما ياغاچ تىكىلىپ، موما ياغاچنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇلار قوندۇرۇلۇپ، موما ياغاچنىڭ تۈۋىگە ئاق ۋە قارا قويلارنىڭ باغلىنىشى، شۇ دەۋرگە باغلىق بولغان بىر

خىل ئۆرپ - ئادەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ۋەقە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادلىرىدىن بىرى بولغان شامان دىنىدىكى بەزىبىر ئەقىدىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن، جۇڭگو تارىخچىلىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى «ئاق تۇرا» (白狄) «قىزىل تۇرا» (赤狄) دەپ ئاتىغان. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلار شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ ئارقىلىق، شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپنى بەلگىلەيتتى. ياكى شامان ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇب تەرەپلەرنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەسىلەن:

كۆك رەڭ — شەرق تەرەپنى، ئاق رەڭ — غەرب تەرەپنى، قارا رەڭ — شىمال تەرەپنى، قىزىل رەڭ — جەنۇب تەرەپنى كۆرسىتەتتى.

بۇ خىلدىكى باشلانغۇچ دىنىي ئېتىقاد كېيىنكە كېلىپ، ئادەملەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولغان ئامراقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىلدىكى ئامراقلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ چېدىرلىرى، بايراقلىرى كىيىم - كېچەكلىرى، ئات جابدۇقلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

كۆك تۈرك خاقانلىقى بىلەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ زەر يۇگۇرتۇلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن دۆلەت بايراقلىرى كۆك شايىدىن ئىدى. قەدىمكى شەر-

قىي ئۇيغۇرلارمۇ كۆپىنچە ئاق ياكى قىزىل چاپان كىي-
شىنى ياخشى كۆرەتتى.

شىنىمىز ئەسلىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۇلۇغ تارىخ-
چى سىماچيەنىڭ «تارىخنامە»، «ھونلار ھەققىدە قىسسە»
دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا ھون تەڭرىقۇتلىقىنىڭ تەڭ-
رىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) مىلادىدىن 200 يىل
بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن گاۋزۇنى ھا-
زىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقى-
دە يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋغا ئالغان. خەن گاۋ-
زۇ باشلىق بىر نەچچە يۈز مىڭ قوشۇننىڭ شەرق تەر-
پىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق ئاتلىق، شىمال
تەرىپىنى قارا ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق
ئاتلىقلاردىن ئىبارەت 400 مىڭ ھون ئاتلىقلىرى قورشىۋال-
غان.

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى موما ياغاچ تۈۋگە باغلانغان
ئاق ۋە قارا قويلارمۇ شامان ئۆرپ-ئادىتىدىكى. غەرپنىڭ
(ئاق قوي) شىمالنىڭ (قارا قوي) ئالامىتىدىن باشقا نەرسە
بولمىسا كېرەك. موما ياغاچنىڭ بېشىغا قوندۇرۇلغان ئالتۇن
توخۇنى جەنۇبنىڭ، كۈمۈش توخۇنى شەرقنىڭ ئالامىتى
دېيىش مۇمكىن.

دېمەك، ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇلار، ئاق ۋە قارا
قويلار شامان دىنىدىكى ئۆرپ - ئادەت بويىچە: كۈمۈش
توخۇ — شەرق، ئالتۇن توخۇ — جەنۇب، ئاق قوي
غەرب، قارا قوي — شىمالنىڭ ئالامىتىدىن دېرەك
بېرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ تارىخىي ئېتنوگرافىك تىل تەرەپلىرىنى ئۆگەنگەندىن تاشقىرى ئۇنىڭدىكى ئەدەبىي ئىستىلنى ئىجادىي هالدا ئۆگىنىپ، هازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈشتە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشىمىز لازىم. چۈنكى «ئوغۇزنامە» داستانى ئۆزىگە خاس يىغىنچاق، ئۇقۇملۇق، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار بىلەن يېزىلغان.

ئورخۇن يادىكارلىقى

(كۆك تۈرك قىسمى)

ئورخۇن يادىكارلىقى — تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىقى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭمۇ كۈمۈش بەتلىك، ئالتۇن ھەرپلىك يادىكارلىقىدۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئورخۇن يادىكارلىقى توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىقراق مەلۇمات بېرىش ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇنداق مۇھىم ئىلمىي ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىسىمۇ، ھېچ بولمىغاندا مۇشۇ ماقالەمدە تارىخشۇناسلارنىڭ بۇ توغرىدا ياراتقان قىممەتلىك تۆھپىلىرىنىڭ مىڭدىن بىرىگە تەڭ كەلگۈدەك ئەجىر سىڭدۈرسەم، ئۆزۈمنى بەختلىك ھېسابلايتتىم.

مىلادى 8 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، كولتېگىن، بىلگە خاقان، تونيوقۇقلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار (ئورخۇن يادىكارلىقى) توغرىسىدا خېلى بۇرۇنلا مەلۇمات بېرىلىشكە باشلىغان. 13 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران تارىخچىسى جوۋەينى موڭغۇللار تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «تارىخىي جاھان گۇشەي» («دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى») نام-

لىق ئەسىردە، ئورخۇن يادىكارلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن ئىدى. ئەينى چاغدا چىڭگىزخاننىڭ ئەقىللىق، بىلىملىك ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى يىلۇچۇسايىننىڭ ئوغلى يىلو شىۇ كولتېكىن مازىرىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا شېئىر يازغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 1709 - يىلى 27 - ئىيۇلدا، جەنۇبىي ئوكرائىنىدىكى پولتاۋا شەھىرىنىڭ يېنىدا شۋېتسىيە بىلەن رۇسىيە ئارىسىدا ئۇرۇش بولغان. پولتاۋا ئۇرۇشىدا رۇسىيە ئىمپېراتورى پېتېر I شۋېتسىيە قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ شۋېتسىيە پادىشاھى كارل XII نىڭ ئەسىر ئالىنغان ئىدى. ئەسىر چۈشكەنلەر قاتارىدا شۋېتسىيىلىك نېمىس ئوفىتسېرى جۇئانۋون ستىراھلىنبىرگمۇ بار ئىدى. پېتېر I تەرىپىدىن سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنىپ، 13 يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ستىراھلىنبىرگ 1722 - يىلى سىبىرىيىدىن شۋېتسىيىگە قايتىپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ئۇ، يىراق يوللارنى بېسىپ شۋېتسىيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن «ئورخۇن يادىكارلىقى» توغرىسىدا كىتاب يازغان. ئۇنىڭ كىتابى ياۋروپادا ئاجايىپ چوڭ قىزىقىش پەيدا قىلغان. چۈنكى، كىتابتا دۇنياغا سىرلىق كۆرۈنگەن «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىن پارچىلار بېرىلگەن. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇس ساياھەتچىسى پاللاس. 1822 - يىلى پېتېربورگ (ھازىرقى لېنىنگراد)دا نەشر قىلىنغان كىتابىدا، كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان يىگىرمە ئىككى يادىكارلىقنىڭ نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان. پاللاسىن كې

يىن ياۋروپادىكى نۇرغۇنلىغان ئالىملار، «ئورخۇن يادى-كارلىقى» توغرىسىدا مۇھىم ئىلمىي ئەمگەكلەرنى قىلغان بولسىمۇ، كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنى ئوقۇپ چىقىشقا ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلىشكە مۇيەسسەر بولالمىغان، ئۇنىڭ قانداق يېزىق ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىگەن.

بىز «ئورخۇن يادىكارلىقى» دەپ ئاتىغان كۆك تۈرك يادىكارلىقلىرىدىن كولتېكىن مەڭگۈ تېشى 1889- يىلى هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كوكشىن ئورخۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خوشوت - سايدامدىن تېپىل-غان بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى، كولتېكىن مەڭگۈ تې-شى تېپىلغان جايدىن بىرلا ۋاقىتتا تېپىلغان. تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى بولسا مىلادىنىڭ 1897 -يىلى هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتۇر شەھىرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن چوكتو دېگەن جايدىن تېپىلغان.

بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئىچىدە كولتېكىن بىلەن بىل-گە خاقاننىڭ مەڭگۈ تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خەتلەر تولۇق دېگۈدەك ساقلانغان بولۇپ، بەزىبىر قۇرلىرى ئانچە-مۇنچە ئۆچۈپ كەتكەن. قەدىمكى كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان كولتېكىن مەڭگۈ تېشىدىكى خاتىرىلەر چوڭ-كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلغان. چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر يەتمىش بەش سانتىمېتىر بولۇپ، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر 32 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىنىڭ ئېگىزلىكى ۋە شەكلى كولتېكىن مەڭگۈ تېشى بىلەن ئوخ-

شاش، مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسى تۆت بۇرجەكلىك شەكىلدە بولۇپ، شىمال، جەنۇب، شەرق، غەربكە قاراشلىق تۆت يۈزى بار. كولتېكىن مەڭگۈ تېشىدىكى خاتىرىلەر 66 قۇر بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا چوڭ مەرمەر تاشنىڭ شىمالىي تەرىپىگە (ئارقا تەرەپكە) 13 قۇر خەنزۇچە خەت يېزىلغان. بۇ خەنزۇچە خەتلەر تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) پادىشاھى شۈەنزۇڭ (مىلادىنىڭ 712 - يىلىدىن 756 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان)نىڭ مىلادىنىڭ 731 - يىلى كولتېكىن ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامە. بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىدا قەدىمكى كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان 80 قۇر خەت بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بېتىدە خەنزۇچە خەتمۇ بار.

تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى يۇقىرىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاشتىن كىچىك بولۇپ جەمئىي 62 قۇر خەت بار.

ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئوقۇلۇشى

يۇقىرىدىكى ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ ئەسلى تېكىستى ئۆز ئەينى بويىچە دۇنياغا ئېلان قىلىنغاندىن باشلاپ «ئورخۇن يادىكارلىقى»نى تەتقىق قىلىش ياۋروپادىكى مەشھۇر تۈركشۇناسلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى تېخىمۇ كۈچلۈك قوزغىغان. كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان «ئورخۇن يادىكارلىقى»نى ئوقۇپ چىقىش، ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلىش ياۋروپادىكى تۈركشۇناس ئالىملارنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ قىيىن مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، گويا ئىشىكنى ئېچىپ

ئىچىگە كىرگىلى بولمايدىغان سىرلىق تىلسىمات بولۇپ تۇيۇلغان ئىدى. ئاخىرى بۇ مۇشكۇل سىرلىق تىلسىماتـ نىڭ ئىشىكىنى دانىيىلىك تومسون ئاچتى.

دانىيە پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ رەئىسى، كوپېنھاگىن داشۆسىنىڭ پروفېسسورى ۋىلھېلىم لېۇدـ ۋىگ پېتېر تومسۇن (1842 — 1927) 1893 - يىلى كۆك تۈرك يېزىقىدىكى «ئورخۇن يادىكارلىقى»نى ئوـ قۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى تولۇق يەشتى. بۇ تۈركشۇناسلىقتا يۈز بەرگەن ئىنقىلاب ئىدى. شۇندىن كېـ يىن «ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ تۈركچە ئەسلى نۇسخىسى، نېمىس، فىرانسۇز تىللىرىغا قىلىنغان تەرجىمىلىرى بىـ لەن بىرگە نەشىر قىلىندى. نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئۇـ لۇغ تۈركشۇناس رادلوۋ قىلدى.

تۈركشۇناسلىقتا ياراتقان ئۇلۇغ مۆجىزىلىك تۆھپىلەرنىڭ قەدرىگە يېتىپ ھۆرمەتلەشكە توغرا كەلسە. تۈركىي خەلقلەردىن بىرەرسى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرـ لار، يېقىندا تۇرغۇزۇلغۇسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقىرىنىڭ مەرمەر ھەيكەللىرى قاتارىدا تومسوننىڭ ھەيكىلىنىمۇ تۇرغۇزسا، ئاجايىپ ئۇلۇغ ۋە ئەجدادلار روھى خۇش بولىدىغان، ئەۋلادلار مەڭگۈ رەھـ مەت ئوقۇيدىغان بىر شانلىق تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندىـ غان بولاتتى. تومسون گەرچە ئىرقىي جەھەتتىن نېمىس بولۇپ، دانىيىلىك ئالىم بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، پۈتۈن تۈرـ كىي خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك، مەڭگۈ خاتىرىلەيدىغان ئۇلۇغ ئالىمى بولۇشقا مۇناسىپ.

ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى

يادىكارلىقنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى چوڭ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كۈلتېكىن يادىكارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۈستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلغان. ئىنسان باللىرى ئۈستىدە ئاتا - بوۋام بۇمىن خاقان (تۇمەن خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، ئىستەمى خاقانلار ئولتۇرۇپتۇ، ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ. شۇ چاغدا تۆت ئەتراپدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەن. باباللىرىم قوشۇن تارتىپ تۆت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپتۇ. ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ، تىزلاندۇرۇپتۇ.»

بۇ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ، تۇمەن خاقان ۋە ئىستەمى خاقانلارنىڭ ۋارىسلىرى مۇقان خاقان، تاۋار خاقان، ساۋارلوخاقان قاتارلىقلارنىڭ دەۋرىدە، ئەڭ قۇدرەتلىك بىر دۆلەت سۈپىتىدە ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنىڭ ناھايىتى يىغىنچاق بەدىئىي تەسۋىرى. شۇ مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 551 - يىلىدىن تارتىپ 600 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىقىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان، غەربىي چېگرىسى قارا دېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان ئىدى.

كۈلتېكىن يادىكارلىقىدا ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقان-

لمقىنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەر نەتىجىسىدە بۆلۈنۈپ كەتكەنلى-
كى. ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ ناھايىتى ئىچىنىشلىق ئەھ-
ۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقى چوڭقۇر قايغۇ ـ ئەلەم بىلەن
بايان قىلىنغان:

«ئۇلار، ئەنە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بول-
غان ئىكەن. ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتۇ، ئو-
غۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورى-
ماپتۇ، ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ. بىلىمسىز خاقان تەخت-
تە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئىپتىمال بىلىمسىزلەردىن،
بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. بەگلىرىدە، خەلقىدە ساداقەت
بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇكىسى بىلەن ئاكىسىنى ئۆچمەن-
لەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئا-
رىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن تۈرك
خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ. خا-
قان دەپ ئاتالغان خاقانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ ... تۈرك
بەگلىرى تۈرك دېگەن نامدىن ۋاز كېچىپ، تابغاچپەر-
رەس بەگلەر تابغاچ ناملىرىنى قوللىنىپ تابغاچ خاقانىغا بې-
قىنىپتۇ. ئۇلار ئۈچۈن (تابغاچ ئۈچۈن دېمەكچى) 50
يىل كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپتۇ ... تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى،
خەلقى ئاڭلاڭلار، ئۈستىمىزدىكى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈش-
مىسە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلىپ كەتمىسە، دۆلىتىڭلارنى
ۋە قانۇن ـ تۈزۈمىڭلارنى كىم بىتچىت قىلالاي-
دۇ؟ تۈرك خەلقى سىلەر ئۆكۈنۈڭلەر. سىلەر باش باش-
تاقلىق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن ئۆزۈڭلەرنى بېقىۋاتقان دانا
خاقانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دۆلىتىڭلەر ئالدىدا جى-

نايەت ئۆتكۈزدۈگلەر، يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقار-دىگلار، ئۇنداق بولمىسا، قورالىقلار نەدىن كېلىپ سىلەرنى- ھەيدىۋېتىدۇ؟ نەيزىلىكلەر نەدىن كېلىپ سىلەرنى سۈرۈپ - توقاي قىلىۋېتىدۇ؟ مۇقەددەس ئۆتۈكەن تېغىدىكى خەلقلەر كەتتىڭلەر، شەرققە باردى-غىنىڭلار شەرققە كەتتىڭلەر، غەربكە باردىغىنىڭلار غەربكە كەتتىڭلەر، سىلەرنىڭ بارغان يېرىڭلاردا كۆرگەن كۈنۈڭ-لەر مۇنداق بولدى: قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى، سۆڭەكلەر تاغدەك دۆۋىلەندى، بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى، پاك، خانىش بولىدىغان قىزلىرىڭلار دېدەك بولدى.»

ملادىنىڭ 600 - يىلىغا كەلگەندە بىر پۈتۈن كۆك تۈرك خاقانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي خاقانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ملادىنىڭ 630 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىن-غاندا، 100 مىڭ تۈرك ئەسىرگە چۈشكەن. شۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆز ئورنىدا قالغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەن. ئەسىرگە چۈشكەن تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مانا شۇ تۈركلەرنىڭ بەگلىرىدىن شەرقىي تۈرك خاقانى چولۇك-خان (ملادىنىڭ 619 - يىلىدىن 621 - يىلىغىچە خا-قان بولغان)نىڭ كىچىك ئوغلى كورشاد ملادىنىڭ 636 - يىلى شىئەندە ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۈرك خاقان-

لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، 39 سەپەدىش بىلەن جەڭدە قۇربان بولغان، ئاشىناتۇر ئۆز خەلقىدىن يۈز ئۆرۈپ، تاڭ سۇلالىسىغا 20 يىلچە خىزمەت قىلغان. تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 630 - يىلى شەرقىي تۈرك ئاھالىسىدىن 100 مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ كىرگەندىن باشلاپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىغا قاتناشتۇرغان. ئاشىناتۇرنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىغا باش قوماندانلىق قىلغان چاغلىرىمۇ بولغان. چۈنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 640 - يىلىدىن تارتىپ غەربتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە تۈرك، ئۇيغۇرلاردىن تۈزۈلگەن قىسىملار ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلى جۇڭگونىڭ شىمالىي تېررىتورىيىسىدىكى بەزى جايلارغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن تۈركلەر 679 - يىلىغا كەلگەندە ئىسيان كۆتۈرۈپ تۈرك خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بەل باغلىغان. باشتا تۈركلەرنىڭ ئېسىل قەبىلىسى ھېسابلىنىدىغان ئاشىدىر ئائىلىسىدىن چىققان ئونبۇ، پانچى قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ شىمالغا (تۈركلەر يۇرتىغا) قاراپ ماڭغان. ئىسيان كۆتۈرگەن تۈركلەر ئاشىنا ئۇرۇقىدىن (خاقان چىقىدىغان ئۇرۇق) بولغان ئاشىنانىش ئاتلىق بەگنى خاقان قىلىپ كۆتۈرگەن. بۇ چوڭ ۋەقە مىلادىنىڭ 679 - يىلى يۈز بەرگەندە، نۇر-

غۇنلىغان تۈرك بەگلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاشىنانىش خاقانىي قوللىدى. تاڭ سۇلالىسى شاۋسىيە، خۇاداجى، لى جىنجىيا قاتارلىق قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۇرغۇنلىغان قوشۇننى ئاشىنانىش خاقانغا قارشى ماڭدۇردى. ئاشىنانىش خاقان قوماندانلىقىدىكى تۈركلەر ھازىرقى چوغاي تاغلىرى (ئىچكى موڭغۇلىيىدە)نىڭ ئېتەكلىرىدە بولغان جەڭدە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى، تۈركلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. مەشھۇر قوماندان شاۋسىيە جەڭدە ئۆلدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن غەزەپلەنگەن پادىشاھ گاۋزۇڭ (مىلادىنىڭ 650 - يىلىدىن 683 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان قوماندانلىرى خۇاداجى، لى جىنجىيا قاتارلىقلارنى جازالاپ، ئەمەلىدىن ئېلىپ تاشلىدى. مىلادىنىڭ 680 - يىلى باھاردا پەي شىڭجيەن قوماندانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قارا تاغدا (ئىچكى موڭغۇلىيىدە) تۈركلەرنى تارمار كەلتۈردى. ئاشىدىر پانچى بەگ ئەسىر چۈشتى، ئاشىنانىش خاقانىي قول ئاستىدىكىلىرى ئۆلتۈردى. مەغلۇبىيەتتىن ھوشىنى يوقاتمىغان تۈركلەر ئاشىنائىنەن ئاتلىق بەگنى خاقان قىلىپ كۆتۈردى ۋە دەرھال قوشۇن توپلىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۈركلەر يەنە مەغلۇپ بولدى. خاقان ئاشىنائىنەن بىلەن ئاشەر ئونبو ئەسىرگە چۈشتى.

مىلادىنىڭ 682 - يىلى قىشتا ئاشىنا قۇتلۇق دې-

گەن بەگ مۇستەقىللىك ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. تۈركلەر ئاشىنا قۇتلۇققا «ئىلتېرىش» (دۆلەتنى تىرىلدۈرگۈچى) ئۇنۋانىنى بەردى.

تۈركلەرنىڭ 680 - يىللىرىدىن باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى قايتىدىن قۇرغانلىقى توغرىسىدا كولتېكىن يادىكارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: «كۆك تەڭرىسى تۈركلەرنىڭ بۇنداق ھالغا چۈشۈپ تۈرك خەلقى يوقالمىسۇن، ئۇلار بۇرۇنقىدەك جاھاندا دەۋران سۈرۈپ ئۆتسۇن دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاتام ئىلتېرىش خاقاننى، ئانام ئىل بىلگە خاتۇننى (خانىشنى) تۈركلەرنىڭ خاقانى قىلدى... تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتام خاقاننىڭ قوشۇنلىرى بۆرىدەك، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرىنىڭ قوشۇنى قويدەك ئىدى. دۈشمەن قوشۇنى بۆرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان قويدەك تارقىلىپ قېچىپ كېتىپتۇ. ئاتام خاقان شەرقتىن غەربكىچە يۈرۈش قىلىپ، تۈرك خەلقىنى توپلىدى، تۈرك دۆلىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.»

كولتېكىن يادىكارلىقىدا بىلگە خاقان تىلىدىن ئىلتېرىش خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە خاقان خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئەي خەلقىم! سەن شۇنى بىلگىنكى، مەن باي ۋە روناق تاپقان خەلققە خاقان بولمىدىم، بەلكى ئاجىز، كەمبەغەل بىچارە خەلقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم. ئۇكام

كولتېكىن ۋە تونيۇقۇقلاردىن بولغان ئىككى بەگزادە بىلەن سۆزلەشتىم. ئاتام، تاغام (قاپاغان خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ھايات چېغىدا قولغا كەلتۈرگەن خەلقنىڭ شان ـ شۆھرىتى ئۈچۈن كۈچىمىزنىڭ يېتىشىچە كۈرەشتۇق. تۈرك خەلقىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ئۈچۈن كېچىلىرى خاتىرجەم ئۇخلىمىدىم، كۈندۈزلىرى ئولتۇرمىدىم، ئۆلە تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشتىم... تەڭرى ياردەم قىلغانلىقى، بەخت ـ تەلىيىم ئوڭدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى ئاۋۇتتۇم، خەلقىمنى كۈچلۈك دۆلىتى بار، باتۇر خاقانى بار خەلقلەردىنمۇ ئۈستۈن خەلققە ئايلاندۇردۇم.»

ئىلتېرىش قۇتلۇق خاقان (مىلادىنىڭ 682 ـ يىلىدىن 692 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) ئەسلىگە كەلگەن شەرقىي تۈرك خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 682 ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىلتېرىش ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئۇكىسى قاپاغان خاقان (مىلادىنىڭ 692 ـ يىلىدىن 716 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) ئوغلى بىلگە خاقان (مىلادىنىڭ 716 ـ يىلىدىن 734 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان)نىڭ دەۋرىدە بىر مەزگىل خېلى قۇدرەت تاپقان ئىدى. شۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى 230 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ئاسىيادىكى كۈچلۈك قوشۇنلار قاتارىغا كىرەتتى. شۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەن ئەرەبلەرنى ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى ۋە 712 ـ يىلى بولۇپ، ئىككى قېتىم ئوتتۇرا

ئاسىياغا قوشۇن ماڭدۇرغان ئىدى. بۇ قوشۇنغا قوماندان بولغان كولتېكىن قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم بىلەن ئۇرۇشقان ئىدى.

ئورخۇن يادىكارلىقىدىن تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىدا شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۈنچە① دەرياسىدىن ئۆتتۇق ... تاكى تۆمۈر قاپىغىچە② باردۇق ... تەزىك③ ۋە شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ئاسۇق باشچىلىقىدىكى سوغداق خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى.»

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتقا قارىغاندا شەرقىي تۈرك شاھزادىسى كولتېكىن مىلادىنىڭ 709 - يىلى بۇخارا ئەتراپىدا، ئەرەب ئۈممەۋىلەر خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 661 - يىلىدىن 750 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خەلىپىسى ۋەلىد I نىڭ(مىلادىنىڭ 705 - يىلىدىن 715 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) خۇراسان ۋە ماۋەرەئۈننەھرگە قويغان باش ۋالىيسى (نائىبىي) قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم (مىلادىنىڭ 708 - يىلىدىن 717 - يىلىغىچە باش ۋالىي بولغان) بىلەن ئۇرۇشقان بولسا، ئۇ مىلادىنىڭ 712 - يىلى يەنە بىر قېتىم سەمەرقەنت ئەتراپىدا قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم بىلەن ئۇرۇشقان. يۇ-

① ئۈنچە دەرياسى — ھازىرقى سىر دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئا.

② قاپىغ — تۆمۈر قاپىغ سەمەرقەنت بىلەن ئافغانىستاندىكى بەلىخ ئارىسىدىكى بوزقالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم تاغ ئۆتكىلى — ئا.

③ تەزىك — ئەسلىدە بۇ سۆز تاجىكلارنى كۆرسەتسىمۇ، تۈركلەر ئەرەبلەرنى تاجىك دەپ ئاتىغان.

قىرىدا تىلغا ئېلىنغان تونيوقۇق يادىكارلىقىدىكى خاتىرىلەر كولتېكىننىڭ ئىككىنچى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، سەمەرقەنت ئەتراپىدا قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم بىلەن ئۇرۇشقان ۋاقتىدىكى ئەھۋالغا قارىتىلغان. تونيوقۇق يادىكارلىقىدا ئېيتىلغان «ئۈنچە دەرياسىدىن ئۆتۈپ ... تاكى تۆمۈر قاپىغىچە باردۇق» جۈملىسىدىكى ۋەقەنى ئىزاھلىغاندا ئەھۋال مۇنداق: مىلادىنىڭ 712 – يىلى كۆلتېكىن باشتا قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىمنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئافغانىستانغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، قاپاغان خاقاندىن ئۇشتۇمتۇت بۇيرۇق كېلىپ كولتېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتقان، قۇتەيبى بۇ ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ غەلىبە قازانغان. «ئۈنچە دەرياسى» — سىر دەرياسى، «تۆمۈر قاپىغ» ھازىرقى سەمەرقەنت بىلەن ئافغانىستاندىكى بەلخ ئارىسىدىكى بوز قالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم تاغ ئۆتكىلى بولۇپ، تۈركلەر ئۇنى «تۆمۈر قاپىغ» (تۆمۈر دەرۋازا) دەپ ئاتىغان، ھەممىدىن مۇھىمى تونيوقۇق يادىكارلىقىدا ئېيتىلغان «تەزىك» دېگەن سۆز.

تارىختا كولتېكىننىڭ ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشقانلىقى ئېنىق پاكىت تۇرسا، نېمە ئۈچۈن ئورخۇن يادىكارلىقىدا «ئەرەب» ئاتالغۇسى ئۇچرىمايدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى مۇنداق: ياپون تارىخچىسى يۇ تەنخىنىڭ ئۆزىنىڭ «غەربىي دىيار مەدەنىيىتى تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئىسلام مۇرتلىرى (ئەرەبلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا)

تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چاغدا، بۇخارا ۋە سوغدىيانادى-
كى شەھەرلەردە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ
دىنغا (زارۇ ئاستىرو — ئوتپەرەسلەر دىنىغا — ئا)،
ئېتىقاد قىلاتتى، بۇنداق ئەھۋالنى ئىسلام دىنى توغرى-
-سىدا يېزىلغان بىرقانچە تۈرلۈك خاتىرىلەردىن كۆرگىلى
بولىدۇ. يەنە 7 - ئەسىردىكى بۇخارا ۋە خارەزمى تەڭ-
گىلىرىگە تاج كىيگەن ئادەم سۈرىتى بىلەن مۇقەددەس
ئوت يېنىپ تۇرغان ئەزىز — چىراغ سۈرىتى چۈشۈرۈل-
گەن، بۇ پاكىت شۇ جايلاردا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ
ئاتەشپەرەس دىنىغا چوقۇنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈ-
رىدۇ. بۇ ئەھۋال جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىكى
خاتىرىلەر بىلەن ئوخشاش، مانا شۇ خىلدىكى باش كىي-
يىم تاج دەپ ئاتىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتەشپەرەس-
لەر شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى تاجىك دەپ ئاتاش-
قان. ئەرەبلەر ئىراننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئەرەب-
لەر بىلەن تاجىكلارنى ئاتاشتا بىر - بىرىنىڭ نامىنى
پەرقلەندۈرمەيلا قارا - قويۇقلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قى-
لىدىغان ئەرەبلەرنىمۇ تاجىك دەپ ئاتايدىغان ئەھۋال
كېلىپ چىقتى، شۇ چاغلاردا جۇڭگومۇ شۇ نامنى قوللى-
نىپ ئەرەبلەرنى تاجىك (داشى — 大食،大石) ئاتاي-
دىغان بولغان.»①

مەلۇم بولۇشىچە، ئۇرخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى «تەزىك»
سۆزى ئەسلىدە تاجىكلارنى كۆرسەتسىمۇ، 7 - ئەسىردىكى

① يۇ تەيشەن — (ياپون تارىخچىسى) «غەربىي دىيار مەدەنىيىتى» خەنزۇچە-
44 - بەت.

جۇڭگو تارىخچىلىرى ئەرەبلەرنى داشى (تاجىك — 大石 ، 大食) دەپ يازغاندەك. تۈركلەرمۇ ئەرەبلەرنى «تەزىك» («تاجىك») دەپ يېزىشقانمۇ - قانداق؟ بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش لازىم.

ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئەھمىيىتى

تۈرك، ئۇيغۇر تارىخىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن كۆك تۈركلەرگە ئائىت «ئورخۇن يادىكارلىقى» قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر تىلشۇناس مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇلۇغ، دانىشمەن پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى، ئىسمى نامەلۇم يازغۇچى تەرىپىدىن يېزىلغان «دەدە قورقۇت داستانى»غا ئوخشاش ئەڭ مۇھىم ئۆلمەس ئەسەرلەر تۈرك، ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتى، پەلسەپىسىنىڭ ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقى.

بۇلارنىڭ ئىچىدىن «ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا بىر ئاز چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

«ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ئەھمىيىتىنى تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە يېزىلغان مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

8 — ئەسىردە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئورخۇن يادىكارلىقى» شېئىرىي تىل، قىسقا جۈملىلەر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بەدىئىيلىكىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقى، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلىكلىكىنى نەزەرگە ئالغاندا، مەدەنىيەت جەھەتتە بۇنداق يۇقى

رى سەۋىيىنىڭ بولۇشى ۋەسقا بىر مۇددەت ئىچىدە مەيدانغا كەلمەيدۇ. دېمەك، «ئورخۇن يادىكارلىقى» تۈركلەرنىڭ قەدىمكى يۈكسەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسىدا يارالغان. بۇ بىزگە تۈركلەرنىڭ «ئورخۇن يادىكارلىقى» دىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى خېلى يۈكسەك سەۋىيىگە ئىگە يازما يادىكارلىقلارنى ياراتقانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، تۈركلەرنىڭ «ئورخۇن يادىكارلىقى» دىن بۇرۇن ياراتقان يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەر نەتىجىسىدە يوقىلىپ كەتكەنلىكتىن، بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا مىلادىيىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ھونلارنىڭ ياراتقان شېئىرلىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ساقلىنىپ قالغان، ئېھتىمال تۈركلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا ياراتقان يازما شېئىرلىرىمۇ تېپىلىپ قالار.

«ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ئەڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى بىرنەچچە نۇقتىغا يىغىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. 1) «ئورخۇن يادىكارلىقى»دا: نادان، ئەخلاقسىز، قابىلىيەتسىز كىشىلەر دۆلەتكە باشلىق بولىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقى، بۇنىڭ ئەكسىچە، دۆلەتكە ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە ئەخلاقلىق، باتۇر كىشىلەر باش بولسا، دۆلەتنىڭ گۈللەپ ياشنايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. 2) دۆلەتنى باشقۇرغۇچىلار (خاقانلار، خانلار) بىلەن خەلق ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقى، ئىناقسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ دۆلەتكە، خەلققە بالايى - ئاپەت كەلتۈرىدىغانلىقى كەسكىن خىتاب بىلەن بايان قىلىنغان. 3)

شۇنىسى ناھايىتى خاراكتېرلىقكى، كولتېكىن يادىكارلىقىدا يات، دۆلەتلەرنىڭ ھىيلىگەر، قارانىيەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يالغان - ياۋىداق شېرىن سۆزلىرىگە، ئۇلارنىڭ قىممەتلىك سوۋغا - سالاملىرىغا ئالدىنىپ توزاققا چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىشنىڭ لازىملىقى تەكىتلەنگەن. 4) «ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ھەر بىر قۇرىغا خەلقپەرۋەرلىك، ھۆرىيەت - ئەركىنلىك، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش روھى سىڭدۈرۈلگەن.

بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن كولتېكىن، بىلگەخاقان، تونيوقۇقلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان ئۈچ مەڭگۈ تاشلار كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچىدا (مىلادىنىڭ 552 - يىلىدىن 600 - يىللارغىچە) ئۆتكەن خاقانلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار ئەمەس. مىلادىنىڭ 600 - يىلىغا كەلگەندە دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلىرى (شەرقىي روما، ئىران، جۇڭگو) ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىكى ھېسابلانغان كۆك تۈرك خاقانلىقى تۈرلۈك سەۋەبلەر نەتىجىسىدە شەرقىي ۋە غەربىي خاقانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بولسا (600 — 630) مىلادىنىڭ 630 - يىلى تارمار بولۇپ، 50 يىلدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 680 - يىلى) ئاشىنا قۇتلۇق (ئىلتېرىش قۇتلۇق)نىڭ شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكىنى بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. تۈركلەر بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي تۈركلەرمۇ، غەربىي تۈركلەرمۇ تۈرك خاقانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بۇرۇن

قى قۇدرەتلىك، سەلتەنەتلىك دەۋرىنى شۇرەلىمىدى. بۇ، ھەممىگە مەلۇم. ئەپسۇسكى، ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچىدا (مىلادىنىڭ 552 - يىلىدىن 600 - يىللارغىچە) ئۆتكەن مەشھۇر ئۇلۇغ خاقانلاردىن تۇمەن خاقان (مىلادىنىڭ 552—553 يىلىغىچە خاقان بولغان)، مۇقان خاقان (553 — 576)، ئىستېمى خاقان (552—576)، تاۋار خاقان (576—581)، تۇگا تۇران خاقان (588 — 600)، بىلگە تاردۇ خاقان (600 — 603) قاتارلىق خاقانلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار ھېلىغىچە تېپىلمىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز زامانىسىدا غەرب بىلەن شەرق دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ئىنسانىيەت ئالىمىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان پائالىيەتلىرى يېزىلغان مەڭگۈ تاشلار ئېھتىمال ئۇتۇكون تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ مەلۇم جايلىرىدا ھازىرغىچە ئۆزىنى دۇنياغا كۆرسەتمەي يوشۇرۇنۇپ ياتقاندۇ؟! ئەگەر شۇ خاقانلارنىڭ مەڭگۈ تاشلىرى تېپىلغاندا تۈرك ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ خەزىنە — گۆھەرلەرگە بەرگۈسىز يادىكارلىقلىرى گويا مەدەنىيەت ئاسمىنىغا چىققان يېڭى قۇياشتەك نۇر چېچىپ، ئىنسانىيەت ئالىمىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرغان بولاتتى! ئېلىمىز كۆك تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتىغا ئائىت ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ تېپىلغانلىقى ناھايىتى چوڭ مۆجىزە.

شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدا ئەڭ ئاخىرىدا بىر نەچچە ئېغىز سۆز ئېيتماقچىمەن.

ئىلتېرىش قۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە) شەرقىي تۈركلەردە دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر مەيدانغا كەلدى.

ئىلتېرىش قۇتلۇق شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بەردى. ئۆزى خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن 692-يىلىغىچە) يىگىرمە نەچچە قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، دۈشمەنلەر ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى دۇنياغا تونۇتقان ئىدى.

ئىلتېرىشنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇكىسى بەگچور (قاپاغان خاقان) خاقان بولدى. قاپاغان خاقاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 692 - يىلىدىن 716 - يىلىغىچە خاقان بولغان) شەرقىي تۈرك خاقانلىقى تېخىمۇ كۈچەيدى. شۇ مەزگىلدە شەرقتىكى قىتانلار. شىمالدىكى قىرغىزلار (يەنسەي بويىدىكى)، غەربتىكى تۈركەشلەر، قارلۇقلار بويسۇندۇرۇلدى، ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن كولتېكىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى ئىككى قېتىم (مىلادىنىڭ 709-يىلى ۋە مىلادىنىڭ 712 - يىلى) بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئەتراپلىرىدا ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشتى.

مىلادىنىڭ 696 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قىرالىچىسى (ئايال پادىشاھى) ۋۇزەيتەن قاپاغان خاقانغا ھۆرمەتلەپ «ئىلتېرىش ئۇلۇغ تەگرىقۇت» دەپ ئاتىدى.①

① سىماگۇاڭ «يىلنامە» 14 - كىتاب، خەنزۇچە 6510 - بەت.

شەرقىي تۈرك خاقانلىقى قاپاغان خاقان (692 — 716)،
بىلگە خاقان (716 — 734)لارنىڭ ۋاقتىدا قۇدرەت-
لىك شانلىق باسقۇچقا كىرگەن ئىدى.

شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدا ئىلتىرىش قۇتلۇق قاپا-
غان خاقان، بىلگە خاقانلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە مەش-
ھۇر شەخسلەر ئۆتتى. ئۇلارنىڭ بىرى بىلگە تونيوقۇق
(مىلادىنىڭ 648 - يىلى تۇغۇلۇپ، 725 - يىلى ئالەم-
دىن ئۆتكەن) بولۇپ، 78 يىل ئۆمۈر كۆرگەن. ئۇنىڭ
ئۇنۋانلىق نامى بىلگە تونيوقۇق بويلا باغا تارقان ئىدى،
تونيوقۇق ناھايىتى ئەقىللىق ۋە تالانتلىق ھەربىي ستى-
راتېگىك ئىدى، ئۇ بىر قېتىم ئىلتىرىش قۇتلۇقىقا تەك-
لىپ بېرىپ مۇنداق دېگەن: «تابغاچ، ئوغۇز، قىتان بۇ
ئۈچى بىرلىشىۋالسا بىز تايانچسىز قالىمىز، ئىچكى - تاش-
قى جەھەتتىن دۈشمەنگە تۇتۇلىمىز. يۇققا نەرسىنى ئىگىش
ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئوڭاي، يۇققا
نەرسە قېلىن بولۇپ كەتسە ئۇنى ئىگىش تەسكە چۈشى-
دۇ، ئىنچىكە توم بولۇپ كەتسە ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە
چۈشىدۇ.»① تونيوقۇق دۈشمەنلەر ئۆزئارا بىرلىشىۋېلىش-
تىن بۇرۇن، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ يوقىتىش كېرەك
دېمەكچى بولىدۇ. ئۇ مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن 707-
يىلىغىچە ئىلتىرىش قۇتلۇق بىلەن قاپاغان خاقانلارنىڭ

① تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى 12 — 14 - قۇرلار-
غا قاراڭ.

ۋاقتىدا (682 — 716) شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىغا 25 يىل باش قوماندان بولغان. تونيوقۇق مىلادىنىڭ 707-يىلىدىن 725 - يىلىغىچە قاپاغان خاقان بىلەن بىلگە خاقانغا 18 يىل باش ۋەزىر بولغان.

مىلادىنىڭ 707 - يىلىدىن 731 - يىلىغىچە (24 يىل) شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىنى ئىلتىرىش قۇتلۇقنىڭ كىچىك ئوغلى كۈلتېكىن ئۆتىدى. كۈلتېكىن مىلادىنىڭ 685 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 731 - يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا، 47 يېشىدا ئۆلگەن. ئۇ تۈرك تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر قەھرىمان، ئاجايىپ تالانتلىق ھەربىي ستراتېگىك، ئادەتتىن تاشقىرى غەيرەتلىك، يۈرەكلىك باتۇر ئىدى. كۈلتېكىن مىلادىنىڭ 707 - يىلى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەندە ئەمدىلا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن ياش يىگىت ئىدى. كۈلتېكىن قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنىڭ تولىسىدا دۈشمەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى. كۈلتېكىن قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگە قەدەر بېسىپ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، شەرقنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئىدى.

كۈلتېكىن مىلادىنىڭ 731 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە. ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا جۇڭگودىن، تىبەتتىن، ئىران-

دىن، تۈرك خاقانلىقى تەركىبىدىكى خانلىقلارنىڭ ھەممىسىدىن ماتەم ئەلچىلىرى كەلگەن ئىدى. بۇ ئەلچىلەر كۈلتېكىننىڭ مازىرى ئۈچۈن يېتەرلىك ھەدىيەلەر ئېلىپ كەلگەن. جۇڭگودىن كەلگەن ماتەم ئەلچىلىرى قاتارىدا «ئىمارەت ياسايدىغان ئۇستىلار، نەققاشلار، پۈتۈكتاش ياسايدىغان ئۇستىلار»① مۇ كەلگەن. كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ بەزىلىرى كۆرۈنۈشتە ماتەم تۇتۇش ئۈچۈن كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى كۈلتېكىننىڭ ئۆلگىنىگە خۇش بولۇپ گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەن ئىدى. چۈنكى، كۈلتېكىن ئۆزى قاتناشقان ئۇرۇشلارنىڭ تولىسىدا غالىب كېلىپ كۈچلۈك، ھاكاۋۇر قوشنىلىرىنى باش ئېگىشكە مەجبۇر قىلغان ئىدى. كۈلتېكىننىڭ ئىككى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنى باشتا تىلغا ئالغان ئىدۇق. شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ قەھرىمانلىق شۆھرىتى دۇنياغا مەلۇم بولغان ئىدى.

بىلگە خاقان ئېلتېرىش قۇتلۇقنىڭ چوڭ ئوغلى، كۈلتېكىننىڭ ئاكىسى ئىدى، ئۇ مىلادىنىڭ 683 - يىلى تۇغۇلۇپ، 734 - يىلى 51 يېشىدا زەھەرلىنىپ (سۇيىقەست بىلەن) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغان يىل (مىلادىنىڭ 716 - يىلى) قاپاغاننىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىنال بوگو خان بىلەن ئىنىسى خانلار ئىسىار كۆتۈرۈپ، خاقانلىق تەختىنى تالاشقان بولسىمۇ، بىر نەچچە [illegible] ئىچىدە تارمار قىلىنىپ، ئۇلار ئۆلتۈرۈلگەن. بىلگە خاقان 18 يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا (716 — 734) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ شەرقىي تۈرك خاقانلىقى يەنىلا ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىكى

① «كۈلتېكىن مەڭگۇ تېشى» نىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى 13 - قۇرغا قاراڭ.

ئورنىنى ساقلاپ قالدى. شۇ چاغدا شەرقىي تۈرك خاقان-
لىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى 230 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب
تاپقان ئاتلىق قوشۇندىن ئىبارەت ئىدى، شىمالدىكى
كۆچلۈك، بەگباش قوشنىسى — شەرقىي تۈركلەرنىڭ
قۇدرىتىدىن كېيىن - كۆندۈز ئەنسىرەپ تۇرىدىغان تاڭ
سۇلالىسى (618 — 907) مىلادىنىڭ 735 - يىللىرى
تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ
شىمالىي چېگرىسىغا 400 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن تۇر-
غۇزغان ئىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقىي تۈرك
خاقانلىقىدا (ئىلتېرىش قۇتلۇق خاقانلىقىدا) ئۆتكەن مەش-
ھۇر شەخسلەردىن تونيوقۇق، كولتېكىن، بىلگە خاقان-
لارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ ئىچى-
دىن تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىغا يېزىلغان خاتىرىنى تونيو-
قۇق ھايات ۋاقتىدىلا ئۆزى يازغان ئىكەن، ئۇنىدىن باش-
قا كولتېكىن بىلەن بىلگە خاقاننىڭ مەڭگۈ تېشىغا
يېزىلغان خاتىرىنى ئۇلارنىڭ جىيەنى (قاپاغان خاقان-
نىڭ ئوغلى) يوللۇغ تېكىن يازغان. يوللۇغ تېكىن تۈرك،
ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەش-
قىرى، دانىشمەن پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ قاتا-
رىدىن ئورۇن ئالغان ئۇلۇغ، تالانتلىق يازغۇچى، ئۇنىڭ
قەلىمى ئارقىلىق «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىكى مەڭگۈ تاش-
لارغا يېزىلغان خاتىرىلەر تارىخ ۋە ئەدەبىيات يادىكار-
لىقى جەھەتتىمۇ، بەدىئىيلىكىنىڭ يۈكسەكلىكى جەھەتتىمۇ
ناھايىتى قىممەتلىك. بىز يوللۇغ تېكىندەك تالانتلىق
يازغۇچى ئارقىلىق 8 - ئەسىردىكى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ
نەقەدەر يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرىمىز.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

1

مىلادىنىڭ 840 - يىلىغا كەلگەندە، تۇپتوغرا 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (646 - يىلىدىن 846 - يىلىغىچە) ئۆز ئىچىدىن دەھشەتلىك كۈنلەرنى كەچۈرۈشكە باشلىدى.

ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان (ھازار تېكىن) ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 825- يىلىدىن 832 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر - ئورخۇن شاھزادىلىرى ئىچىدە خاقانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بېرىپ، ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە خاقان (خۇ تېكىن) نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 832 - يىلىدىن 839 - يىلىغىچە) ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. باش ۋەزىر قارابولۇق بىلەن خۇتېكىن ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا خاقان مەغلۇپ بولدى، خۇتېكىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغان قارا بولۇق، كىچىك تېكىن (قوزا تېكىن؟) نى خاقانلىق تەختىگە چىقاردى. شۇ يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا (ھازىرقى تاشقى ۋە

ئىچكى موڭغۇلىيىدە) تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ يېزا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى. ئەلنى ئاچارچىلىق قاپلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋابا كېسەللىكى تارقىلىپ نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. قار ناھايىتى قېلىن ياغدى. نۇرغۇنلىغان ئات، كالا، قوي مۇزلاپ ئۆلدى. خەلق ئۆي - ماكانىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولدى.

بۇلارنى ئاز دېگەندەك قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلدى. قىرغىزلار ئەسلىدە، مىلادىنىڭ 758 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىغا بېقىنغان خانلىق بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 821- يىلى ئاي تەڭرىداقۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان (جۇڭگو تارىخچىلىرى بويىخان دەپ يېزىشقان) ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، خاقانلىق تەركىبىدىن چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەن ئىدى.

«كونا تاڭ يىلنامىسى، قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭ يىلنامىسى، قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنسەي (ئانا ساي مەنبەسىدە) قىرغىزلىرىنىڭ تىل-يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك ئىدى. 8 - ئەسىردە يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئاھالە سانى بىر مىليونغا يېقىن بولۇپ، 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدا يۈز بەرگەن ئىچكى ئەھۋال-

دىن خەۋەر تاپقان قىرغىز خانى ئازى (بۇ ئىسىم ئەمەس، قىرغىز خانلىرىنىڭ لەقىمى) ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارشى قوشۇن تارتىشقا بەل باغلىغان. دەل شۇ پەيتتە خۇنپ كىنىنىڭ تەرەپدارى بولغان ئۇيغۇر ھەربىي سەركەردىسى قۇ-لۇق باغا قىرغىزلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا يۈز بەرگەن بەختسىز ئەھۋالنى قىرغىز خانى ئازىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنى ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتىدۇ. قۇلۇقباغا قىرغىزلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ قارا بولۇق قوللىغان خاقان كېچىك تېكىن (قوزى تېكىن؟!)نى ئۆل-تۈرۈپ، ئۆز ئۇرۇقىدىن بولغان بىرشاھزادىنى خاقان قىلىپ كۆتۈرمەكچى ئىدى. لېكىن ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشى قۇلۇق باغانىڭ نىيىتىنىڭ تامامەن ئەكسىچە بولدى. پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن قىرغىز خانى، ئاپا ئاتلىق سەركەردىسى-نىڭ قوماندانلىقىدا 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى يولغا سېلىپ (بۇ قوشۇننىڭ بىر قىسمى قۇلۇقباغا باشلاپ كەتكەن ئۇي-غۇر قوشۇنى بولۇشى مۇمكىن) ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلى-قىنىڭ پايتەختى قارا بالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلدى. قىرغىز-لار كېچىك تېكىن ۋە قارا بولۇقنى ئۆلتۈرۈپ خاقان ئوردىسىغا ئوت قويدى. ئوردا خەزىنىسىدىكى ھەددى ھېساب-سىز دۇنيا دەپنەلەرنى بۇلاپ - تالىدى. 221 مىڭ دائىمىي مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە (بۇ ئاتلىق قوشۇن 17 دېۋىزىيە بولۇپ، ھەر بىر دېۋىزىيىسى 13 مىڭ چەۋەن-دىن تۈزۈلگەن). قۇدرەتلىك ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان (ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق) تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن قىرغىزلار ئىسيانىغا

تاقابىل تۇرالمىدى. شۇڭا ئۇيغۇر - ئورخۇن شاھزادىلىرى پايتەخت قارا بالغاسۇننى تاشلاپ چىقىپ، خاقانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ئۇپتوكىن تاغلىرىنىڭ باغرىدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ بېشىغا كەلگەن دەھشەتلىك ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن شەرقىي ئۇيغۇرلار (ھازىرقى تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار) نىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا كۆچۈپ كەتكەن. شاھزادە پان تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە غەربكە قاراپ كۆچۈپ بەش بالىق (ھازىرقى جىمىسار، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى ئەتراپلىرى) تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچار قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، شۇ جايلاردا ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان قان قېرىنداشلىرى غەربىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغان. ئۇلار تېزلىكتە ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ، بىر مەزگىل كۇچارنى قارارگاھ قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 865 - يىلى بەش بالىقنى پايتەخت قىلدى. مانا شۇ ئۇيغۇرلار پان تېكىن، بوكو تېكىن باشچىلىقىدا ھەرىكەت قىلىپ، مىلادىنىڭ 860 - يىللىرىغا كەلگەندە تىبەتلىكلەرنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقاردى.

بەش بالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە جۇچۇۋەنگىچە، غەربتە كۇچارنىڭ شەرقىگىچە، جەنۇبتا تەكلىمىكان قۇملۇقىغىچە، شى-

مالدا جەنۇبىي ئالتايغىچە سوزۇلغان. ئۇيغۇر - ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەش بالىق بولسىمۇ، خاقان ۋە ئۇنىڭ بەگلىرى قىشتا تۇرپانىدىكى قارا قوچۇ (هازىرقى ئىدىقۇت) شەهىرىگە بېرىپ قىشلايتتى. شۇڭا تارىختا بەش بالىقنى يازلىق پايتەخت، ئىدىقۇت شەهىرىنى قىشلىق پايتەخت دەپمۇ ئاتىغان.

تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئەمەلىي تەرەققىياتىدىن قارىغاندا ئۇيغۇر ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ دەۋرىنى ئىككى باسقۇچقا ... مۇۋاپىق. ئوچۇقراق ئېيتقاندا قارا بالغاسۇن پايتەخت بولغان چاغنى ئورخۇن دەۋرى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 840 - يىلىغىچە). بەش بالىق پايتەخت بولغان چاغنى ئىدىقۇت دەۋرى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە) دېيىش كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تەختىدە، ئورخۇندىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان شاهزادىلەر ئولتۇرغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئورخۇن بويلىرىدىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەتتە سۇ، قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ باردى. ئۇلار شۇ جايلاردىكى قەۋمى - قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىدا نام چىقارغان قەبىلىسى ياغمالارنىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نى قۇردى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا تەخمىنەن تۆت ئەسىر هۆكۈم سۈر-

گەن، مەدەنىيەت مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە گۈللەپ - ياشنىغان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تارىخىنى ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ قىسقىچە بايان قىلىمىز.

دەسلەپكى دەۋرى

بۇ دەۋر مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە بولغان 70 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئورخۇن بويىدىن يەتتە سۇ، قەشقەر ئەتراپىلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار باشتا يەتتە سۇدىكى قارلۇق يابغۇلىقىنى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 850 - يىلى قەشقەر خانلىقىنى ئاساس گەۋدە قىلغان ھالدا تارىختا مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئات قويدى.

ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئات قويدى؟

ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ كۆپ تەڭرىلىك دىنلارنىڭ بىرى بولغان قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. قامان ئەقىدىسى بويىچە ئەڭ چوڭ تەڭرى — كۆك تەڭرى بولۇپ ئۇنىڭ نامى باي ئۈلكەن (باي چوڭ) ئىدى. باي ئۈلكەن ئاسماندىكى توققۇز قات ئالتۇن تاغنىڭ تۆپىسىدىكى نۇر چاقناپ تۇرىدىغان كۆمۈش سارايدا ياشايدىكەنمىش. مانا شۇ باي ئۈلكەننىڭ يەتتە ئوغلى بولۇپ، شۇ ئوغۇللارنىڭ بىرىنىڭ نامى قاراخان

ئمكەن. ئالتاي رىۋايىتىگە ئاساسەن قاراخاننىڭ سىياقى، سۈپەتلىرى زۇھەل (ساتۇرىن) يۇلتۇزىغا ئوخشايدىكەن. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئەڭ قەدىمكى چاغلىرىدا زۇھەل يۇلتۇزىنى «قارا يۇلتۇز» دەپ ئاتىغان ئىدى. ئەنە شۇ كۆك تەڭرىسى باي ئۇلكىنىنىڭ قاراخان ئاتلىق ئوغلى يۇلتۇز تەڭرىسى ئىدى. دېمەك ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى قۇرۇلغان دۆلىتىنىڭ خانلىرىغا قاراخان ئۇنۋانىنى بېرىپ، دۆلەتنى قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئاتىشى، قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى تەڭرىنىڭ ئوغلى قاراخانغا ئوخشىتىپ، ئىلاھى قىياپەت بەرگەنلىكىدىن بولغان. ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمىمۇ قاراخان ئىدى. قاراخان دېمەك ئۇلۇغ ئىلاھى تۈس ئالغان نام بولۇپ «قاراخانىلار» — ئۇلۇغلار مەنىسىگە ئىگە ئىدى. ھونلارمۇ ئۆز خاقانلىرىنى تەڭرىقۇت (خۇدا بەرگەن بەخت، دۆلەت، خۇدانىڭ ئوغلى مەنىسىدە) دەپ ئاتىغان ئىدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبكە ئاساسلىنىپ دۆلەتكە كىم ھۆكۈمران بولسا ئۇنىڭ نامىنىڭ ئايىغىغا «قاراخان»، «بۇغراخان»، «ئارسلانخان» ئۇنۋانى قوشۇلاتتى. مەسىلەن، ساتۇق بۇغراخان، ئېلى ئارسلانخان، توغرول قاراخان دېگەنگە ئوخشاش. ئۇيغۇرلار تۆگىنىڭ ئەركىكىنى «بۇغرا» دەيتتى «بۇغرا» سۆزى كۈچلۈك، باتۇر مەنىسىدە قوللىنىلاتتى ئارسلانمۇ يىرتقۇچ ھايۋان بولۇپ، ئۇمۇ پادىشاھلىقنى، قەيسەر، باتۇر خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

مىلادىنىڭ 850 - يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ كىملىكى تارىخىي خاتىرى-

لەردە تارا ئېنىق ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ قاراخانى-
لارنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ بىلگە قاراخان ياكى بۇقا قاراخان
ئاتالمىق كەشى ئىكەنلىكىگە خېلى ئىشەنچىلىك ئاساس-
لار بار. قاراخانىلار قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ بەلگىلى-
دى. مىلادىدىن بۇرۇنقى ئەسىرلەر بۇرۇن «بىلادى هون»
(هون شەھىرى) «قاش - قىيا» دەپ ئاتالغان قەشقەر
(«قەشقەر» سۆزى «قاش - قىيا»نىڭ باشقىچە ئېيتىلىشى)
«ئوردوكەنت» دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ خانلىرى
يازدا هازىرقى قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسىنىڭ بويىغا
جايلاشقان بالاساغۇن شەھىرىگە كېلىپ يازلايتتى. بالاسا-
غۇنمۇ قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى ئىدى. لېكىن ئاسا-
سىي پايتەخت يەنىلا قەشقەر ئىدى.
بىلگە قاراخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 850 - يىلى-
دىن 880 - يىلىغىچە) دۆلەتنىڭ زېمىنى بىرقەدەر كې-
ڭەيدى. مىلادىنىڭ 870 - يىلى خۇراسان، ئافغانىستان،
ماۋارەئۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سامانىلار دۆ-
لىتى تەشكىل تاپتى. قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچى-
گە يەتتە سۇ، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرى كىرەتتى.
بىلگە قاراخاننىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ئانچە ئېنىق
ئەمەس. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلگە قاراخاننىڭ
بازىر ۋە ئوغۇلچاق ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغانلىقى مە-
لۇم. بىلگە قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئور-
نىغا بازىر (بارخان) خاقان بولغان. بازىرخان قەشقەردە،
ئۇكىسى ئوغۇلچاق بالاساغۇندا تۇرغان. بازىر خاقاننىڭ
ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 880- يىلىدىن 890- يىلىغىچە؟) قاراخانى-

لار بىلەن سامانىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇش يۈز بېرىشتىن بۇرۇن سامانىلار دۆلىتىنىڭ (مىلادىنىڭ 807 - يىلىدىن 900 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى ناسىر بىننى ئەھمەت (مىلادىنىڭ 865 - يىلىدىن 892 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) قاراخانىلارنى زەئىپلەشتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزى قوشۇنغا باش بولۇپ، يەتتە سۇدىكى شاۋگار (هازىرقى تۈركىستان شەھىرىنىڭ يېنىدا) شەھىرىگە هۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا قايسى تەرەپنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

سامانىلارنىڭ پادىشاھى ئىسمائىل بىننى ئەھمەت (مىلادىنىڭ 874 - يىلىدىن 907 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 893 - يىلى قاراخانىلارنىڭ يەتتە سۇدىكى تالاس شەھىرىگە هۇجۇم قىلدى. ئىسمائىل بىننى ئەھمەت باشچىلىقىدىكى سامانى قوشۇنلىرى ئوغۇلچاق باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ئىسمائىل بىننى ئەھمەت ئوغۇلچاقنىڭ خانىشىنى ۋە 15 مىڭ ئەسكەرىنى ئەسىر ئالدى ۋە تالاس شەھىرىنى بېسىپ ئالدى. ئوغۇلچاق قەشقەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىسمائىل بىننى ئەھمەت تالاستىكى خىرىستىئان بۇتخانىسىنى مەسچىتكە ئايلاندۇردى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، يەتتە سۇ سامانىلار قولىدا ئانچە تۇرمىغان. قاراخانىلار يەتتە سۇدىكى هۆكۈمرانلىقىنى ئۆز هالىغا كەلتۈرۈپ ئالغان.

تەخمىنەن مىلادىنىڭ 890 - يىلى بازىرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلارنىڭ تەختىگە ئۇنىڭ ئۇكىسى ئوغۇلچاق ئولتۇرغان بولۇشى مۇمكىن. دىنىي روھ بىلەن

سۇغۇرۇلغان بەزىبىر تەزكىرىلەردىكى مەلۇماتىقا ئاساسلانغاندا، بازىرخان ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ ساتۇق تېكىن ئاتلىق ئوغلى كىچىك بولغانلىقتىن تاغىسى ئوغۇلچاق، ساتۇق تېكىننىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى ۋاكالىتەن قولىغا ئالغان ئىكەن. ئوغۇلچاق ساتۇق تېكىننىڭ تۇل قالغان ياش ئانىسىغىمۇ ئۆيلەنگەن.

قاراخانىلار تارىخىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) بىلگە قاراخان (850 — 880) بازىرخان، (880 - 890)، ئوغۇلچاق (890 - 920) قاتارلىق ئۈچ خاقان ئۆتكەن.

كۆچەيگەن دەۋرى

قاراخانىلار تارىخىنىڭ كۆچەيگەن دەۋرى مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە بولغان 120 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭەيگەن، دۆلەت كۈچەيگەن، مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناشقا باشلىغان ئىدى.

قاراخانىلار تارىخىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگىچە (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان خەلقلەر قامان، بۇددا، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇيغۇرلار ياشىغان بەزى جايلاردا (كۇچار، خوتەن، ئىدىقۇت خانلىقلىرىدا) بۇددا دىنى ئاساسىي ھۆكۈمران دىن ئىدى. ئۇيغۇرلار مى

ـلادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولۇپ، تەختنى تاغىسى ئوغۇلچاقتىن تارتىپ ئالغاندىن باشلاپ مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىغان.

ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان ئىسلام دىنى ئەڭ بۇرۇن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان ئەرەبلەر ئارىسىدا تارقالغان.

دۇنيادىكى ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى — ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاللانىڭ مۇسۇلمان بەندىلىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مىلادىنىڭ 570 - يىلى مەككىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، تاغىسى ئەبۇ تالىپ (ئەلىنىڭ ئاتىسى) نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ياش ۋاقتىدا مەككىدىكى ئەڭ باي ئايال خەلىچە كۇبرانىڭ سودا كارۋانلىرى بىلەن پەلەستىن، سۇرىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا ئاللا تەرىپىدىن پەيغەمبەرلىك ۋەھى كەلگەندىن باشلاپ، مىلادىنىڭ 610 - يىلى (40 يېشىدا) مەككىدە ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلىشقا كىرىشكەن. مەككىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ تۆرە زادىلىرى دەسلەپ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئۇممەتلىرى مىلادىنىڭ 622 - يىلى يېرىم كېچىدە مەككىدىن چىقىپ، مەدىنىگە كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ۋەقە ئىسلام تارىخىدا «ھىجرەت» (سەپەر قىلىش) دەپ ئاتىلىپ، دۇنيادىكى ئەھ

لى مۇسۇلمانلارنىڭ يىلنامىسى — ھىجرىيە مانا شۇ چاغ-دىن (مىلادىنىڭ 622 - يىلىدىن) باشلانغان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى تېز كۆپىيىپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىك ئورنى مۇستەھكەملەنگەن، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام قوشۇن باشلاپ مەككىگە يۈرۈش قىلغان. مۇسۇلمان ئەرەبلەر بىلەن كاپىر ئەرەبلەر ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولغان. مىلادىنىڭ 630 - يىلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مەككىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنى پۈتۈن ئەرەب قەبىلىلىرى تەرىپى-دىن قوبۇل قىلىنغان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مىلادى-نىڭ 632 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا پۈتۈن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى بىرلىككە كەلگەن ئىدى.

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كې-يىن، ئۇنىڭ يېقىن سەپدىشى ۋە قېيىنئاتىسى ئابۇ بەكرى خەلىپە (ھەربىي، مەمۇرىي، دىنىي ھوقۇقلارنىڭ ھەممىسى خەلىپىنىڭ قولىدا بولاتتى) بولدى. ئۇ خەلىپىلىك ئورنى-دا تۇرغان مەزگىلدە (632 — 634) ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى قوشنا ئەللەرگە تارقىتىشنىڭ تەييارلىقىنى پۇختا ئىشلىگەن ئىدى.

خەلىپە ئۆمەر زامانىدا (634 — 644) ئەرەب-لەر غەرب ۋە شەرق تەرەپتىكى قوشنىلىرىغا ناھايىتى شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. خەلىپە ئۆمەر مىلادى-نىڭ 636 - يىلى شەرقىي رومانىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ دەمەشقنى (ھازىرقى سۇرىيەنىڭ پايتەختى)،

پەلەستىنلى، 640 - يىلى سۈرىيەنى پۈتۈنلەي بىسىپ ئالدى.

ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنى يوق قىلىش خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا ئاساسەن ئاياغلاشقان ئىدى.

ئەرەبلەر ئىراننى تولۇق بىسىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 651 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن. ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 651 - يىلىدىن 750 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا تەيىنلەنگەن نائىبلەردىن قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم (مىلادىنىڭ 708 - يىلىدىن 717 - يىلىغىچە نائىب بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئىشىنى ئاساسەن ئورۇنلىغان. شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسىپ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ مىلادىنىڭ 709 - يىلىدىن تارتىپ 740 - يىلىغىچە ئەرەبلەر بىلەن بىرنەچچە قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە قىلغان ھۇجۇملىرى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئەرەبلەرگە ياردەم بېرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسىپ ئېلىشىنى ئوڭايلاشتۇردى.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. مىلادىنىڭ 751 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىش يۈزىسىدىن

ئەرەبلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تالاس دەريا-سىنىڭ بويىدا ئۇرۇش بولدى. سالىھ ئىبنى زىياد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى گاۋ شيەنزى قوماندانلىقىدىكى كۆپ سانلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تار-مار كەلتۈردى. تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى مۇقىملاشتى.

ئەرەب ئاببासىلار خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 750 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئوتتۇرا ئاسىيا، خۇراسان قاتارلىق جايلارغا يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىلىرىدىن نائىب تەيىنلىدى. سامان ئەسلىدە خۇراسانلىق تاجىك بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، ئورنى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىرى ساماننىڭ ئوغۇللىرىنى خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا نائىب قىلىپ تەيىنلىدى. مانا شۇ سامان ئوغۇللىرىدىن نائىب بولغانلار مىلادىنىڭ 870 - يىلىغا كەلگەندە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغداتقا بويسۇنماي مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئۇلار خۇراسان، ئافغانىستان ۋە ماۋارەئۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدە سامانىلار دۆلىتىنى قۇردى. ساماننىڭ ئوغۇللىرى ئۆزلىرى ھۆكۈمران بولغان دۆلەتكە بوۋىسى ساماننىڭ نامىنى قويۇپ، سامانىلار دەپ ئاتىدى.

بۇخارانى پايتەخت قىلغان سامانىلار دۆلىتىدە (مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

ناسىر II نىڭ زامانىسىدا (مىلادىنىڭ 914 - يىلىدىن 943 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) تەرەپ - تەرەپتىن ئىسيانلار كۆتۈرۈلىدى، بۇنداق ئىسيانلار ئاساسەن ناسىر بىننى ئەھمەت بىلەن ئىسمائىل بىننى ئەھمەتنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى تەخت تالىشىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. مانا شۇنداق ئىسيانلارنىڭ تەرىپىنى ئالغان سامانىلار شاھزادىلىرىدىن بىرى ئەبۇ نەسىر سامانى، ئىسيان باستۇرۇلغاندا (ناسىر II تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندا) قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن ئىدى. قاراخانىي ھۆكۈمرانى ئوغۇلچاق تەرىپىدىن قارشى ئېلىنغان ئەبۇ نەسىر سامانى مىلادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق تېكىننى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇشتا ئاساسىي رول ئوينىدى. ساتۇق تېكىن ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. ساتۇق تېكىن مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن قەشقەردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، مۇسۇلمان بولغانلارمۇ ئانچە ئاز بولمىسا كېرەك. ساتۇق تېكىن مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاقنى يېڭىپ (ئېھتىمال ئۆلتۈرۈپ) قاراخانىلار تەختىگە چىقتى. مانا شۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 920 - يىلى يۈز بەرگەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق بۇغراخان قاراخانىلارنىڭ خاقانى بولغاندىن باشلاپ قاراخانىلار تارىخىنىڭ كۆچەيگەن دەۋرى باشلاندى، بۇ دەۋردە (920—1040) قاراخانىلار دۆلىتى قۇدرەتلىك، مەدەنىيەتلىك باي ھەر دۆلەت سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغان ئىدى.

ئىسلام دىنى ساتۇق بۇغراخاننىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، بالاساغۇن، بارسخان (ئىسسىق كۆلىنىڭ بويىدا) قاتارلىق جايلاردا. ئىلى ئەتراپلىرىدا ناھايىتى تېزلا تارقىلىپ يىلتىز تارتتى. بۇنداق ئەھۋالدىن خۇشال بولغان سامانىلار ساتۇق بۇغراخانغا كۆپ تەرەپتىن ياردەم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماۋارەئۇننەھرى، خۇراسان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردىن قەشقەرگە ۋە بالاساغۇنغا نۇرغۇن ئالىملار كەلدى. مانا شۇ مۇسۇلمان ئالىملار ساتۇق بۇغراخانغا «ئابدۇكېرىم» دەپ ئات قويۇشتى. ساتۇق بۇغراخان زامانىسىدا (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە) ئۇنىڭ نامىدا قۇيدۇرۇلغان تىللا پۇلدا «قارا خان ساتۇق ئابدۇكېرىم» دېگەن سۆزلەر بار. بۇنداق تىللا پۇللار ھازىر لېنىنگراتتىكى مۇزېيدا ساقلانماقتا.

ساتۇق بوغراخان قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى بولغاندىن باشلاپ، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر مەدەنىيەت، سودا، سانائەت ئەڭ گۈللىگەن دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە شەھەرگە ئايلاندى.

ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن خوتەن، كۇچار، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ساقلاپ، قاراخانىلارغا بويسۇنۇشتىن باش تارتقان ئىدى. ساتۇق بۇغراخان يۇقىرىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ، مۇسۇلمان قىلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ ئاۋۋال ئۆزى قوشۇنغا باش بو-

لۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ساتۇق بۇغراخان خوتەننى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن كۇچارغا يۈرۈش قىلدى. بۇ ددا دىننىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان كۇچار قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، كېيىن مەغلۇپ بولۇپ باش ئەگدى. خوتەن بىلەن كۇچار بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئاھالىسىنىڭ دىگۈدەك كۆپچىلىكى يەنىلا مۇسۇلمان بولماي بۇددا دىنى ئېتىقادىدا قالدى.

ساتۇق بۇغراخان خوتەن بىلەن كۇچارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن تەخمىنەن مىلادىنىڭ 950 - يىللىرى شىمال (ئىلى تەرەپ)، جەنۇب (قارا شەھەر تەرەپ) يۆنىلىشىدىن قوشۇن ماڭدۇردى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بۇددا دىنىدا قېلىش شەرتى بىلەن قارخانىلارغا بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇنداق بويسۇنۇش كۆرۈنۈشكىلا، ناھايىتى قىسقا مۇددەتكىلا بولغان ئىدى.

بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان جەڭلەردە ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتاھ ناھايىتى ئوبدان جاسارەت كۆرسەتكەن ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ساتۇق بۇغراخان ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان، ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ - ياشناپ، تېخىمۇ يۈكسەلىشى، تېخىمۇ شانلىق بىر باسقۇچقا قەدەم قويۇشى ئۈچۈن ھارماي- تالماي كۆرەشكەن ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەر،

تالانتلىق ھەربىي سەركەردە، دانىشمەن، سىياسىيون، قەت-ئىي، غەيرەتلىك، سۇنماس ئىرادىلىك ساتۇق بۇغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەس-تى ئـۆز ۋەسـىيـىتى بويىـچە، ئۆزىنى مۇسۇلمان قىل-غان ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەبرىگاھىنىڭ يېنىغا دەپـنـە قىـلىندى. ئۇيـغۇرلار تاۋاپ قىلىپ تۇرىـدىغان، ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازارى ئۇلۇغ بوۋىمىز ساتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىگاھى بولىدۇ.

ساتۇق بۇغراخاننىڭ بايتاش (مۇسا)، تۇڭگا ئىلىك (سۇلايمان) ئاتـلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ساتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى بايتاش بۇغراخان ئورنىدا خاقان بولدى. مۇسا بۇغراخان قىس-قا مۇددەت ھـۆكـۈم سۈرگەن. (956 — 958)دىن كې-يىن ۋاپات بولدى. ئۇكىسى سۇلايمان ئارسلانخان خاقان بولدى. سۇلايـمان ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 958 - يىلىدىن 978 - يىلىغىچە؟)قاراخانىلار تارىخىدا جىد-دىي، ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەر يۈز بەردى. مىلا-دىنىڭ 960 - يىلى يەتتە سۇ ۋە قەشقەر ئەتراپىدا يا-شايدىغان غەربىي دىيارىدىكى (قامان، بۇددا) ئۇيغۇرلاردىن 200 مىڭ چېدىرلىق ئائىلە (تەخمىنەن بىر مىليون كىشى) ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. سۇلايـمان ئارس-لانخان مانا شۇ چوڭ ۋەقەنى ئىپتىـبارغا ئېلىپ، ئىس-لام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكالىدى. ئاندىن كېيىن سۇلايمان ئارسلانخان خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ، مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن قاراخانىلار قو-

شۇنىڭغا ئۆزى باش بولۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى سۇندۇرۇپ، ئۇلارنى قايتىدىن بويسۇندۇردى، لېكىن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق مۇسۇلمان بولماي يەنىلا بۇددا ئېتىقادىدا قالدى. سۇلايمان ئارسلانخان خوتەندىن غەلىبە بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئالپ تېكىن (ئابدۇلپەتتاھ) باشچىلىقىدىكى چوڭ بىر قوشۇننى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى مىڭلاق (ھازىرقى غۇلجا)قا ماڭدۇردى. ئالپ تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى مىڭلاقتىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، بۇددىست ئۇيغۇرلارنى ئۇ جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ ماكانلىرىغا مۇسۇلمان ئۇيغۇرنى جايلاشتۇردى. مانا مۇشۇ يۈرۈش توغرىسىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇلغان:

كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز،
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.①

تۇن بىلەن بېسىپ ئالدۇق،
ھەر تەرەپتىن بۆكتۈرمە قويدۇق.
ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق (غۇلجا) ئەرلىرىنى سويدۇق.②

---

① مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 1- توم، 565- بەت
② مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 3-توم، 324- بەت

سۇلايمان ئارسلانخان ئىلى ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن تەخمىنەن مىلادىنىڭ 970 - يىللىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۇچۇن بەل باغلىدى. ئۇ مانا شۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن ئالپ تېكىن (ئابدۇلپەتتاھ) نى نۇرغۇن قوشۇنغا باش قىلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى باش ئەگدۇرۇشكە ماڭدۇردى. ئالپ تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى ئاقسۇ، كۇچاردىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى قارا قوچۇ (ئىدىقۇت شەھىرى)غا ھۇجۇم قىلدى. قانلىق جەڭلەردىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 948 - يىلىدىن 990 - يىلىغىچە خان بولغان) مەغلۇپ بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بەش بالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرى) قا چېكىندى، ئالپ تېكىن تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلەپ ئالغاندىن كېيىن، بەش بالىققا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى ئارسلانخان بەش بالىقنىڭ جەنۇبىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ ئىدىقۇت شەھىرىگە بارىدىغان تاغ ئېغىزىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ھەل قىلغۇچ قانلىق جەڭگە تەييارلىنىپ تۇردى.

قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرى توغرىسىدا يېزىلغان بەزى بىر تەزكىرىلەردىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئالپ تې

كىن بىلەن ئارسلانىخان ئارىسىدىكى ئۇرۇش مازىرقى داۋانچىڭنىڭ شىمال تەرىپىدىكى پارچا سايغاندا بولغان. بۇ ئۇرۇشتا ئالىپ تېكىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى ئۆلـ گەن. ئۇرۇشتا غالىب بولغان ئارسلانخان تۇرپان، قارا شەھەر قاتارلىق شەھەرلەرنى قاراخانىلارنىڭ قولىدىن تارتىپ ئالغان. تۇرپاندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار مۇسۇلـ مان بولغاندىن كېيىن (17 - ئەسىردە) مازىرقى ئاستا. نىدا ئالىپ تېكىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن «ئەلپەتا»دەپ ئاتىلىدىغان مازارنى بىنا قىلغان.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشى (ئالىپ تېكىن ئارقىـ لىق) مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خوتەندىكى ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىلادىينىڭ 975 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1000 - يىلىغىچە قاراخانىلار بىلەن 25 يىل ئۇرۇشتى.

مۇسا بۇغراخان، سۇلايمان ئارسلانخان قاتارلىق ئىككى خاقاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 956 - يىلىدىن 978 - يىلىغىچە؟) قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى بىر قەـ دەر كېڭەيگەن بولسىمۇ، خوتەن بۇددىستلىرىنى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرالمىدى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خوتەن بۇددىستلىرى 25 يىل (مىلادىنىڭ 975 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە) قاراخانىلار بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئۇزاق مۇددەتكىچە قارشىلىق كۆرسىتىشىدە ئىككى تۈرلۈك سەـ ۋەب بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى، خوتەندە بۇددىزم چوڭـ

قۇر يىلتىز تارتقان بولسا، يەنە بىر سەۋەب، خوتەن بۇد-
دىستلىرىغا تىبەت بۇددىستلىرى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت بۇددىست-
لىرى ھەر جەھەتتىن ئۈزلۈكسىز ياردەم قىلىپ تۇرغان
ئىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 978 - يىللىرى
ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسا بۇغراخاننىڭ ئوغلى
ئەلى ئارسلانخان خاقان بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (978—
998؟) قاراخانىلار كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلىنىشقا باشلىدى.
سۇلايمان (مۇسانىڭ ئۇكىسى)نىڭ ئوغلى ھارۇن بۇغرا-
خان ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئورۇنباسارى بولدى. ھارۇن
بۇغراخان ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ۋاقتىدا چوڭ رول ئوي-
نىدى.ھارۇن بۇغراخان سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا
ئۇستا، ناھايىتى تەدبىرلىك، ھەربىي جەھەتتە ساتۇق
بۇغراخاندىن زادى قېلىشمايدىغان، ستراتېگىك، ئاجا-
يىپ غەيرەتلىك، باتۇر ئادەم بولۇپ، ئىتائەتتىن باش
تارتقان بەگباشلارنى تېزلىكتە بويسۇندۇردى. قاراخانىلار
دۆلىتى ئىچكى جەھەتتە تولۇق تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىككە
ئېرىشتى. ئەلى ئارسلانخان قاراخانىلار تەۋەسىدىكى مۇسۇل-
مان ۋە غەيرىي دىندىكى (شامان، بۇددا، مانى قاتارلىق
دىنلاردىكى) ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان، ناھايىتى كۈچ-
لۈك، ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن قوشۇن تەش-
كىللەپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن
دەرىجىدە ئاشۇردى. ئۇ مانا شۇ كۈچكە تايىنىپ تۇرۇپ،
خۇراسان (شەرقىي ئىران)، ئافغانىستان، ماۋارەئۇننەھ-
رى قاتارلىق چوڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان،

باي، مەدەنىيەتلىك، كۈچلۈك ساماننلار دۆلىتىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ ئېلىشقا پەل باغلىدى.

ئەلى ئارسلانخان مانا شۇ ئۇلۇغ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر قىسىم قوشۇننى خوتەن ۋە ئىسدىقۇت بۇددىستلىرىنىڭ ئېھتىمالدىن يىراق بولمىغان ھۇجۇملىرىنى قايتۇرۇپ تۇرۇشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئاندىن كېيىن ئۇ مىلادىنىڭ 990 ـ يىلىنىڭ بېشىدا قوشۇن ئەۋەتىپ يەتتە سۇدىكى ئىسفىجاپ شەھىرىنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئالدى. سامانىلار مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى (بۇ چاغدا ئۇلار ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ نائىبى ئىدى) ئىسفىجاپنى بېسىپ ئالغان ئىدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ھارۇن بۇغراخان ئىسفىجاپنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئالغاندىن كېيىن، بالاساغۇن ئەتراپىغا تۈرغۈن قوشۇن تۇرغۇزدى. بۇندىن تاشقىرى سامانىلارنىڭ ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان ھەربىي سەركەردىلىرى بىلەن مەخپىي مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ سامانىلاردىن يۈز ئۆرۈپ، قاراخانىلار تەرەپكە ئۆتۈشىنى قولغا كەلتۈردى.

سامانىلار دۆلىتى ئەلى ئارسلانخان قاراخانىلار تەختىگە چىققان مەزگىلدىن باشلاپ، ئىچكى جەھەتتە ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا يولۇققان ئىدى. شۇ چاغدا سامانىلار ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى، يەرلىك فېئودالارنىڭ توپىلاڭلىرى سەۋەبىدىن ھالسىراشقا باشلىغان ئىدى. ئىچكى ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئادەم

كۆچى، ماددىي كۈچلەر كۆپلەپ سەرپ قىلىنغاندىن تاشقىرى، مالىيە جەھەتتىنمۇ ناھايىتى نۇرغۇن باياق سەرپ قىلىنغان ئىدى. مالىيە قىيىنچىلىقىغا يولۇققان سامانى ھۆكۈمرانلىرى خەلق ئۈستىدىكى تۈرلۈك ئالۋاڭ - ياساقلارنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. بۇنداق قىلىش خەلق ئاممىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى سامانىلارنىڭ خۇراساندىكى نائىبى (باش ۋالىيسى) ئالپتېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن) مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇنماي خۇراسان، ئافغانىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېررىتورىيىدە غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىغا (مىلادىنىڭ 963 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئاساس سېلىپ مۇستەقىل بولۇۋالدى. سامانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ماۋارەئۇننەھرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. ھارۇن بۇغراخان سامانىلارنىڭ ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ئۆز ۋاقتىدىلا بايقاپ تۇرغان ئىدى.

ھارۇن بۇغراخان سامانىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنىڭ شەرت - شارائىتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، مىلادىنىڭ 992 - يىلى 5 - ئايدا يەتتە سۇدىن غەربكە — ماۋارەئۇننەھرگە يۈرۈش باشلىدى. ھارۇن بۇغراخاننىڭ سامانىلار دۆلىتىگە شىددەت بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىغانلىقىدىن چۆچۈپ كەتكەن سامانىلارنىڭ پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر (مىلادىنىڭ 976 - يىلىدىن 997 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈپ، قوراللىق كۈچ بىلەن قار-

شلمق كۆرسەتمەكچى بولدى. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا هارۇن بۇغراخان كۆپ سانلىق كۆچلۈك قوشۇن بىلەن هۇجۇم قوزغىغانلىقى مەلۇم. لېكىن تارىخىي خاتىرىلەردە قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ ئېنىق سانى ھەققىدە ئۇچۇق مەلۇمات يوق. نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك توغرىسىدىكى يارلىقى ئانچىۋالا دې-گۈدەك رول ئوينىمىغان. چۈنكى نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ تالانتلىق، مەشھۇر ھەربىي سەركەردىلىرىنىڭ تولىسى ئۇي-غۇرلارغا قېرىنداش بولغان ئوغۇزلاردىن ئىدى. ئۇلار نوھ ئىبنى مەنسۇرنى قوللىمىدى. ئەنە شۇنداق شارائىت ئاس-تىدا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئانچە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا ئالغا ئىلگىرىلەۋەردى. ئوغۇزلاردىن بولغان ئايانچ تېكىن باشچىلىقىدىكى سامانى قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. ئايانچ تېكىن ئەسىر چۈشتى. نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ فايىق تېكىن ئاتلىق سەركەردىسى هارۇن بۇغ-راخان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپ-قان نوھ ئىبنى مەنسۇر پايتەخت بۇخارانى تاشلاپ قاچ-تى. هارۇن بۇغراخان فايىق تېكىننىڭ قارشى ئېلىشى بىلەن مىلادىنىڭ 992 - يىلى 6 - ئايدا تەنتەنە-لىك هالدا بۇخارادىكى جويىمۇلىيان ئوردىسىغا كىردى. هارۇن بۇغراخان فايىق تېكىننى تىرمىزغا نائىب قىلىپ تەيىنلى-دى. بۇ چاغدا هارۇن بۇغراخان سامانىلارنىڭ خۇراسان-دىكى نائىبى ئەبۇئەلى سىمجورىدىن ئۆزىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلغاندا ئەبۇئەلى باشتا هارۇن بۇغ-راخانغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ (ئۇ سامانىلار تېر

رىتورىيىسىنى ھارۇن بۇغراخان بىلەن بۆلىشىپ ئېلىشقا كېلىشكەن ئىدى) نوھ ئىبنى مەنسۇر تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

قاراخانىلار ماۋارەئۇننەھرىنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئالغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى ناھايىتى كېڭىيىپ كەتتى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى شىمالدا بالقاشتىن تارتىپ، جەنۇبتا كەشمىرگىچە، شەرقتە كۇچارنىڭ غەربىدىن تارتىپ، غەربتە خارەزمگىچە سوزۇلدى. مانا شۇ بىپايان، چەكسىز تېررىتورىيە ئۈچ مىليون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ھازىرقى فرانسىيەدەك ئالتە فرانسىيە زېمىنىغا تەڭ ئىدى.

قاراخانىلار بالاساغۇنغا ۋە ئۆزكەنتكە «ئىلىك خان» ئۇنۋانىدا ئىككى باش ۋالىي تەيىنلىدى. بالاساغۇنغا تەيىنلەنگەن باش ۋالىي شىمالىي ئىلىك خان دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە سىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلاتتى. شىمالىي ئىلىك خانىنىڭ مەركىزى بالاساغۇن ئىدى. ئۆزكەنتكە تەيىنلەنگەن باش ۋالىي غەربىي ئىلىك خان دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ ئاساسەن ماۋەرەئۇننەھرىنى ئىدارە قىلاتتى. شىمالىي ئىلىك خانلىقا قاراخانى شاھزادىلىرىدىن بىرى تەيىنلەندى، غەربىي ئىلىك خانلىق ۋەزىپىسىگە ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ناسىر تەيىنلەنگەن ئىدى.

ھارۇن بۇغراخان بۇخاراغا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ كېسىلى (سۆڭەك قاناش — گېموررويي) ئېغىرلىشىپ، سەمەرقەنتكە كەتتى. لېكىن ئۇ يەردىمۇ ئانچە ئۇزاق تۇر-

ماي، قەشقەرگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئات-
ماشتا كەلگەندە ئالەمدىن ئۆتتى. جەسىتى قەشقەرگە
كەلتۈرۈلۈپ، هازىرقى بەشكېرەمنىڭ قاراساقال كەنتىگە دەپنە
قىلىنغانلىقى مەلۇم. مانا شۇنداق ئەھۋالدىن پايدىلانغان
نوھ ئىبنى مەنسۇر مىلادىنىڭ 992 - يىلى 8 - ئاينىڭ
12 - كۈنى بۇخارانى بېسىپ ئالدى. هارۇن بۇغراخان
تەرىپىدىن بۇخاراغا قويۇلغان هاكىم ئابدۇلئەزىز (نوھنىڭ
ئۇكىسى) ئۆلتۈرۈلدى.
ئەلى ئارسلانخان هارۇن بۇغراخان ئالەمدىن
ئۆتكەندىن كېيىن غەربىي ئىلىك خانى ناسىرغا (ئوغلىغا)
يارلىق چۈشۈرۈپ، سامانىلارنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار
قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى. ناسىر ئىلىك خان ساما-
نىلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق
كۆردى.
مىلادىنىڭ 997 - يىلى 23 - ئىيۇلدا سامانى پا-
دىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا
ئوغلى ئوبۇل هارىس مەنسۇر پادىشاھ بولدى. بۇ ئەقىل-
لىق، تەمكىن ئادەم بولسىمۇ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى
ئۇزۇل - كېسىل تارمار بولۇشتىن قۇتۇلدۇرالمىدى.
ئوبۇل هارىس مەنسۇر پادىشاھ بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن
مىلادىنىڭ 998 - يىلى قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەلى
ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. مۇسۇلمان تارىخچىلىرى-
نىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئەلى ئارسلانخان
خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا
قۇربان بولغان. بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 998 - يىلى يە-

كەن بىلەن بىيگىسار ئوتتۇرىسىدىكى چۆلدە (ھازىرقى ئوردام مازىرى ئەتراپىدا) بولغان. ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەسىتى قەشقەر تۈۋەنكى تاربوغوزغا (تۈمەن دەرياسىنىڭ بويىغا) دەپنە قىلىنغان.

ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئەھمەت، ناسىر، مۇھەممەت، مەنسۇر قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. ئەلى ئارسلانخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى ئەھمەت توغان خان خاقان بولدى. ئەھمەت توغان خاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە) سامانىلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلۇپ تاشلاندى. خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق بويسۇندۇرۇلۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. غەزنەۋىلەر بىلەن ئىككى قېتىم، شەرقىي قىتانلار بىلەن بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى.

ئەھمەت توغان خان مىلادىنىڭ 999- يىلى (تاغىسى ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخاننى 40 مىڭ قوشۇنغا باش قىلىپ، خوتەن خانلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى خوتەن بۇددىستلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ياغلاقار ئالقالونى ئۆلتۈردى. مىلادىنىڭ 1000 - يىلى تولۇق بويسۇندۇرۇلغان خوتەن خانلىقىغا يۈسۈپ قادىرخان خان قىلىپ تەيىنلەندى.

ئەھمەت توغان خان مىلادىنىڭ 999- يىلى يۈسۈپ قادىرخاننى خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ماڭدۇرغان ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا، غەربىي ئىلىك خانى ناسىرغا بۇيرۇق بېرىپ، سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىنى تامامەن ئاغ-

دۇرۇپ تاشلاشنى تاپىلىدى. غەربىي ئىلىك خان ناسىر مىلادىنىڭ 999 - يىلى 23 - ئۆكتەبىردە بۇخاراغا كىردى. ئۇ، جويىمولىئان ئوردىسىدىكى سامانىلار خەزىنىسىگە توپلانغان ھەددى - ھېسابسىز بايلىقلارنى ۋە سامانى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى نەزەربەنت قىلىپ، ئۆز كەنتىگە ماڭدۇردى. ئىلىك ناسىر بۇخاراغا باش ۋالىي قويغاندىن كېيىن ئۆزكەنتكە قايتىپ كەتتى. تەخمىنەن 130 يىل (870 — 1000) ھۆكۈم سۈرگەن سامانىلار پادىشاھلىقى يوق قىلىندى. ئۆزكەنتكە نەزەربەنت قىلىپ ئەۋەتىلگەن سامانى شاھزادىلىرىدىن بىرى — ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمائىل ئايالچە ياسىنىپ ئۆزكەنتتىن قاچتى. ئۇ، مۇنتەسىر (غالىپ) نامىنى ئېلىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىرنەچچە يىل (مىلادىنىڭ 1000 - يىلىدىن 1005 - يىلىغىچە) كۆرەش قىلدى. لېكىن مۇنتەسىرنىڭ قاراخانىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى ئاخىرىدا مەغلۇپ بولدى. ئۆزى، مەرۋى شاھى جاھان ئەتراپىدا بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

سامانىلار پادىشاھلىقى قاراخانىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەر خىل شەكىلدە تۈس ئالدى.

ئەسلىدە بۇخارانى پايتەخت قىلغان سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ غەزنە شەھىرىدىكە قويغان باش ۋالىيسى بارقا تېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن)نىڭ ئوغلى ئالپ تېكىن نىشاپورغا ۋالىي بولغان چاغدا، ئىسيان كۆ-

تۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغان ئىدى. ئالپ تېكىن ملا-
دىنىڭ 963 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە ئوغلى ئىجىك
تېكىن خان بولدى. مىلادىنىڭ 966 - يىلى ئىجىك
تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندە ئورنىغا بىلايى خان بولغان
بولسىمۇ، لېكىن سەبۇق تېكىن (ئالپ تېكىننىڭ ئاسراندى
ئوغلى) تەرىپىدىن 976 - يىلى قوغلاندى. سەبۇق تې-
كىن خان بولغان مەزگىلدىن تارتىپ غەزنە
شەھرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلغان ئالپ تېكىننىڭ ۋارى-
لىرى بۇ يېڭى دۆلەتكە غەزنەۋىلەر دەپ ئات قويغان ئىدى.
سەبۇق تېكىننىڭ ئوغلى مەھمۇت غەزنەۋى غەز-
نەۋىلەر دۆلىتىگە سۇلتان بولغان چاغدا (997—1030)
غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ، شەرقى
ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىغىچە، غەربىي ئىراننىڭ
ئوتتۇرا قىسمى بىلەن خارەزمىگىچە سوزۇلغان ئىدى.
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھەققىدە «رىم ئىمپېرى-
يىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى»نىڭ ئاپتورى گىببون
مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:
«سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ
خانلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئەيسا تۇغۇلۇپ 1000 يىلدىن كې-
يىن ئىراننىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۆكۈمران بول-
غان... بۇ مۇسۇلمان قەھرىمان ئەزەلدىن تارتىپ قات-
تىق سوغۇق پەسىللەردىن، ئاسمان بىلەن بوي تالىشىپ
تۇرىدىغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان
چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل - باياۋان، قۇملۇقلاردىن،
دۈشمەننىڭ ھەددى - ھېسابسىز قوشۇنلىرى ۋە قورقۇنچ-

لۇق جەڭ پىلىلىرىدىن قىلچە قورقۇپ باققان ئەمەس.»[1]

يۇقىرىدىكى باھا سۇلتان مەھمۇتنىڭ ناھايىتى يۈرەكلىك، باتۇر ۋە چىدامچانلىقىنى، ئۇنىڭ دۈشمەنگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قارىتىلغان. ھەقىقەتەنمۇ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى دۈشمەنگە نىسبەتەن ناھايىتى قورقۇنچىلۇق، دەھشەتلىك، ئۇلۇغ ئىستىلاچى ئىدى.

مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 999 - يىلى قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىك خانى ناسىر بۇخارانى ئالغاندا ئۆزىنى ئەڭ شۆھرەتلىك نام بىلەن «سۇلتان» دەپ ئاتىغان ئىدى. باغدات خەلىپىسى قادىر (991 — 1031) پەرمان چىقىرىپ، سۇلتان مەھمۇتنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا ئالتۇن تاج ۋە پەخرى ناملارنى بەرگەن. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە خۇراسان، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا كۈچلۈك ئىككى دۆلەت ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ ئىككى دۆلەت (قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر) ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇزلار باش بولۇپ قۇرغان قېرىنداش دۆلەتلەر ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستاننى تولۇق بويسۇندۇرۇپ بۇددىست ھىندىلارنى مۇسۇلمان قىلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ، بۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قاراخانىلار بىلەن دوستانە، ئىناق ئۆتۈشنى، كۈچلۈك

---

[1] گىببون (ئىنگلىز تارىخچىسى) «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە، 271 - بەت.

جەڭگىۋار قوشۇن تەشكىل قىلىشى لازىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1000 - يىلى غەزنەۋىلەر ئەلچىلىرىنى غەربىي ئىلىك خانى نا- سىرنىڭ قارارگاھى ئۆزكەنتكە ئەۋەتتى. سۇلتان مەھ- مۇتنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن ناسىر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بې- رىلغان مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە قاراخانىلار بىلەن غەز- نەۋىلەرنىڭ چېگرىسى ئامۇ دەريا قىلىپ بەلگىلەندى. ناسىرنىڭ قىزى سۇلتان مەھمۇتقا ياتلىق قىلىندى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى قايتىدىغان چاغدا، ناسىر سۇلتان مەھمۇتقا قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى قاراخانىلار بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئالغاندىن كېيىن، 100مىڭ جەڭچى- دىن تەركىب تاپقان كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىل- دى. قوشۇننىڭ 50 مىڭى ئاتلىق، 50 مىڭى پى- يادە ئىدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۇقىرىدىكى ئىككى مۇھىم ئىشنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن ھىن- دىستاننى بويسۇندۇرۇش نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈش باشلىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساس- لانغاندا، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلغان ئىدى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئانچە ئۇزاققا بارمايلا بۇزۇلدى. بۇنىڭغا قاراخانىلارنىڭ زېمىن تەلىپى سەۋەب بولدى. ئەسلىدە ئافغانىستان بىلەن خۇراسان سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى- نىڭ بىر قىسمى ئىدى. قاراخانىلار سامانىلارنى تارمار

قىلغاندىن كېيىن، سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئۆزىمىز ئىگە بولىمىز دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، سامانىلارنىڭ ئاف-غانىستان بىلەن خۇراسان قىسىمىنى سۇلتان مەھمۇت ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان ئىدى. قاراخانىلار بولسا بۇنىڭغا نارازى ئىدى. شۇ سەۋەبكە ئاساسەن، سۇلتان مەھمۇت ھىندىستانغا قوشۇن تارتىپ كەتكەندە، قاراخا-نىلارنىڭ غەربىي ئىلىك خانى ناسىر ىبنى ئەلى(ئەلى ئارسلانخان) جەپەر تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇنىنى ئافغانىستانغا، سۇ بېشى تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى خۇراسانغا ماڭدۇردى.

جەپەر تېكىن بەلخ ۋە ھىندى قوش تاغلىرى ئەت-راپىغىچە بېسىپ باردى. سۇ بېشى تېكىن بولسا، مەرۋى شاھى جاھان، ھىرات ۋە خۇراساندىكى نىشاپۇر، توس، قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىپ ئالدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستاندىن ناھايىتى تېزلىكتە قايتىپ كېلىپ، قاراخانىلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. سۇلتان مەھمۇت ئەۋەتكەن قوشۇنلار جەپەر تېكىننى تىرمىزغا چېكىندۈرگەن بولسا، سۇ بېشى تېكىننى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ماۋارەئۇننەھرىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. غەربىي ئىلىك خانى ناسىر ىبنى ئەلى مىلادىنىڭ 1008 - يىلى ئىككىنچى قېتىم غەزنەۋىلەرگە قارشى يۈرۈش باشلىدى. ناسىر ىبنى ئەلىنىڭ غەزنەۋىلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىشىغا ئۇلۇغ خاقان ئەھمەت توغان خان قوشۇلمىغان ئىدى. ناسىر ىبنى ئەلى ئاكىسى ئەھمەت توغان خاننىڭ نارازىلىقىغا

قارىماي ئىككىنچى قېتىمقى يۇرۇشكە خوتەن خانى يۇ-
سۇپ قادىرخاننى ياردەمگە چاقىردى. قاراخانىلارنىڭ
ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغان خان بىلەن زىددىيىتى بول-
غان (تەختنى تارتىپ ئېلىش نىيىتى بار ئىدى) يۇ-
سۇپ قادىرخان ناسىر بىننى ئەلىنى قوللاپ، غەزنەۋى-
لەرگە قارشى يۇرۇشكە قاتناشتى. بۇ قېتىمقى يۇرۇشكە
غەربىي ئىلىك خانى-ئەھمەت توغان خانمۇ قاتناشقان
بولۇشى مۇمكىن. قاراخانىلارنىڭ غەزنەۋىلەرگە
قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۇرۇشىگە 50 مىڭ كىشىلىك
قوشۇن سەپەرۋەر قىلىندى. يۇرۇشنىڭ تەشەببۇسكارى ۋە
ئۇيۇشتۇرغۇچىسى ناسىر بىننى ئەلى قاراخانىلارنىڭ قو-
شۇنلىرىنى باشلاپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. قاراخانى
قوشۇنلىرى بەلخنى بېسىپ ئالدى. بۇنىداق خەتەرلىك
ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى
ناھايىتى ئۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ غەزنىدىن يولغا چىقت-
ى. غەزنەۋىلەرنىڭ قوشۇنىدا 500 جەڭ پىلىرىمۇ بار
ئىدى. -قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ قوشۇنلىرى
مىلادىنىڭ 1008 - يىلى 4 - يانۋاردا بەلختىن 12
كىلومېتر يىراقلىقتىكى «كەتەر» دېگەن سايدا بىر -
بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. يۇسۇپ قادىرخان قارا-
خانى قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، ناسىر بىننى ئەلى
قوشۇنىنىڭ ئوڭ قانىتىغا، جەپەر تېكىن سول قانىتىغا باش
بولۇپ تۇردى. ئەھمەت توغان خان بولسا قاراخانى
قوشۇنلىرىنىڭ ئېھتىياتتا تۇرغان قىسمىغا باش بولۇپ،
سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇردى. ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى بىلەن سۇلتان

مەھمۇتنىڭ جەڭ پىلىلىرى ھۇجۇمغا ئۆتتى. قاراخانى قوشۇنلىرى جەڭ پىلىلىرىنى ئارقىغا يىنىپ، قىچىشقا مەجبۇر قىلىپ، غەزنەۋىلەر قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا قاتتىق زەربە بەردى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ قوشۇنلىرى قالايمىقان ھالدا چېكىنىشكە باشلىدى. لېكىن سەپ ئارقىسىدا ئېھتىياتتا تۇرغان قوشۇنلارغا باش بولۇپ تۇرغان سۇلتان مەھمۇت ناھايىتى تەسىرلىك، قىسقا، يالقۇنلۇق بىر نۇتۇق سۆزلەپ، قوشۇنلىرىنى روھلاندۇرۇپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ماڭدۇردى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن قاراخانى قوشۇنلىرى چېكىندۇرۈلدى. كەچ كىرگەندە سۇلتان مەھمۇت پۈتۈن قوشۇنلىرىنى توپلاپ ۋە جەڭ پىلىلىرىنى سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ، قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. دەل شۇ چاغدا قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ ئارقا سېپىدە ئېھتىياتتا تۇرغان ئەھمەت توغان خان ئارقىغا قاراپ قاچتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرگەن قاراخانىلار قوشۇنى تەرتىپسىز ھالدا چېكىندى. ناسىر بىننى ئەلى قاراخانىلار قوشۇنىنى بەلخكە چېكىندۇرۇپ كەتتى. مەھمۇت غەزنەۋى بولسا، ئالدىراش چېكىنىپ كېتىۋاتقان قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلىماي «كەتەر» سايىدا تۇردى. ناسىر بىننى ئەلى بەلخكە چېكىنىپ كەلگەن قاراخانى قوشۇنلىرىنى رەتكە سېلىپ، ئىنتىزام بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ماۋارەئۇننەھرىگە ئېلىپ كەتتى.

بۇقېتىمقى مەغلۇبىيەتكە ئەھمەت توغان خاننىڭ قىچىشى

سەۋەب بولدى. بەزى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە ئەھمەت توغان خان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئوتتۇرىسىدا مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈش بار ئىكەن.

شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ قاراخانى ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتكە باھا بەرگەندە ئەھۋال مۇنداق ئىدى.

ناسىر بىننى ئەلى مىلادىنىڭ 999 - يىلى ساماـ نىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مىلادىنىڭ 1004 - يىلى سامانىلار دۆلىتىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقاتقاندىن كېيىن، ناسىر بىننى ئەلىنىڭ ئابرويى ئۆسۈپ كەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناسىر بىننى ئەلى قاـ راخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغانغا ئانچىۋالا ھۆرمەت قىلماي، ئۆز ئالدىغا غەزنەۋىلەرگە قارشى ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىشقا پېتىنغان ئىدى. ئەگەر ناسىر بىننى ئەلى غەزنەۋىلەرگە قىلغان يۈرۈشىدە غەـ لىبە قىلىدىغان بولسا ئۆز ئاكىسى ئەھمەت توغاندىن تەختنى تارتىپ ئېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى. مانا شۇ سەـ ۋەبتىن ئەھمەت توغان خان ئۆكىسى ناسىر بىننى ئەلىنىڭ سۇلتان مەھمۇت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىنى خالىمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەھمەت تۇغانخان ناسىرنى قوللىمىغان ئىدى. ئۇنىڭدەك مەيداندىن قېچىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. ئېھتىمال ئۇنىڭ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن مەخپىي ھالدا تىل بىرىكتۈرگەنلىكمۇ راست بولسا كېرەك. ئۇرۇشتىن كېيىنكى ۋەقەلەرمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنـ غان ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇرۇشنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغان خانغا (قەشقەرگە)، غەربىي ئېلىك خانى ناسىر بىننى ئەلىگە (ئۆزكەنتكە)، خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخانغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەھمەت توغان خان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، غەزنەۋىلەر بىلەن تىنچلىق، دوستلۇق بىتىمنامىسى تۈزدى. لېكىن ناسىر بىننى ئەلى بىلەن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ھوزۇرىغا بارغان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈمىدسىز ھالدا غەزنىگە قايتىپ كېلىشتى. چۈنكى ناسىر بىننى ئەلى بىلەن يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشقان ئىدى.

ناسىر بىننى ئەلى ئاكىسى ئەھمەت توغان خاننىڭ ئۆزىنى قوللىمىغانلىقىدىن غەزەپلىنىپ، مىلادىنىڭ 1009 - يىلى 12 - ئايدا ئەھمەت توغان خانغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ناسىر بىننى ئەلى باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ئۆزـ كەنتتىن يولغا چىقىپ بالاساغۇنغا قاراپ كېتىۋاتقاندا قاتتىق قار يېغىپ كەتتى. يۈرۈش توختىدى. ناسىر بىنـ نى ئەلىنىڭ ئەھمەت توغان خاننىڭ ئەدىبىنى بېرىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. ناسىر بىننى ئەلى ئۆزكەنتـ

كه قايتىپ كېتىشكه مەجبۇر بولـدى. بۇ ۋەقه يۈز بەر-
گەندە سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى قەشقەرگە (ئەھمەت
توغان خانغا)، ئۆزكەنتكە (ناسىر بىننى ئەلگە) ئەلچىلەر
ئەۋەتىپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننى (ئەھمەت بىلەن نا-
سىرنى) ياراشتۇرۇپ قويدى. شۇندىن باشلاپ قاراخانىلار
بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدا دوستانە، ئىناق ۋە قې-
رىنداشلارچە مۇناسىۋەت قايتىدىن تىكلەندى.

مىلادىنىڭ 1012 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى
ناسىر بىننى ئەلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئەھمەت توغان خان
ئۆز ئۇكىسى مەنسۇر بىننى ئەلىنى مەرھۇم ئۇكىسى نا-
سىر بىننى ئەلىنىڭ ئورنىغا غەربىي ئىلىك خانى قىلىپ
تەيىنلىدى.

مىلادىنىڭ 1016 - يىلى ئەھمەت توغان خان ئاغ-
رىپ قالدى. بۇ ئەھۋالنى غەنىمەت بىلگەن غەربىي
ئىلىك خانى مەنسۇر بىننى ئەلى، تالاس، تاشكەنت، پەر-
غانە، ئۆزكەنت، خوجەنت، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا
هۆكۈمران بولۇۋالدى. مەنسۇر بىننى ئەلىنىڭ ئۇكىسى
مۇھەممەت ئاكىسىنى قوللىدى. بۇنداق ئەھۋال يۈز بەر-
گەندە قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەھمەت توغان خان، خوتەن
هاكىمى يۇسۇپ قادىرخان، ئەلى تېكىن بىلەن بىرلە-
شىپ ئۇكىسى مەنسۇر بىننى ئەلىگە قارشى ئۇرۇشتى. ها-
رۇن بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى (ھەسەننىڭ ئوغلى) ئەلى
تېكىننىڭ مەنسۇر بىننى ئەلىگە ئەسىر چۈشكىنىگە قارى-
غاندا ئۇرۇشتا ئەھمەت توغان خان يېڭىلگەن بولسا
كېرەك.

ئەھمەت توغان خاننىڭ ئاغرىپ قېلىشى قاراخانىي ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىشنىڭ يۈز بېرىشى قاتارلىق ئەھۋالدىن پايدىلانغان شەرقىي قىتان خانلىقى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ خانى يېلۇلۇڭشۈي (مىلادىنىڭ 983 - يىلىدىن 1031 - يىلىغىچە خان بولغان) 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى قاراخانىلارغا قارشى ئاتلاندۇردى. قىتان قوشۇنلىرى ئالتاي ۋە ئىلى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئېلىپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئەھمەت توغان خان قىتانلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. قاراخانىي قوشۇنلىرى قىتانلار تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئەھمەت توغان خان بۇ چاغدا ساقايغان ئىدى. بۇ مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ قىلچە ئەندىشە قىلماي قىتانلارغا قارشى ئۆزى ماڭدى. قىتانلار ئەھمەت توغان خاننىڭ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، بالاساغۇننىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يىراق جايدا توختىدى. ئەھمەت توغان خان شۇ جايدا قىتانلارنى تارمار كەلتۈردى. ئەھمەت توغان خان ئارقىغا چېكىنىپ قاچقان قىتانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ قاتتىق زەربە بەردى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى قىرىپ تاشلىدى. بىر تۈمەن قىتانىنى ئەسىر ئالدى. نۇرغۇن چارۋا-مالنىمۇ قولغا چۈشۈردى. ئەھمەت توغان خاننىڭ قىتانلارغا قارشى يۈرۈشى ئۈچ ئاي داۋام قىلدى. قىتانلار ئىلى ۋە ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئۆز دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە ھەيدىۋېتىلدى.

مىلادىنىڭ 1018 - يىلى قىتانلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان ئەھمەت توغان خان ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى. ئاكىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي ئىلىك خانى مەنسۇر ئىبنى ئەلى (مىلادىنىڭ 1012 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ئىلىك خان بولغان) قاراخانىلارغا خاقان بولدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئۆكىسى مۇھەممەت ئىبنى ئەلىنى غەربىي ئىلىك خانى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەنسۇر ئارسلانخاننىڭ چوڭ خاقان بولغىنىدىن رازى بولغان يۈسۈپ قادىرخان غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مەنسۇر ئارسلانخاندىن خاقانلىق ئورنىنى تارتىپ ئېلىشقا بەل باغلىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۈسۈپ قادىرخانغا يار-دەم بېرىش ئۈچۈن ماۋارەئۇننەھرگە قوشۇن تارتىپ كەلدى. لېكىن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى چۈشىنىپ بولمايدىغان سىرلىق بىر سەۋەبكە ئاساسەن ئۇشتۇمتۇتلا ئارقىغا يېنىپ، غەزنىگە قايتىپ كەتتى. بۇ ۋەقەدىن ھەيران قالغان ۋە ناھايىتى خاپا بولغان يۈسۈپ قادىر-خان، مىلادىنىڭ 1019 - يىلى مەنسۇر ئارسلانخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە قارشى ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن خۇراساننى تارتىپ ئالماقچى بولدى.

شۇنداق سەۋەبلەرگە ئاساسەن، مىلادىنىڭ 1019 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇن-

لىرى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، خۇراسانغا بېسىپ كىردى. لېكىن سۇلتان مەھمۇت بەلخ ئەتراپىدا قاراخانىي قوشۇن-لىرىنى تارمار قىلدى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان يۈسۈپ قادىرخان پەرىشان هالدا ماۋارەئۈننەھرىگە چېكىندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش قاراخانىلار ئۈچۈن ناهايىتى پاجىئەلىك ئۇرۇش بولدى. چۈنكى قاراخانىي قوشۇنلىرى خۇراساندىن چېكىنىپ، ئامۇدەرياسىدىن ئۆتىدىغان چاغدا ناهايىتى نۇرغۇن جەڭچى سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى، مانا شۇ قانلىق ۋەقە يۈز بېرىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىيلەرنىڭ خا-رەزمدىكى باش ۋالىيسى ئالتۇن تاشتىن سۇلتان مەھمۇتنىڭ غەلىبىسىگە مەدھىيە ئوقۇغان تەبرىكنامە ئالدى. سۇلتان مەھ-مۇت ئالتۇن تاشقا مەكتۇپ يوللاپ، بۇ ۋەقەنى قانداق بىلگەنلىكىنى سورىغاندا، ئالتۇن تاش: «ئامۇدەرياسى ئارقىلىق خارەزمگىچە ئېقىپ بارغان قاراخانىلارنىڭ دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلگەن قوشۇنلىرىنىڭ باش كىيىملىرىدىن بىلدۇق» دېگەن.

قاراخانىلارنىڭ سۇلتان مەھمۇتتىن مەغلۇپ بولغان پەيتتىن پايدىلىنىپ ئەلى تېكىن ئىسيان كۆ-تۈردى. ئەلى تېكىن، هارۇن بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئىدى. ئەلى تېكىن، مىلادىنىڭ 1021 - يىلى ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ بۇخارانى بېسىپ ئالدى، ئەلى تېكىن ئىسياندىن تارتىپ غەربىي ئىلىكخان مۇھەممەت-نىڭ ئەھۋالى ئېغىرلاشتى. چۈنكى ئەلى تېكىن بىلەن

ئارسلان يابغۇنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى مۇھەممەتنى تارمار كەلتۈرگەن ئىدى. شۇنداق بولغاندا، مۇھەممەت ئەربىي ئىلىك خانلىق ۋەزىپىسىدە ئۈچ يىللا (مىلادىنىڭ 1018 - يىلىدىن 1021 - يىلىغىچە) تۇرغان ئىدى. مىلادىنىڭ 1021 - يىلىدىن 1035 - يىلىغىچە (ئەلى تېكىن ئۆلگىچە) بولغان 15 يىل ئىچىدە ماۋارەئۈننەھرىدە مۇقىم ئىلىك خانلار بىرلەشمىدى.

ئەلى تېكىننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ مەنسۇر ئارسلان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تۇراقسىزلىقى (گاھىدا بىرلىشىپ، گاھىدا قارشى چىقىشى)دىن مىلادىنىڭ 1024 - يىلى قاراخانىلار خاقانى مەنسۇر، ئارسلانخان تەختتىن ۋازكەچتى. قاراخانىلار تەختىگە ئەلى تېكىننىڭ قېرىندىشى ئەھمەت تۇغان خانII (ھارۇننىڭ ئوغلى) چىقتى. ئەھمەت توغان خانIIنىڭ خاقان بولۇشىغا يۈسۈپ قادىرخان قارشى چىقتى. ئەھمەت توغان خانII بالاساغۇن، خوجەنت، پەرغانىنى ئىگىلەپ ئالدى.

ئەنە شۇنداق ئەھۋال تۇغۇلغاندا يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش قارارىغا كەلدى. چۈنكى ئەھمەت توغان خانIIنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1024 - يىلىدىن 1026 - يىلىغىچە) ۋە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە) ئىچكى ئىسيانلار كۆتۈرۈلدى. بولۇپمۇ يۈسۈپ قادىرنىڭ ۋاقتىدا ئىچكى ئىسيانلار ئەۋجىگە

چىقتى.

مىلادىنىڭ 1026 يىلى ئەھمەت توغان خان II نىڭ خاقانلىق ئورنى-يۈسۈپ قادىرخان تەرىپىدىن ئىگىلەندى. ئەلى تېكىن يۈسۈپ قادىرخاننى يوقىتىپ، ئۆزى قاراخانىلارنىڭ خاقانى بولۇش نىيىتىگە كەلگەن ئىدى. ئەلى تېكىن بۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن سىردەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى «جەند» ۋە ئۇنىڭغا ياندىش بولغان جايلاردا ياشاۋاتقان ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى مۇسا ئىنانچ ئارسلانبەك بىلەن بىرلىشىپ يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى.

شىمالىي ئىلىك خان — توغان بىلەن ئەلى تېكىننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئوغۇزلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ھەرىكەت قىلىشى قاراخانىلارنى ئىچكى جەھەتتىن ناھايىتى ئېغىر قورقۇنۇچقا سېلىپ قويدى، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى غەزنەۋىلەر ئۈچۈنمۇ ئېغىر خەۋپ ئىدى. ئەگەر ئوغۇزلار كۈچلىنىپ كېتىدىغان بولسا ھەر ئىككى دۆلەتكە خەۋپ سېلىشى، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇدقا ئېنىق مەلۇم ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغۇزلار ئەزەلدىن تارتىپ شىمالى ئاسىيادا، كۆك تۈركلەرنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر-ئىككى ئەسىر بۇرۇن (مىلادىنىڭ 6 - ئەسىرىدە) يەنىسەي - ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان تۈركچە بىر يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ نامىرى يېزىلغان. يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ خانى ئۇز تېكىن ئالپ تۇرانىنىڭ كىچىكىدىلا ۋاپات بولغانلىقى

يېزىلغان. جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا ئوغۇزلار مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇنلا تىلغا ئېلىنغان. «خەن يىلنامىسى. هونلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، ئوغۇزلار (呼揭乌揭)نىڭ ياشىغان جايىنى ھازىرقى چۆچەك ئەتراپىدا كۆرسەتكەن. بەنگونىڭ بەرگەن شۇ مەلۇماتى يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن يەنسەي-ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان تۈركچە يادىكارلىقتىكى (ئوغۇزلارنىڭ ياشىغان جايلىرى توغرىسىدىكى) مەلۇماتقا ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 7—8- ئەسىرلىرىدە سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ياشايتتى. 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوغۇزلارنىڭ بازخان ئاتلىق خانى بار ئىدى. بۇ خان «تاڭ يىلنامىسى، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى ئۇيغۇر خاقانى بازخان (مىلادىنىڭ 663 - يىلىدىن 681 - يىلىغىچە خان بولغان)نىڭ دەل ئۆزى ئىدى.

تەخمىنەن 700 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646- يىلىدىن 1335- يىلىغىچە) نىڭ ئورخۇن دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە) ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 744 - يىلى كۆك تۈركلەرنى بويسۇندۇرغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلار بۇنىڭ ئىچىدە) ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەندە، ئوغۇزلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەربكە يۈرۈپ، ئارال كۆلى ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي - شىمالىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

موڭغۇلىيىدىن كۆچكەن ئوغۇزلار بىر مەزگىل هازار خاقانلىقى (468 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)غا بويسۇنغان ئىدى.

9. ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ هازار خاقانلىقىغا بويسۇنغان ئوغۇزلار سۈبىشى ئۇنۋانىدىكى خانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىدى. بىز ئوغۇز سۈبىشىلىرىدىن كىرىكچى (ئاق ئۆينىڭ كىرىگەلىرىنى ياسىغۇچى مەنىسىدە) توقسۇرمىش ئىلچى، ئالپ توغان بەگ، (ئىبنى پازلان لوقمان بەگ دەپ يازغان)، ئارپ تۇغرۇلبەگ، دوقاق بەگ، سالجۇق بەگ قاتارلىقلارنى بىلىمىز. بۇلاردىن ئوغۇزلارنىڭ قىنىق ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان دوقاق بەگ مىلادىنىڭ 903 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا مىلادىنىڭ 910 - يىلى 25 ياشلىق سالچۇق بەگ (مىلادىنىڭ 885 - يىلى تۇغۇلۇپ 1000 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سۈبىشى بولغان. دوقاق بەگنىڭ ئوغلى سالجۇق بەگ ئاھايىتى قابىلىيەتلىك، باتۇر، ئەقىللىق، خۇشخۇي، مەرد يىگىت ئىدى. قوشۇنلار ئۇنىڭغا شەرتسىز بويسۇناتتى. خەلقمۇ ئۇنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ھۆرمەتلەيتتى. مىلادىنىڭ 915 - يىلىغا كەلگەندە، هازار خاقانى هارۇن II (؟! — 931) بىلەن چىقىشالماي قالدى. خاقان ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشتى. بۇنداق خەۋپلىك ئىشنى سېزىپ قالغان سالجۇق سۈبىشى مىلادىنىڭ 915- يىلى 100 ئاتلىق جەڭچىنى باشلاپ 1500 نۆكەر، 50 مىڭ قوينى هەيدەپ، سىر دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى «جەند» شەهىرى ئەتراپىغا كېلىپ يەرلەشكەن. سالجۇق

بەگ شۇيىلى مۇسۇلمان بولغان. سالجۇقبەگ بىلەن هازار خاقانلىقى ئارىسىدىكى زىددىيەت 10- ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلغان. شۇندىن باشلاپ ئوغۇزلارنىڭ سانى ئاۋۇپ، ئۇلارنىڭ ئاھالە سانى بىرمىليونغا يەتكەن بولۇپ، خىلىلا چەكلىك كۆچكە ئايلانغان. 10-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇسۇلمان بولدى. چۈنكى شۇچاغدا مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى قاراخانىلار دۆلىتى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، كۆك تەڭرى دىنىنى تاشلىغان ئىدى. ئوغۇزلار قامان دىنىدا بولسىمۇ، يەھۇدى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان هازار خاقانلىرىنىڭ تەسىرىدە، بىر مەزگىل يەھۇدى دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىنىڭ 990 - يىلىغا كەلگەندە سالجۇقنىڭ ئوغۇللىرى ئوغۇزخانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي - شىمالىدىكى يەنىكەنت (يانگى كەنت) ئىدى. ئوغۇز خانلىقىنىڭ خانلىرى يابغۇ ئۇنۋانىدا بولۇپ، قاراخانىلارغا بېقىناتتى.

سالجۇق بەگنىڭ مىكائىلبەگ (918 - يىلى ئۆلگەن)، ئىسرائىل بەگ (990- يىلىدىن 1025- يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، ئىرتاش يابغۇ (مىلادىنىڭ 1031- يىلىدىن 1040- يىلىغىچە يابغۇ بولغان) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. بۇلار 990 - يىلىدىن 1040 - يىلىغا كەلگىچە گاھىدا قاراخانىلارغا، گاھى غەزنەۋىلەرگە بويسۇنۇپ كەلگەن بولسا، گاھىدا قارشى چىقىپمۇ تۇردى.

مانا شۇ سالجۇق بەگنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ مىلادىنىڭ 1025 - يىلى قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئىلىك خانى توغان بىلەن، ئەلى تېكىننىڭ ئىسيانىنى قوللاپ، قاراخانىلارغا قارشى چىقىشى، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، سالجۇق ئوغۇللىرىغا قارشى ھەرىكەت قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتتى، سۇلتان مەھمۇت قەشقەردىن غەزنىگە كەلگەن قاراخانىلارنىڭ ئەلچىسىنى ناھايىتى قىزغىن، سەممىي قارشى ئالدى. سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق قويغان تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسيانچىلار (ئەلى تېكىن بىلەن سالجۇق ئوغۇللىرى)غا بىرلىكتە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ماقۇل بولدى. جازايۈرۈشىنىڭ ۋاقتىمۇ بەلگىلەندى.

ئۆز ئەلچىسىدىن زوقلانغۇدەك خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلار قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ، قەشقەردىن يولغا چىقىپ ماۋارەئۈننەھرىگە قاراپ ماڭدى. ئەينى ۋاقىتتا سۇلتان مەھمۇتمۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بەلختىن يولغا چىقىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىلغان كېمىلىرىدىن ياسالغان لەيلىمە كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، ماۋارەئۈننەھرىگە قاراپ ماڭدى. خارەزمى ۋالىيسى ئالتۇن تاشمۇ سۇلتان مەھمۇتقا قوشۇلدى. مىلادىنىڭ 1017 - يىلى سۇلتان

مەھمۇت خارەزمى شاھى مۆمىننى ئىسيانچىلار ئۆلتۈر-
گەندە، كۈيئوغلۇم مۆمىننىڭ ئۆچىنى ئالمەن دېگەن
بانا بىلەن بېسىپ كىلىپ، خارەزمنى غەزنەۋىلەر دۆلى-
تىگە قوشۇپ ئالغان ئىدى. سۇلتان مەھمۇت خارەزمى-
دىن قايتىپ كېتىدىغان چاغدا، ئالتۇن تاشنى خارەزمگە
باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن ئىدى.
يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇتتىن قورق-
قان ئەلى تېكىن بىلەن ئارسلانبەگ سەمەرقەنت بىلەن
بۇخارانى تاشلاپ چىقىپ، قىزىل قۇم چۆللىرىگە قاراپ
قاچتى. شۇ جايدىكى بۇك - باراقسان ئورمانلىقتا
مۆكۈندى.
ئەلى تېكىن بىلەن ئارسلانبەگ قېچىپ كەتكەندىن
كېيىن، يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت سەمەر-
قەنت يېنىدا، ئەتىلادىن شاھانە چېدىر - بارگاھلارنى
تىكتۈرۈپ، ناھايىتى جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت-
لىشىپ بىتىمنامە تۈزۈشكە كىرىشتى. بۇ ئىككى پادىشاھ
تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە بىلەن ئۇچراشتى.
غەزنەۋىلەر تارىخچىسى بەيھاكى (مىلادىنىڭ 990 - يىلى
تۇغۇلۇپ 1077 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، گاردىزى
(11 - ئەسىردە ياشىغان)لەر ئۆز ئەسەرلىرىدە («تارىخى
مەسئۇدى» ۋە «زەينۇل ئەخبار») بۇ ئۇچرىشىشنىڭ
ئىنتايىن تەنتەنىلىك بولغانلىقى، ئىككى پادىشاھنىڭ
ئۆزئارا تەقدىم قىلىشقان سوۋغاتلىرىنىڭ كۆپلىكى، كىشنى
ھەيران قالدۇرغىدەك نەپىس - گۈزەللىكى، قىممىتىنىڭ
تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز يۇقىرىلىقى، ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇ-

مات بەرگەن.
بىرقانچە كۈن داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئوتتۇرىسىدا ئىككى تۈرلۈك مۇھىم بىتىمنامە تۈزۈلگەن. بىرىنچى بىتىمنامىدا تەيت قىلىنىشىچە، ئىككى تەرەپ ھەربىي كۈچ ئارقىلىق ماۋارەئۇننەھرىنى ئەلى تېكىننىڭ قولىدىن تارتىپ ئېلىپ، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ياغان تېكىن (مۇھەممەت بۇغراخان)نى ماۋارەئۇننەھرىگە خان قىلىپ تەيىنلەش. ئىككىنچى بىتىمنامىدا، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ سېلىۋاتقان سالجۇق ئوغۇللىرىنىڭ كۆچىنى يوق قىلىش، ئۇلار باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنى قەشقەر، خۇراسان قاتارلىق جايلارغا تارقىتىۋېتىش تەكىتلەنگەن. مانا مۇشۇ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىتىمنامىلارنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغلى ياغان تېكىنگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى مەلىكە زەينەپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلى شاھزادە مۇھەممەتكە يۇسۇپ قادىرخاننىڭ قىزى خان مىلىك شاھ خاتۇن ياتلىق قىلىندىغان بولدى. يۇقىرىدىكى مۇھىم ئىشلار ئادا بولغاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلگەتېكىن قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئەلى تېكىننىڭ ئىتتىپاقچىسى ئارسلانبەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارغا قارشى ماڭدۇردى. بىلگەتېكىن ئارسلانبەگكە ھۇجۇم قىلىپ، ئوغۇزلارنى تارمار كەلتۈردى. ئارسلانبەگ ئەسىر چۈشتى. ئارسلانبەگ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئىلتىپاتى

بىلەن قويۇپ بېرىلدى. بىلگەتېكىن ئەلى تېكىنىگە ھۆ-
جۇم قىلىغان بولسىمۇ ئانچە كۆپ نەتىجە قازىنالمىدى.
پەقەت ئەلى تېكىنىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ
قايتتى. سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتى-
دىن بولىغان بۇ ئەسىرلەرگە ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن
مۇئامىلە قىلدى.

مىلادىنىڭ 1026 - يىلى 5 - ئايدا شىمالىي ئى-
لىك خان توغان خان، يۇسۇپ قادىرخاندىن كەچۈرۈم سو-
راپ قايتىدىن باش ئەگدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى كۆرۈنۈشتە يۇسۇپ قا-
دىرخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ
بىرلىكىنى كۈچەيتىشكە كۆڭۈل بۆلگەندەك بولسىمۇ، ئە-
مەلىيەتتە قاراخانىلارنىڭ كۈچىيىشىگە تىلەكداش ئەمەس
ئىدى. چۈنكى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى قاراخانىلارنىڭ
ئىچكى زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ماۋارەئۇننەھرنى غەزنە-
ۋىلەر دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە قوشۇپ ئېلىشنى ئويلايتتى.
شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، مىلادىنىڭ 1026 - يىلى ئەلى تې-
كىنىنىڭ ئىسيانىنى ئۇزۇل - كېسىل باشقۇرۇشقا كۆزى
قىيمىغان ئىدى. سۇلتان مەھمۇت ئوغۇز يابغۇسى ئارس-
لانبەگنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىنلا ماۋارەئۇننەھرىدىن غەز-
نىگە قايتىپ كەتتى.

شۇ يىلى يۇسۇپ قادىرخان ماۋارەئۇننەھرىگە كەت-
كەن چاغدا خوتەن خانلىقى ئىسيان كۆتۈردى. مىلادى-
نىڭ 1027 - يىلى 2 - ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلى-
قى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، يۇسۇپ

قادىرخانغا قارشى بەر ئوغتامىنامە تۈزۈشنى تەلەپ قىلـ دى. لېكىن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئەلچىلىرىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. شۇ چاغدا قىتان خانلىقىمۇ ئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ غەزنىگە ئەۋەتكەن.

يۈسۈپ قادىرخان ئىسيان كۆتۈرگەن خوتەن خانـ لىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ماۋارەئۇننەھرىدىن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى يولغا سالدى. بۇ قوشۇن قەشقەرگە كېلىپ، ناھايىتى تېزلىكتە خوتەنگە يۈرۈش قىلغان بولـ سىمۇ جەڭدە مەغلۇپ بولدى.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن يۈسۈپ قادىرخان ماۋارەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى، ئۆزى قوـ شۇن باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. خوتەن خانلىقى بويسۇندۇرۇلدى. بەزى تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانـ غاندا، قىتانلار ياردىمىگە ئېگە بولغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىمۇ قاراخانىلارغا باج تۆلەش شەرتى بىلەن ئېچـ كى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋارەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايـ تىپ كېتىۋاتقان چاغدا، سۇلتان مەھمۇت بىلەن تۈزۈشـ كەن بىتىمنامىغا بىنائەن ئوغۇزلارنىڭ «جەند» رايونىدا قالغان قىسمىنى قەشقەر ئەتراپىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانـ لىشىشنى دەۋەت قىلدى. «جەند» رايونىدىكى ئوغۇزلار- نىڭ خانلىرى توغرۇلبەگ بىلەن چاغرى بەگلەر يۈسۈپ قادىرخاننىڭ دەۋىتىنى قوبۇل قىلمىدى، نېمە ئۈچۈن سالجۇق بەگنىڭ نەۋرىلىرى بولغان توغرۇلبەگ بىلەن چاغرى بەگلەر

گە؛ كەلـدى ۋە يۈسۈپ قادىرخانـغا بويسۇندىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەشقەر ئەتراپىدا يەرلەشتى. بۇ ۋەقە 'مىلادى-نىڭ 1028 - يىلى يۈز بەرگەن ئىـدى.
يۈسۈپ قادىرخان قەشـقەر ئەتراپىـدا يەرلەشكەن ئوغۇزلارنىڭ خانلىرى توغرولبەگ، چاغرى بەگلەرنى تۇ-تۇپ قاماققا ئېلىش ئۈچۈن بىرمەر ئىشقا باندىاپ ھۆزۈ-رىغا چاقىرتقان بولىسمۇ، لېكىن ئۇلار ھەر ئىككىسى بىرلا ۋاقىتتا يۈسۈپ قادىرخان ئوردىسىغا كىرىشكە ئۇنىمىدى. بىرسى كىرسە يەنە بىرى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان چىددىي، خەتەرلىك ۋەقەلەرگە تاقابىل تـۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىـنىپ تۇرغان. بىر كۈنى يۈسۈپ قادىرنىڭ ئور-دىسىغا يالغۇز كىرگەن توغرولبەگ قاماققا ئېلىنغان. بۇ ئىشتىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان چاغرى بەگ، پۈتۈن ئوغۇزلارنى باشلاپ، غەربكە قاراپ يۈرۈپ، قەشـقەردىن يىراقلاپ كەتكەن. چاغرى بەگ يولـدا كېتىۋېتىپ قارا-خانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن ئوۋغا چىققان بىرقانچە شاھزا-دىلەرگە يولۇقۇپ قالغان. ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە تەدـ بىرلىك چاغرى بەگ قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭغان. يۈسۈپ قا-دىرخان ئەسىرگە ئېلىنغان شاھزادىلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ قې-لىش ئۈچۈن توغرولبەگنى ئازادلىققا چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملارنى بېرىپ، شاھزادىلەرنى ئامان - ئېسەن قەشقەرگە يولـغا سېلىپ قويۇشقا ۋەدە ئېلىپ، توغرولبەگنى ئۇزىتىپ قويـ-غان. چاغرى بەگ بولسا قەشقەر رايونىدىن غەربكە قا-

راپ يۇرگەنچە «جەند» رايونىغا بارغان. توغرولبەگ ئاـ كىسى چاغرى بەگنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىپ، ئەسىرـ گە ئېلىنغان شاھزادىلەرنى قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويـ غان. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1029 - يىلى يۈز بەرگەن.

قەشقەر رايونىدىن «جەند»گە قېچىپ كەلگەن ئوـ غۇزلار بۇ جايدا تۇرۇشنى ئەپ كۆرمىدى. چۈنكى «جەند» رايونى قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئېلىك خانىنىڭ باشقۇرـ شىدىكى جاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن توغرۇلبەگ بىلەن چاغرى بەگلەر خارەزمى ۋالىيسى ھارۇنىدىن پاناھ ئىزلەپ ئۇنىڭدىن زېمىن سورىغان. ھارۇن ئوغۇزلارغا خارەزمى ياپلاقلىرىدىن يېتەرلىك يەر بەرگەن. كېيىن ئوغۇزلار ئەلى تېكىندىن بۇخارا ئەتراپىدىكى «نۇر ئاتا» دېگەن جايغا كۆچۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئەلى تېكىن ئوـ غۇزلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولغان.

مىلادىنىڭ 1030 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتتى. كىچىك ئوغلى مۇھەممەت سۇلتان بولدى. لېكىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ ئاكىسى مەسئۇد سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، مۇھەمـ مەتنىڭ تەختىنى تارتىپ ئالدى.

مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمـ دىن ئۆتتى. ئۇنىڭ بۇغرا تېكىن، ياغان تېكىن، توغرول قاراخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. يۈسۈپ قادىرـ خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى بۇغرا تېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان) قاراخانىلارنىڭ خاقانى بولدى. سۇلايمان ئارسلانخان خاقان بولۇپ تۇرغان چاغـ

لار (ملادىنىڭ 1032 - يىلىدىن 1056 - يىلىغىچە) نىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھايىتى تىنىچ ۋە خاتىرجەم بىر مەزگىلنى بېشىدىن كەچۈردى.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى (ملادىنىڭ 1030 - يىلىدىن 1041 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) ملادىنىڭ 1031 - يىلى باھاردا ئوبۇلقاسىم ئىبراھىم بىننى ئوبۇل داداخ ھۈسەيىن بىلەن غازى ئوبۇل تاھىر ئوبۇل داداخ بىننى ئەھمەت تەببانى باشچىلىقىدا قەشقەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتتى. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرى سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەختكە چىققانلىقى ۋە دوستانىلىقىنى بىلدۈرۈپ، سۇلتان مەسئۇدنىڭ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش نىيىتى بارلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن مەسئۇد غەزنەۋى ئەلچىلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەر ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. چۈنكى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ملادىنىڭ 1026 - يىلى تۈزگەن بىتىمنامىسىدا، مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قىزى زەينەپ ياغان تېكىنگە، خان مىلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىنىدىغان بولغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ نەۋرە ۋارىسى بۇغراتېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان)نىڭ قىزىنى مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ تەخت ۋارىسى مەۋدۇدەگە ياتلىق قىلىشنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرى قەشقەردە بىرنەچچە يىل

تۇرۇپ قالدى. مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىر-خان ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى بۇغراتېكىن (سۇ-لايمان ئارسلانخان) خاقان بولغاندىن كېيىنلا سۆھبەت ئۈزۈشلۈق ئېلىپ بېرىلدى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى بى-لەن قاراخانىلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزى خان مىلىك شاھ خاتۇن سۇل-تان مەسئۇدقا سۇلايمان ئارسلانخان (بۇغراتېكىن)نىڭ قىزى سۇلتان مەسئۇدنىڭ ۋارىسى مەۋدۇدقا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. خان مىلىك شاھ خاتۇننىڭ تويلۇقى ئۈچۈن 50 مىڭ تىللا (دىنار)، بۇغرا تېكىننىڭ قىزىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن 30 مىڭ تىللا (دىنار) بەلگىلەندى. غەزنەۋ-لەرنىڭ ئەلچىلىرى مىلادىنىڭ 1034 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ قەشقەردىن غەز-نىگە قايتتى. سۇلايمان ئارسلانخان سىڭلىسى خان مى-لىك شاھ خاتۇن بىلەن ئۆز قىزى × × نى ناھاي-تى چوڭ ئىززەت - ھۆرمەت، شاھانە دەبدەبە بىلەن قەشقەردىن غەزنىگە ئۇزىتىپ قويىدى. بەختكە قارشى سۇ-لايمان ئارسلانخاننىڭ قىزى— قەشقەر گۈزىلى غەزنىگە كېتىۋېتىپ، يولدا ئۇشتۇمتۇت كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. خان مىلىك شاھ خاتۇن ئامان - ئېسەن غەزنە-گە يېتىپ باردى. ئۇ ئاجايىپ تەنتەنىلىك ھالدا قارشى ئېلىندى. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى قەشقەردىن خان مى-لىك شاھ خاتۇن باشلىق كەلگەن ئەزىز مېھمانلارنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ شان - شۆھرىتىنى نامايەن قىلىشنى ئويلاپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە ۋە

دەبدەبىلىك مۇراسىم ئۆيۈشتۇردى.
—) توي كېچىسى خان مىلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مەسـ
ئۇد غەزنەۋىنى ئايغىر بىلەن چىماق سېلىپ ـ ئۇرۇپ تاشـ
لىغان ئىكەن.
مانا شۇ ۋەقە توغرىسىدا ئۇيغۇرلاردا مۇنداق
بىر ماقال پەيدا بولغان:
قىز بىلەن چېلىشما،
ياش بايتال بىلەن چېپىشما.

«بۇ ماقال، — دەپ يازىدۇ مەھمۇت قەشقىرى، —
خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى كېيوسى سۇلـ
تان مەسئۇدنى ئايغىر بىلەن چىماق سېلىپ يىقىتقاندىن
كېيىن خاقانىلاردا پەيدا بولغان»①
سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى تەختنى ئۇكىسى مۇھەمـ
مەتتىن تارتىپ ئالىدىغان چاغدا ئەلى تېكىنگە ئەلچى
ئەۋەتىپ، ئەگەر ئەلى تېكىن سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئۇكىسى
مۇھەممەت بىلەن ئۇرۇشۇپ قالىدىغان ۋەقە يۈز بەرگەندە،
ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدىغان بولسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە خوتتاليان
(ھازىرقى تاجىكىستاندا)نى بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغان.
ياغان تېكىن سىڭلىسى خان مىلىك شاھ خاتۇن
سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىگە ياتلىق بولغاندىن كېيىن
مىلادىنىڭ 1034 - يىلى 9 - ئايىدا غەزنىگە ئەلچى
ئەۋەتىپ، سۇلتانىنىڭ سىڭلىسى زەينەپ بىلەن توي مۇراـ
سىمى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەسئۇد ئەگەر

① مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى.

ياغان تېكىن (مۇھەممەت بۇغراخان) زەينەپكە ئۆيلىنى-دىغان بولسا، ئۇنىڭ نامىدىن (زەينەپنىڭ نامىدىن) مەر-ھۇم ئاتىسى سۇلتان مەھمۇتتىن قالغان مىراسنى تەلەپ قىلىدۇ دەپ ئويلاپ ياغان تېكىننىڭ ئەلچىلىرىنى قايتۇر-دى. ئەينى ۋاقىتتا مەسئۇد غەزنەۋى سۇلايمان ئارسلان-خاننىڭ ئۇكىسى ياغان تېكىننىڭ تەلىپى مۇناسىۋىتى بىلەن بۇغراتېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان) ئۇكىسىدىن خاپا بولدى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن سۇلايمان ئارسلانخان ئۇكىسى ياغان تېكىننى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭدىن ئاغرىندى. ياغان تېكىنمۇ ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخان-غا نەپرەت بىلدۈرۈپ، سالجۇق ئوغۇللىرى بىلەن مۇنا-سىۋەت باغلىدى. ياغان تېكىن ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1037 - يىلى توغرولبەگكە مەخپىي خەت ئەۋەتىپ، زۇرۇر تېپىلغاندا توغرولبەگكە جان-دىلى بىلەن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەتنى ئېلىپ بارغۇچى (خەتنى ئۆتتۈكىننىڭ يېتىكىنىڭ ئاستىغا يوشۇرغان) ئامۇ دەرياسىنىڭ كېچىكىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، غەزنەۋى ئە-مەلدارلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، مەخپىي خەت قولغا چۈشۈرۈلدى، مەسئۇد غەزنەۋى ئىككى تەرەپ بىلەن (ياغان تېكىن ۋە توغرولبەگ بىلەن) جەڭ قىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، بۇ ۋەقەنى مەخپىي تۇتۇشقا قارار قىلدى. خەتنى ئېلىپ بارغۇچىغا 100 تىللا (دىنار) بېرىپ، مەخپىي ھالدا ھىندىستانغا ئەۋەتتى.

شۇ يىلى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى ئىمام ئەبۇسا-دىق تەببانى باشچىلىقىدا قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەش-

ﻘﻪﺭﮔﻪ ﺋﻪﻟﭽﯩﻠﻪﺭ ﺋﯚﻣﯜﻛﯩﻨﻰ ﺋﻪﯞﻩﺗﺘﻰ. ﻏﻪﺯﻧﻪﯞﯨﻠﻪﺭﻧﯩﯔ ﺋﻪﻟـ
ﭼﯩﻠﯩﺮﻯ ﺳﯘﻻﻳﻤﺎﻥ ﺋﺎﺭﺳﻼﻧﺨﺎﻧﻐﺎ ﻗﯩﻤﻤﯩﺘﻰ 10 ﻣﯩﯔ ﺗﯩﻠﻼ
(ﺩﯨﻨﺎﺭ)ﻏﺎ ﺑﺎﺭﺍﯞﻩﺭ ﻛﯧﻠﯩﺪﯨﻐﺎﻥ ﺋﯧﺴﯩﻞ ﺳﻮﯞﻏﯩﻼﺭﻧﻰ ﺋﯧﻠﯩﭗ
ﻛﻪﻟﮕﻪﻥ ﺋﯩﺪﻯ. ﻏﻪﺯﻧﻪﯞﻯ ﺋﻪﻟﭽﯩﻠﯩﺮﻯ ﺳﯘﻻﻳﻤﺎﻥ ﺋﺎﺭﺳﻼﻧﺨﺎﻧـ
ﺩﯨﻦ ﺋﯚﻛﺴﻰ ﻳﺎﻏﺎﻥ ﺗﯧﻜﯩﻦ ﺑﯩﻠﻪﻥ ﺳﯘﻟﺘﺎﻥ ﻣﻪﺳﺌﯘﺩ ﻏﻪﺯ-
ﻧﻪﯞﻯ ﺋﺎﺭﯨﺴﯩﺪﯨﻜﻰ ﺳﻮﻏﯘﻗﭽﯩﻠﯩﻘﻨﻰ ﺗﻮﻛﯜﺗﯩﭗ، ﺋﯩﻜﻜﯩﻴﻠﻪﻧﻨﻰ
ﺋﻪﭘﻠﻪﺷﺘﯜﺭﯛﭖ ﻗﻮﻳﯘﺷﻨﻰ، ﺑﯩﺮ ﺗﯩﻨﭽﻠﯩﻖ ﺑﯩﺘﯩﻤﯩﻨﺎﻣﯩﺴﻰ ﺗﯜـ
ﺯﯛﺷﻨﻰ ﺋﯚﺗﯜﻧﮕﻪﻥ ﺋﯩﺪﻯ. ﻏﻪﺯﻧﻪﯞﯨﻠﻪﺭﻧﯩﯔ ﺋﻪﻟﭽﯩﻠﯩﺮﻯ
ﻣﯩﻼﺩﯨﻨﯩﯔ 1037 - ﻳﯩﻠﻰ 23 - ﺋﺎﯞﻏﯘﺳﺘﺘﺎ ﻏﻪﺭﺑﯩﺪﯨﻦ ﻗﻪﺷﻘﻪﺭ-
ﮔﻪ ﻗﺎﺭﺍﭖ ﻳﻮﻟﻐﺎ ﭼﯩﻘﻘﺎﻥ ﺑﻮﻟﯩﺴﯩﻤﯘ، ﺑﯩﺮ ﻳﯧﺮﯨﻢ ﻳﯩﻞ ﺋﺎﯞﺍ-
ﺭﻩ ﺑﻮﻟﯘﭖ، ﺋﺎﺧﯩﺮﻯ ﺋﺎﺗﺎﺭﯨﺨﯩﻲ ﯞﻩﺯﯨﭙﯩﻨﻰ ﺋﻮﺭﯗﻧﻼﭖ ﻏﻪﺯﻧﯩﮕﻪ
ﻗﺎﻳﺘﻘﺎﻥ.

ﺳﯘﻟﺘﺎﻥ ﻣﻪﺳﺌﯘﺩ ﺳﯩﻴﺎﺳﯩﻲ ﺋﯚﺯﮔﯩﺮﯨﺶ ﻗﯩﻠﯩﭗ ﺗﻪﺧﺘﻨﻰ
ﺋﯚﻛﺴﻰ ﻣﯘﮪﻪﻣﻤﻪﺗﺘﯩﻦ ﺗﺎﺭﺗﯩﭗ ﺋﺎﻟﻐﺎﻧﺪﯨﻦ ﻛﯧﻴﯩﻦ، ﺑﯩﺰ ﻳﯘ-
ﻗﯩﺮﯨﺪﺍ ﺋﯧﻴﺘﯩﭗ ﺋﯚﺗﻜﻪﻧﺪﻩﻙ ﺧﻮﺗﺘﺎﻟﻴﺎﻧﻨﻰ ﺋﻪﻟﻰ ﺗﯧﻜﯩﻨﮕﻪ ﺑﯧـ
ﺭﯨﺶ ﯞﻩﺩﯨﺴﯩﺪﯨﻦ ﻳﯧﻨﯩﯟﺍﻟﻐﺎﻥ. ﺋﻪﻟﻰ ﺗﯧﻜﯩﻦ ﺑﯘﻧﯩﯖﻐﺎ
ﺋﯩﻨﺘﺎﻳﯩﻦ ﻗﺎﺗﺘﯩﻖ ﻧﺎﺭﺍﺯﻯ ﺑﻮﻟﻐﺎﻥ ﺋﯩﺪﻯ. ﻣﺎﻧﺎ ﺷﯘ ﺋﻪﻟﻰ
ﺗﯧﻜﯩﻦ، ﻣﯩﻼﺩﯨﻨﯩﯔ 1035 - ﻳﯩﻠﻰ ﺋﺎﻟﻪﻣﺪﯨﻦ ﺋﯚﺗﺘﻰ. ﺋﯘ-
ﻧﯩﯔ ﺋﻮﺭﻧﯩﻐﺎ ﺳﯘﻻﻳﻤﺎﻥ ﺋﺎﺭﺳﻼﻧﺨﺎﻧﻨﯩﯔ ﺑﯘﻳﺮﯗﻗﻰ ﺑﯩﻠﻪﻥ
ﺋﻪﻟﻰ ﺗﯧﻜﯩﻨﻨﯩﯔ ﺋﻮﻏﻠﻰ ﻳﯜﺳﯜﭖ ﺑﯩﻨﻨﻰ ﺋﻪﻟﻰ ﻏﻪﺭﺑﯩﻲ ﺋﯩﻠﯩﻚ
ﺧﺎﻥ ﺑﻮﻟﯘﭖ ﺗﻪﻳﯩﻨﻠﻪﻧﺪﻯ. ﻳﯜﺳﯜﭖ ﺋﯩﻠﯩﻚ ﺧﺎﻥ ﻗﺎﺭﺍﺧﺎﻧﯩـ
ﻼﺭ ﻣﻪﺭﻛﯩﺰﻯ ﺋﻮﺭﺩﻭﻛﻪﻧﺖ (ﻗﻪﺷﻘﻪﺭ)ﮔﻪ ﺳﻪﻣﯩﻤﯩﻴﻪﺕ ﺑﯩﻠﻪﻥ
ﺑﻮﻳﺴﯘﻧﺪﻯ. ﺋﯘ ﻣﯩﻼﺩﯨﻨﯩﯔ 1035 - ﻳﯩﻠﻰ ﺗﻮﻏﺮﯗﻟﺒﻪﮔ ﺑﺎﺷـ
ﭼﯩﻠﯩﻘﯩﺪﯨﻜﻰ ﺋﻮﻏﯘﺯﻻﺭﻧﻰ ﻣﺎﯞﺍﺭﻩﺋﯘﻧﻨﻪﮬﺮﯨﺪﯨﻦ ﻗﻮﻏﻼﭖ ﭼﯩـ
ﻗﺎﺭﺩﻯ. ﺋﻮﻏﯘﺯﻻﺭ ﺧﺎﺭﻩﺯﻣﻰ ﯞﻩ ﺧﯘﺭﺍﺳﺎﻥ ﺗﻪﺭﻩﭘﻠﻪﺭﮔﻪ ﻛﯚﭼﺘﻰ.

يۇقىرىدا قاراخانىلار تارىخىنىڭ 120 يىللىق (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە) ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆچەيگەن دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەر قىسقىچە بايان قىلىندى.

مانا شۇ كۆچەيگەن دەۋردە (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە) ساتۇق بۇغراخان (920 — 956)، مۇسا بۇغراخان (956 — 958) سۇلايمان ئارسلانخان (958 —978؟)، ئەلى ئارسلانخان (978 — 998؟)، ئەھمەت توغان خان I (998 — 1018)، مەنسۇر ئارسلانخان (1018 — 1024)، ئەھمەت توغان خان II (1024 — 1026)، يۈسۈپ قادىرخان (1026 — 1032)، سۇلايمان ئارسلانخان (1032 — 1056) قاتارلىق توققۇز خاقان سەلتەنەت يۈرگۈزدى.

ئاخىرقى دەۋرى

قاراخانىلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى 170 يىللىق (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مانا شۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ناھايىتى جىددىي دەۋر بۆلگۈچ ۋەقەلەر يۈز بەردى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلى بىر پۈتۈن قۇدرەتلىك قاراخانىلار دۆلىتى ئىككىگە — شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسا، سالجۇق بەگنىڭ نەۋرىلىرى توغرولبەگ بىلەن چاغرى بەگلەر دەن-

دانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى قۇردى.

مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى بۇغراتېكىن — سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قاراخانىلارغا خاقان بولغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق.

مىلادىنىڭ 1035 - يىلى ئەلى تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندە سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەلى تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپ غەربىي ئىلىك خانى بولغان ئىدى. يۈسۈپ بىننىي ئەلى بىر تەرەپتىن قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخانغا ساداقەت بىلەن بويسۇنۇپ، ماۋارەئۇننەھرنى ئىدارە قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خارەزمى شاھ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. يۈسۈپ ئىلىكخانىنىڭ قوشۇنلىرى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئەندىھوتنىڭ ئەتراپىدا خارەزمى شاھ ھارۇننىڭ قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى. يۈسۈپ ئىلىكخانىنىڭ قوشۇنلىرى تىرمىزنى قورشىۋالغاندا، ھارۇننىڭ غەزنەۋىلەرگە سېتىلغانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر كەلدى. بۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن يۈسۈپ ئىلىك خان خۇراساندىن چېكىنىپ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. 1035 - يىلى يازدا سالجۇقلار خۇراساندا، غەزنەۋىلەر بىلەن بولغان جەڭدە ناھايىتى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇنىڭدىن رىغبەتلەنگەن يۈسۈپ ئىلىكخان خۇراساندىكى چاغانىيانغا قوشۇن تارتتى. لېكىن يۈسۈپ ئىلىكخان سۇلتان مەس-

مۇد غەزنەۋىنىڭ ئۈچ ئېلىش ئۇچۇن ناھايىتى ئۇرغۇن قوشۇن بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يۇ-رۇشتىن توختىدى.

يۇسۇپ ئىلىك خان بەلىخكە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇل-تان مەسئۇد غەزنەۋىدىن كەچۈرۈم سورىدى. سۇلتان، يۇسۇپنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل كۆردى.

يۇسۇپ ئىلىك خان مىلادىنىڭ 1036 - يىلى 12 - ئايدا ئالپ تېكىن ۋە ئەبۇ تاراكى پارسى يې-تەكچىلىكىدە سۇلتان مەسئۇدقا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. سۇل-تان مەسئۇد يۇسۇپ ئىلىك خاننىڭ ئەلچىلىرىنى ئوچۇق چىراي قارشى ئالدى. نەتىجىدە يۇسۇپ ئىلىكخاننىڭ ئەلچىلىرى بىلەن سۇلتان مەسئۇد ئارىسىدا بولغان سۆھ-بەتتە، سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىلەرنىڭ مەلىكىلىرىدىن بىرىنى يۇسۇپ ئىلىك خانغا ياتلىق قىلىشقا رازى بول-غان. بۇنىڭ بەدىلىگە يۇسۇپ ئىلىك خان خوتتالىيانغا بولغان زېمىن تەلىپىدىن ۋاز كېچىشى شەرت قىلىپ قو-يۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇسۇپ ئىلىك خان غەزنەۋى-لەرنىڭ سالجۇق ئوغۇزلىرىغا قارشى كۈرىشىگە ياردەم بېرىشنى تەكىتلەنگەن. يۇسۇپ ئىلىك خان سۇلتان مەس-ئۇدنىڭ تەلەپلىرىگە ماقۇل بولغان. ئۇ مىلادىنىڭ 1036-يىلى، سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئىنىسى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆي-لەنگەن. شۇندىن باشلاپ يۇسۇپ ئىلىك خان بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى دوستانە، ئىناق بىر ھالەتكە كىرگەن.

يۇسۇپ ئىلىك خان غەزنەۋىلەر بىلەن بولغان مۇ-

ناسىرنى ياخشىلاپ ئالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ھالى ئىچ-
كى جەھەتتىن ياماننلىشىشقا باشلىدى. چۈنكى مەرھۇم
ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئوغۇللىرى — مۇھەممەت بىننى
ناسىر يۈسۈپ ئىلىك خانغا قارشى باش كۆتۈردى. مۇ-
ھەممەت بىننى ناسىر مىلادىنىڭ 1037 - يىلى غەربىي
ئىلىك خانلارنىڭ پايتەختى ئۆزكەنتنى بېسىۋالدى. ناسىر
ئىلىك خاننىڭ يەنە بىر ئوغلى ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم
(بۆرى تېكىن) 1038 - يىلى يۈسۈپ ئىلىك خاننىڭ
قاماقخانىسىدىن قاچتى. ئىبراھىم بۆرى تېكىن ناھايىتى
چاپسانلىق بىلەن قوشۇن توپلاپ ماۋارەئۇننەھرىنى ئەلى
تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا بەل
باغلىدى. ئىبراھىم بۆرى تېكىن مىلادىنىڭ 1040 - يى-
لى بۇخارانى بېسىۋالدى. ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئوغۇل-
لىرى مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرى تېكىن تەرىپى-
دىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان يۈسۈپ
ئىلىك خان ماۋارەئۇننەھرىنى تاشلاپ قاراخانىلارنىڭ
پايتەختى قەشقەرگە (ئوردوكەنتكە) قېچىپ كېتىشكە مەج-
بۇر بولدى.

مۇھەممەت بىننى ناسىر بىلەن ئىبراھىم بۆرى تې-
كىنلەر غەربىي ئىلىك خان تۇرىدىغان ئۆزكەنتتىن سە-
مەرقەنتكە يۆتكەلدى. ئۇلار كۆرۈنۈشتە قاراخانىلارنىڭ
پايتەختى قەشقەردىكى خاقان سۇلايمان ئارسلانغا بوي-
سۇنغاندەك قىلىشىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بىرلىۋالدى.
سۇلايمان ئارسلانخان مۇھەممەت ناسىر بىلەن ئىبراھىم
بۆرى تېكىننىڭ مۇستەقىللىك ھەرىكىتىگە چەك قويماقچى

بولسمۇ مىلادىنىڭ 1041 - يىلى ئېرىتىش، بالقاش،
بويلىرىدا ياشايدىغان ياباقۇلار ئىسيان كۆتۈرگەنلىك-
تىن مۇھەممەت بىننى ناسىر بىلەن ئىبراھىم بۆرى تې-
كىنگە قارشى قوشۇن تارتىپ بېرىشقا ئىمكانىيەت تاپال-
مىدى. مانا شۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن مۇھەم-
مەت بىننى ناسىر بىلەن ئىبراھىم بۆرى تېكىن ماۋارە
ئۇننەھرىگە ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋالدى. شۇندىن
باشلاپ قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانى-
لارغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

قويۇلغان پۇلغا (دىنار، دەرھەم) دائىر پا-
كىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن
باشلاپ مۇھەممەت ناسىر تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئۇن-
ۋانىنى قوبۇل قىلدى، ئۇ پۈتۈنلەي مۇستەقىل سىياسەت
يۈرگۈزۈپ ئۇردوكەنت (قەشقەر)گە بويسۇنمىدى. شۇ-
ۋاقىتتىن باشلاپ سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلغان غەربىي-
قاراخانىلار دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلدى.

غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە دەس-
لەپ يالغۇز ماۋارەئۇننەھرىلا كىرگەن بولسا، كېيىن پەر-
غانە ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمى قوشۇپ ئېلىندى.

شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە يەت-
تە سۇ، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، خوتەن، پەرغانىنىڭ
شەرقىي قىسمى كىرەتتى. شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ
شەرقىي چېگرىسى كۇچارنىڭ غەربىگە تۇتىشاتتى. ئۇنىڭ
پايتەختى ئۇردوكەنت (قەشقەر) ئىدى.

غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن شەرقىي قاراخا-

نلار دۆلىتىنىڭ چېگرىسىنى خوجەنت دەرياسى، ئايرىپ تۇراتتى.
شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىمۇ، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىمۇ 170 يىل (1040 — 1210) ھۆكۈم سۈردى.
شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە سۇلايمان ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1056 - يىلىغىچە خاقان بولغان)، مۇھەممەت بۇغراخان (1056 — 1057)، ئىبراھىم خان (1057 — 1058)، توغرول قاراخان (1058 — 1075)، توغرول تېكىن (1075 — 1075؟)، ھارۇن بۇغراخان II (1075 — 1102)، ئەھمەت ئارسلانخان (1102 — 1128)، ئىبراھىم بىننى ئەھمەت (1128 — 1158)، مۇھەممەت بىننى ئىبراھىم (1158 — ؟) ئوبۇل مۇزەپپەر يۇسۇپ بىننى مۇھەممەت (1204 — 1205) ئوبۇل پەتتا مۇھەممەت بىننى يۇسۇپ (1205 — 1210) قاتارلىق 11 خاقان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.
غەربىي قاراخانىلارغا بولسا مۇھەممەت ناسىر (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە خاقان بولغان)، ئىبراھىم بۆرى تېكىن (1052 — 1068)، ناسىر بىننى ئىبراھىم (1068 — 1080)، خىزىر بىننى ئىبراھىم (1080 — 1081)، ئەھمەت بىننى خىزىر (1081 — 1095)، مەسئۇت بىننى مۇھەممەت (1095 — 1097)، سۇلايمان بىننى داۋۇت (1097 — 1097)، مۇھەممەت تېكىن (1097 — 1099)، ھارۇن بىننى ئۆمەر (1099 — 1102)، مۇھەممەت ئارسلانخان

(1102 — 1130)، ئىبراھىم بىننى سۇلايمان (1130 — 1130)، ھەسەن بىننى ئەلى (1130 — 1132)، مەھمۇت بىننى مۇھەممەت (1132 — 1141)، ئىبراھىم بىننى مۇھەممەت (1141 — 1156)، جالالىدىن ئەلى بىننى ھەسەن (1156 — 1162)، مەسئۇد بىننى ھەسەن (1162 — 1168)، ناسىر بىننى ھۆسۈيىن (1168 — 1172)، مۇھەممەت بىننى مەسئۇت (1172 — 1178)، ئىبراھىم بىننى ھۆسۈيىن (1178 — ؟)، ئوسمان بىننى ئىبراھىم (1200؟ — 1212) قاتارلىق 19 خاقان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1040 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسا، دەل شۇ يىلى سالجۇق بەگىنىڭ نەۋرىسى توغرۇلبەگ بىلەن چاغرى بەگنەر دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنى تار - مار كەلتۈرۈپ، ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى (1040 — 1157) قۇرغان ئىدى.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىپ، قۇدرەتلىك ۋە مەدەنىي بىر دۆلەتكە ئايلىنىشىنىڭ قىسقىچە جەريانى مۇنداق:

سالجۇق ئوغۇزلىرى مىلادىنىڭ 1035 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى يۇسۇپ بىننى ئەلى تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ماۋارەئۇننەھرىدىن خۇراسانغا قاراپ كۆچكەندىن تارقىپ سالجۇقىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت كەسكىنلىشىپ كەتتى.

چاغرى بەگ مىلادىنىڭ 1037 - يىلى خۇراساننىڭ ئەڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى شاھى جاھاننى بىسىپ ئالدى. شۇ يىلى بەلخمۇ، خۇراساننىڭ شەرقىي قىسمىمۇ سالجۇق ئوغۇزلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. توغرولبەگ مىلادىنىڭ 1038 - يىلى ھىرات، نىشاپور، قاتارلىق شەھەرلەرنى غەزنەۋىلەرنىڭ قولىدىن تارتىپ ئالدى.

خۇراسان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان توغرولبەگ مىلادىنىڭ 1040 - يىلى مەرۋى شاھى جاھان بىلەن سىراكىس ئارىسىدىكى دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ قوماندانلىقىدىكى 50 مىڭ جەڭچى بىلەن 300 جەڭ پىلىلىرىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك قوشۇننى تارمار كەلتۈردى. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى ئازغىنا جەڭچى بىلەن بەلخكە قاراپ قاچتى. شۇ كۈنى كەچتە (مىلادىنىڭ 1040 - يىلى 22 - مايدا) توغرولبەگ جەڭ مەيدانىدا تەختكە چىقىپ، ئوغۇز بەگلىرىنىڭ تەبرىكىنى قوبۇل قىلدى. ئارقىدىنلا ئىراندىكى راي (تىھران) شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە بوۋىسى سالجۇقنىڭ نامىنى بېرىپ «سالجۇقىلار دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. توغرولبەگ مىلادىنىڭ 1055 - يىلى باغداتنى ئېلىپ ئەرەب ئاببباسىلار خەلىپىلىكىنى (مىلادىنىڭ 750 - يىلىدىن تارتىپ، 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قورچاق ھالىغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەرەب خەلىپىسى قايىم I (مىلادىنىڭ 1031-يىلىدىن 1075 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) توغرول-

بەگنىڭ نامىنى پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدا قۇتبىدا ئوقۇشقا بۇيرۇق بەردى. ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇنجى ئىمپېراتورى سۇلتان مەسئۇد توغرولبەگ (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1063 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) تارىختا ئۆتكەن ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ھەربىي جەھەتتىمۇ ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىنى قوللىنىشقا ناھايىتى ماھىر بولۇپلا قالماستىن ئادەتتىن تاشقىرى سۆزمەن، غەيرەتلىك، كارامەت باتۇر بىر قەھرىمان ئىدى. توغرولبەگ مىلادىنىڭ 1040 يىلى - 22 - مايدا يۈز بەرگەن دەندانقان ئۇرۇشىدا 16 مىڭ كىشىلىك ئوغۇز جەڭچىلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ، سۇلتان مەسئۇد قوماندانلىقىدىكى 50 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇننى تارمار كەلتۈرگەن ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇرۇشىدا ناھايىتى قورقۇنچلۇق بولغان جەڭ پىللىرىغا تاقابىل تۇرۇش بەكمۇ قىيىن ئىدى. دەندانقان ئۇرۇشىدا توغرولبەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن ئوغۇز ئوقچىلىرى ئوقيادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ، سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ جەڭ پىللىرىنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى. ئاندىن كېيىن توغرولبەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇز ئاتلىقلىرى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ قوشۇنلىرىغا ناھايىتى قاتتىق شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن ئىدى.

توغرولبەگنىڭ ۋاقتىدا (1040 — 1063) سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۆزىنىڭ ئەخلاقى پەزىلىتىنىڭ يۈكسەكلىكى ۋە باتۇر، مەردلىكى بىـ

لەن مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان توغ-
رولبەگ مىلادىنىڭ 1063 - يىلى سۇرىيەنى باش ئەگ-
دۈرۈپ، باغداتقا قايتىپ كەلدى. ئۇ شۇ چاغدىلا خەلىپە-
نىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش نىيىتى بارلىقىنى بىلدۈردى. توي
مۇراسىمى راي (تەھران) شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بول-
دى. توغرولبەگ باغداتتىن تەھرانغا كېلىۋېتىپ، يولدا
ئۇشتۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتتى.

توغرولبەگ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سالجۇقىلار
ئىمپېرىيىسىگە چاغرى بەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان
ئىمپېراتور بولدى. ئۇ ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە
(1063 — 1072) سالجۇقىلار بىلەن شەرقىي روما ئىم-
پېرىيىسى (395 — 1451) ئارىسىدا دۇنيا تارىخىدا نا-
ھايىتى مۇھىم ئورۇن ئالغان مەشھۇر «مالازگىرد جېڭى»
يۈز بەردى.

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى
رومان دىككىنىس سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىپ،
ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىپ ئېلىشقا بەل باغلىدى. ئۆ-
زىنى تەڭدىشى يوق ھەربىي قوماندانلىقتا ئاتايدىغان
رومان دىككىنىس مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 13 - مارتتا
200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇننى
باشلاپ كونستانتىنپول (ھازىرقى ئىستانبول) دىن شەرق-
قە قاراپ يولغا چىقتى. شەرقىي روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈك-
تاقلىرىنى ئۈچ مىڭ ھارۋا، نەچچە تۈمەن تۆگە، ئاتلار
ئېلىپ ماڭغان. رومالىقلاردا 1200 كىشى باشقۇرىدىغان.
ناھايىتى ھەيۋەتلىك مەنجانىق (شەھەر سېپىلىغا چىقىش

تا ئىشلەيدىغان قورال) بار ئىدى.

ئالىپ ئارسلان ئۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ساۋ-تىكىن باشچىلىقىدا رومان دىككىنىسكە ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ساۋتىكىن رومان دىككىنىسكە تىنچلىق بىتىمنامىسە تۈزۈش توغرىسىدا تەكلىپ قويغاندا رومان دىككىنىس تەكەببۇ-رانە قىياپەتتە تۇرۇپ مۇنداق دېگەن:

«سۇلتانىڭغا بېرىپ ئېيت! مۇزاكىرىنى راي (تېھ-راندا) باشلايمەن. ئۇلاقلىرىمنى ھەمەداندا قىشلىتىمەن.» بۇنىڭغا جاۋابەن ساۋتىكىن: «ئۇلاقلىرىڭىزنىڭ ھەمەدان-دا قىشلايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. ئۆزىڭىزنىڭ نەدە قىش-لايدىغانلىقىڭىزنى بىلمەيمەن» دېگەن.

رومان دىككىنىس مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ئاۋغۇست-تا ھازىرقى ئەرمىنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىغا جاي-لاشقان مالازگىرد قورغىنىنىڭ ئالدىدىكى دالىغا يېتىپ كەلگەن.

ئالىپ ئارسلان رومان دىككىنىسنىڭ چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ، ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50 مىڭ كىشىلىك (ئاتلىق ۋە پىيادە) قوشۇنىنى باشلاپ، مالازگىرد دالىسىغا يېتىپ كېلىپ، روما قوشۇن-لىرىنىڭ ئۇدۇلىدا سەپ تارتقان. مالازگىرد قورغىنىنىڭ نامى بىلەن «مالازگىرد جېڭى» نامىدا ئاتالغان جەڭ 26 - ئاۋغۇستتا بولغان. ئۇرۇش بولغان كۈنى (جۈمە كۈنى ئىكەن) نەچچە يۈزلىگەن خرىستىيان پوپلىرى كىرىستنى كۆتۈرۈشۈپ، ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ھۆركىرىشىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ ئۆز دۈشمىنى ئۈستىدىن غالىب بو-

لۇشنى ئەيسادىن تىلەپ، ئىنجىلدىن مۇقەددەس ئايەتلەر-
نى ئوقۇشقان.
ئالىپ ئارسلان جەڭ باشلىنىش ئالدىدا ئات ئۈس-
تىدە تۇرۇپ، بولغۇسى دەھشەتلىك جەڭنىڭ تاكتىكىلىق
ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن،
ئاق كىيىم كىيگەن، قولىغا قىلىچ ۋە قالقان ئالغان. بۇ
ئۇنىڭ جەڭدە قۇربان بولسا شۇ ئاق كىيىم بىلەن دەپ-
نە قىلىنىشىغا ئىشارەت ئىدى. ئالپ ئارسلان قومان-
دانلىرى ۋە جەڭچىلىرىگە خىتاب قىلىپ، ئەگەر ئۆزى
جەڭدە قۇربان بولۇپ كەتسە، ئۇلارنىڭ، ياش ئوغلى
مىلىك شاھقا بويسۇنۇشىنى ۋەسىيەت قىلغان.
يۇقىرىدىكى ئىشلار ئورۇنلىنىپ بولغاندىن كېيىن،
ئالىپ ئارسلان سالجۇق قوشۇنلىرىنى روما قوشۇنلىرىغا
قارشى ئېلىپ ماڭغان. ئىككى تەرەپتىن بىر - بىرىگە
قارشى ئىتتىلىپ كېلىۋاتقان قوشۇنلار (ئىككى تەرەپ قو-
شۇنلىرى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى سەپ تارتىپ
تۇرغان چاغدا ئارىلىقتىكى مۇساپە يەتتە كىلومېتر ئۇزۇن-
لۇقتا ئىكەن) خۇددى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆ-
تۈرۈلۈپ كېلىپ، بىر-بىرىگە ئۆزلىرىنى ئۇرغان. كەچ
كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالىپ ئارسلان باشچىلىقىدىكى
سالجۇق قوشۇنلىرى روما قوشۇنلىرى ئۈستىدىن تولۇق
غەلىبە قازانغان. ئالىپ ئارسلان ياردار بولغان، رو-
مان دىئوگىنىسنى ئەسىر ئالغان، روما قوشۇنلىرىنىڭ
ئۆلمەي قالغانلىرى قوراللىرىنى تاشلاپ، ئالپ ئارس-
لانغا باش ئەگكەن.

«مالازگىرد جېڭى»دە سالجۇقىلارنىڭ شەرقىي روما ئۈستىدىن قازانغان شانلىق غەلىبىسىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە تارقالغان قاناتلىق خەۋەرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇردى. بولۇپمۇ خرىستىيانلار دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، خۇددى كەچ كۈزدە سارغىيىپ تۆكۈلگەن غازاڭدەك تىترىگەن.

ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن رومان دىئوگىنىسقا ئۆزىنىڭ مەغرۇر، مەردانە ۋە ئالىيجانابلىقىنى كۆرسەتكەن. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىسكە خۇش چىراي بىلەن قىزغىن، سەمىمىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنىڭغا قوشنا دۆلەتلەرگە ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەتتە بولمىغانلىقى ۋە جەڭدىكى تاكتىكا خاتالىقلىرىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئوغۇزلارنىڭ جەڭدە قوللانغان تۇران تاكتىكىسىنىڭ دۈشمەن تاكتىكىسىدىن ئۈستۈن، جانلىق تاكتىكا ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنداق تاكتىكىنىڭ ئوغۇزلارنىڭ ئەجدادىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جەڭگىۋار، جانلىق ئەنئەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىس بىلەن بىتىم تۈزگەن. بىتىمگە ئاساسەن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقىلارغا قارام بولۇپ قالغان. چۈنكى شۇندىن باشلاپ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقىلارغا ھەر يىلى نۇرغۇن مىقداردا ئالتۇن، كۈمۈش يوللاپ، ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولۇپ قالغان. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىسنىڭ كونىستانتىنپولغا ئامان – ئېسەن قايتىپ كېتىشىگە يول قويغان. ئۆز دۈشمىنى ئالدىدا ناھايىتى خىجىل بولۇپ، قىلمىشلىرىغا پۇشايمان يې-

گەن رومان دىككىنس ئالپ ئارسلاندىن بۇنداق ئۆلتـ
پاتلارنىڭ بولۇشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن ئىدى.
چۈنكى ئۇ ئەسىر چۈشكەندە ئالپ ئارسلاننىڭ غە-
زىپىگە ئۇچراپ، ئۆلۈمگە بۇيرۇلىمەن دەپ ئويلىغان
ئىدى.

سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى مەلىك شاھنىڭ ۋاقتىدا
(1072 — 1092) ناھايىتى قۇدرەتلىك، مەدەنىيەت
ئاجايىپ گۈللىگەن بىر دۆلەتكە ئايلانغان. شۇ چاغدىكىلە
دە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، پە-
لەستىن، ئەرەبىستان، مېسوپوتامىيە (ئىراق)، ئىران، ئاف-
غانىستان، بېلوجىستان (ھازىرقى پاكىستاننىڭ بېلوجىستان
ئۆلكىسى) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى قاتارلىق
جايلار كىرگەن.

ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى بىلەن قاراخانىلار
(غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلار)نىڭ مۇناسىۋىتى ھەر
خىل ھالەتتە بولدى.

ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ دۇنيانى ھەيرەتتە
قالدۇرغان ئىمپېراتورى ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ
1072 - يىلى كۈزدە غەربىي قاراخانىلارنى بويسۇندۇ-
رۇش ئۈچۈن 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان
چوڭ قوشۇننى باشلاپ ماۋارەئۇننەھرىگە يۈرۈش قىلـ
دى. ئالپ ئارسلان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەندە قاراخا-
نىلارنىڭ يۈسۈپ ئاتلىق بېگى بىلەن گۈرۈشتى. يۈسۈپ
بەگ ئەسىر چۈشتى، ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن
يۈسۈپ بەگ بىلەن گەپ تالاشىپ قالغاندا، يۈسۈپ

بەگ يېنىغا ئىقىپ ئالغان خەلىجىرىنى چىقىرىپ، ئالپ ئارسلاننىڭ قارىنىنى يېرىپ تاشلىدى. سالجۇقلار يۇ- سۇپ بەگنى قىيما - چىيما قىلىۋەتتى. ئالپ ئارسلان- نىڭ جەسىتى مەرۋى شاھى جاھانغا كەلتۈرۈلۈپ دەپنە قىلىندى. ئالپ ئارسلاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن سالجۇ- قلار ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ قايتىپ كەتتى. بۇنىڭدىن پايدىلانغان غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ناسىر بىننى ئىبراھىم — شەمسۇل مۇلىك (1068 — 1080) مى- لادىنىڭ 1072 - يىلى 16 - دېكابىردا تىرمىزنى بې- سىپ ئالدى. ئارقىدىنلا بەلخنىمۇ بېسىپ ئالدى.

ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى سالجۇقلارنىڭ ئىمپېراتو- رى مەلىك شاھ (1072 — 1092) ناسىر بىننى ئىبراھىم- دىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1074 - يىلى چوڭ قوشۇننى باشلاپ، ماۋارەئۇننەھرگە بېسىپ كې- رىپ، سەمەرقەنتكە قاراپ ماڭدى. ناسىر بىننى ئىبراھىم سەمەرقەنتنى تاشلاپ چىققاندا، مەلىك شاھنىڭ ئەقىللىق، ئالىيجاناب ۋەزىرى نىزامۇل مۇلكنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا تىنچلىق بىتىمى تۈزۈلدى. تىرمىز بىلەن بەلخ سالجۇقلار تەۋەلىكىگە ئۆتتى. مە- لىك شاھ ئۇ جايلارغا ئۆز بەگلىرىدىن ھاكىم تەيىنلەپ قايتىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1080 - يىلى ناسىر بىننى ئىبراھىم ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوكىسى خىزىرخان ئولتۇردى. خىزىرخانمۇ مىلادىنىڭ 1081 - يىلى ئالەم- دىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت بىننى خىزىر خاقان

بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (1081 — 1095) قاراخانىلار بىلەن سالجۇقىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. مىلادىنىڭ 1089 - يىلى مەلىك شاھ ناھايىتى كۆپ سانلىق قوشۇننى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. ئۇ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇخارانى ئالدى. ئارقىدىنلا غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتنى ئالدى ۋە ئەھمەت بىننى خىزىرنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئۇنى ئىسفەھانغا ئەۋەتتى. ئاندىن كېيىن شەرقىي قاراخانىلارغا قاراپ ماڭغاندا، ھارۇن بۇغراخان II قەشقەردىن ئۆزكەنتكە كېلىپ، مەلىك شاھ بىلەن كۆرۈشتى. ھارۇن بۇغراخان II (1075 — 1102) ئۆزىنى خاھلىق ئېيتىپ مەلىك شاھنى كەينىگە قايتىپ كېتىشكە ئۇناتتى، مەلىك شاھ ھارۇن بۇغراخان II نىڭ قۇتبىدا مەلىك شاھنىڭ نامىنى ئوقۇشقا ۋە پۇللارغا مەلىك شاھنىڭ نامىنى يېزىشقا ماقۇل بولغانلىقىغا قانائەت ھاسىل قىلىپ، قەشقەرگە بېسىپ بېرىشتىن ۋاز كەچكەن ئىدى.

مەلىك شاھ غەربىي قاراخانىلارنىڭ بىكەسى توركان خاتۇنغا ئۆيلەنگەن ئىدى. ناھايىتى چوڭ ئابرويغا ئىگە بولغان توركان خاتۇن مىلادىنىڭ 1090 - يىلى ئارىغا چۈشۈپ مەلىك شاھنى، ئەھمەت بىننى خىزىرنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇۋېتىشكە كۆندۈردى. ئەھمەت بىننى خىزىر مىلادىنىڭ 1090 - يىلىدىن باشلاپ قايتىدىن غەربىي قاراخانىلارغا خاقان بولدى. لېكىن مەلۇم دەرىجىدە سالجۇقىلارغا بېقىندى ئىدى. مىلادىنىڭ

1095 - يىلى سەمەرقەنتتىكى دىنىي مۇتەئەسسىپلەر كاشان شەھىرىنىڭ ھاكىمى توغرول ياناق بەگنى ئەھمەتنىنى خىزىرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگۈزدى. ئەھمەت بىننى خىزىر كاسان بېگى توغرول ياناقنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كاسان شەھىرىگە يېقىنلاپ كەلگەندە بەگلەرى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئەھمەتنى قاماقىقا ئالدى. ئىسيان كۆتۈرگەن بەگلەر ئەھمەتنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ بېرىپ دىنىي سوتقا تاپشۇردى. مەھكىمە شەرئىي ئەھمەتنى دىنغا قارشى ھەرىكەتتە بولغان دەپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. ئەھمەت ئۆزىدە قىلچە گۇناھ يوقلۇقىنى ئىسپاتلىغان بولسىمۇ، ئوغۇزلار ئادىتى بويىچە ئۆز ئوقياسىنىڭ كىرىچىدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1092 - يىلى مەلىك شاھ ئۆلگەندىن كېيىن، مەلىك شاھنىڭ سەمەرقەنتتىكى بەگلىرىنى قوغلاپ چىقارغان ئىدى.

مەلىك شاھ ۋاپاتىدىن كېيىن سالجۇقىلاردا تەخت تالىشىش كۈرىشى 25 يىل (مىلادىنىڭ 1092 - يىلىدىن 1117 - يىلىغىچە) داۋام قىلدى. ئاخىرى مەلىك شاھنىڭ كىچىك ئوغلى سۇلتان سەنجەر ئىمپېراتور بولغاندىلا تەخت ئۈچۈن كۈرەش ئاياغلاشتى.

سۇلتان سەنجەرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1117 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە) قاراخانىلار دۆلىتى غەربىي قىسمى قىسمىتانلارغا قارام بولۇپ قالدى.

شەرقىي قاراخانىلار (1040 — 1210) نىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان (1040 — 1056) مە

لادىنىڭ 1056 - يىلى ئۆكىسى مۇھەممەت بۇغراخان (ياغان تېكىن) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. مۇھەممەت بۇغراخان مىلادىنىڭ 1057 - يىلى تەختىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دادىسى)گە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدا كىچىك بىكەسى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك بىكەسىدىن بولغان ئوغلى ئىبراھىم خاقان بولدى. ئىبراھىم مىلادىنىڭ 1058 - يىلى ئۆزىگە بويسۇنمىغان بارسخان ھاكىمى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئىبراھىمنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شەرقىي قاراخانىلارغا يۇسۇپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى توغرول قاراخان خاقان بولدى. ئۇنىڭغا ئاكىسى سۇلايمان بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ئورۇنباسار خاقان بولدى. مىلادىنىڭ 1068 - يىلى ئىبراھىم بۆرى تېكىن ئۆلگەندە، توغرول قاراخان بىلەن ئوبۇل ھەسەن پەرغانە ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى غەربىي قاراخانىلاردىن تارتىپ ئالدى. ئىبراھىم بۆرى تېكىن مىلادىنىڭ 1056 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن مۇھەممەت بۇغراخان ئارىسىدا ئۇرۇش بولغاندا پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان ئىدى. توغرول قاراخان (1058 — 1075) ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغلى توغرول تېكىن شەرقىي قارخانىلارغا ئىككى ئايلا خاقان بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا توغرول قاراخاننىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇل ھەسەن (ھارۇن بۇغراخان II) خاقان

بولدى. ھارۇن بۇغىراخان II نىڭ ۋاقتىدا (1075 —
1102) شەرقىي قاراخانىلار قۇدرەتلىك، ناھايىتى مەدەنىـ
يەتلىك بىر باسقۇچقا كىرگەن ئىدى. شەرقىي قاراخانىـ
لار تەختىدە 27 يىل ئولتۇرغان ھارۇن بۇغىراخان II
مىلادىنىڭ 1102 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئور-
نىغا ئەھمەت ئارسلانخان ئولتۇردى. ئەھمەت
ئارسلانخان (1102 — 1128) مىلادىنىڭ 1105 -
يىلى مەھمۇت بىنى ئابدۇجېلىل قەشقە-
رنى باغداتتىكى ئەرەب ئاببااسلار خەلىپىسى مۇستەزىر
(1094 — 1118) نىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. خەلىپە مۇس-
تەزىر ئەھمەت ئارسلانخانغا « دۆلەتنىڭنۇرى »
ئۇنۋانىنى بەردى.

شەرقىي قاراخانىلار ئىبراھىم بىنى ئەھمەتنىڭ ۋاق-
تىدا (1128 — 1158) غەربىي قىتانلارغا قارام بولۇپ قالدى.

قىتانلار ئەسلىدە ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى لياۋ-
نىڭ ئۆلكىسىدە ياشىغان موڭغۇل نەسىللىك خەلق
ئىدى. ئۇلار ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر
بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ) ھونلارغا، سيانپىلارغا بېقىـ
نىپ كەلگەن. قىتانلار ھونلار دەۋرىدىن باشلاپ پەيدىنـ
پەي تۈركلىشىپ كەتكەن. قىتانلار ئاۋار خاقانلىقى
(395 — 551) ۋە كۆك تۈرك خاقانلىقى (551 —
744) دەۋرىدە شۇ خاقانلىقلارغا بېقىنىپ ياشىغان. ئۇيـ
غۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ كۈچەيگەن دەۋرىدىن
(745 - يىلىدىن) تارتىپ 840 - يىلىغىچە ئۇيغۇر-

ئورخۇن خاقانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان. قىتانلار مىلاد- نىڭ 920 - يىلى ئورخۇندا 80 يىل (840 - يىلدىن 920 - يىلغىچە) ھۆكۈمران بولغان قىرغىزلارنى ئەس- لى يۇرتى يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىغا قوغلىۋەتكەن. قىتانلار ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى شەھەرنى پاي- تەخت قىلغان.

قىتانلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھازىرقى موڭغۇلىيە- نى ۋە ھازىرقى شەرقىي شىمال ئۈچ ئۆلكىنىڭ جە- نۇبىي قىسمىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالغان.

قىتانلار مىلادىنىڭ 907 - يىلى 40 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلغان. مىلادىنىڭ 993 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىغا (مىلادىنىڭ 960 - يىلىدىن 1279 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر- گەن) ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ پايتەختى كەيپىڭ شەھە- رىنى قورشىۋالغان. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قىتانلار بىلەن بىتىمنامە تۈزۈپ، ھەر يىلى قىتانلارغا كۆپ مىقداردا (كۈمۈش ۋە تاۋار ئارقىلىق) ياساق تۆ- لەپ تۇرۇش بەدىلىگە دۆلىتىنى ساقلاپ قالغان.

قىتانلار خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمىغا تۇتاش ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك قىتانلار مىلادىنىڭ 1018 - يىلى 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن شەرقىي قاراخانىلارغا ھۇ- جۇم قىلىپ، ئالتاي، چۆچەك، ئىلى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئالغاندا ئەھمەد توغان خان I (998 — 1018)

بالاساغۇننىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جايدا بولغان جەڭدە قىتانلارنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئامان قالغانلىرىنى قوغلاپ، ئۆز دۆلىتىگە سۈرۈپ توقاي قىلىۋەتكەن. مىلادىنىڭ 1120 - يىلى جورجىتلار (مانجۇلارنىڭ ئەجدادلىرى) ئىسيان كۆتۈرۈپ 1124 - يىلغا كەلگەندە قىتانلار خانلىقىنى يوقاتقان.

جورجىتلارغا باش ئەگمىگەن قىتان شاھزادىسى يىلوداشى بىر قىسىم قىتانلارنى باشلاپ غەربىي شىمالغا قاراپ قېچىپ يەنسەي دەرياسىنىڭ بويلىرىغا كەلگەن. يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ بولاڭ - تالىڭىغا يولۇققان قىتانلار يەنە باشقا جايغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قىتانلار غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ كۆچۈپ، قاراخانىلاردىن پاناھ تىلىگەن. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئىلىك خانى ئوبۇل شىجاھ ئۇلارغا ئىمىل (ھازىرقى دۆربىلجىن) دا تۇرۇشقا يول قويغان. ئىمىلغا كېلىپ ماكانلاشقان قىتانلارنىڭ سانى 40 مىڭ تۈتۈن (ئائىلە) بولۇپ، ئاھالىسى 200 مىڭغا يېتەتتى.

شۇ مەزگىلدە قاراخانىلار دۆلىتى ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى سالجۇقىلار ئىمپېراتورى سۇلتان سەنجەر (مىلادىنىڭ 1117 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان)نىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تۇراتتى. شەرقىي قاراخانىلاردىكى قارلۇقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 1130 - يىلى شەرقىي قاراخانىلاردىكى قارلۇقلار ۋە باشقا قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈردى. شىمالىي

ئىلىك خانى ئوبۇل شىجاھ يىلوداشىنى ئىچكى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا بۇيرىدى. يىلوداشى ئىملدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، بالاساغۇن ئەتراپىدا قارلۇقلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى. ئوبۇل شىجاھ يىلوداشىنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تەقدىرلەپ، قىتانلارنى بالاساغۇندا تۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ چاغلاردا شەرقىي قاراخانىلارغا ئەھمەت ئارسىلانخاننىڭ ئوغلى ئىبراھىم بىننى ئەھمەت خاقان ئىدى. ئىبراھىم بىننى ئەھمەت (1128 — 1158) قابىلىيەتسىز، بەكمۇ بىغەم ئادەم ئىدى. قىتان شاھزادىسى يىلوداشى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئاجىزلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇرۇغ - ئايماقلىرىنى بالاساغۇنغا توپلىدى. يىلوداشى مىلادىنىڭ 1134 - يىلى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، ئوبۇل شىجاھ ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا شىمالىي ئىلىك خانىغا قارايدىغان جايلارنى بېسىپ ئالدى. يىلوداشى 1136 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ئىبراھىم بىننى ئەھمەتنى باش ئەگدۈردى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلار قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

قىتانلار ئىبراھىم بىننى ئەھمەتنى بېقىندى ھالغا چۈشۈرۈپ ئالغاندىن كېيىن، بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ، تارىختا «غەربىي قىتانلار دۆلىتى» دەپ نام ئالغان دۆلەت ۋۇجۇدقا كەلدى. غەربىي قىتانلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 1124 - يىلىدىن 1210 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-

گەن) يەنە گورخانلار دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرق تارىخچىلىرى غەربىي قىتان خانلىرىنى «گورخان» دەپ يېزىشقان. «گورخان» سۆزى خەنزۇچىدىكى «گاۋخەن» (ئالىي خان — 高汗) سۆزىنىڭ ئۆزگەرتىپ ئېيتىلىشى بولسا كېرەك. «گورخانلار» دېگەن ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەنە شۇنداق.

غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى (1040 — 1210) مۇ مىلادىنىڭ 1102 - يىلىدىن باشلاپ قايتىدىن سالجۇقىلارغا تىسمەن ھالدا قارام بولۇپ قالدى. مىلادىنىڭ 1103-يىلى قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ساغۇنبەگ، مۇھەممەت ئارسلانخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ كۈيئوغلى سۇلتان سەنجەرنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن ئىسيان تىنچىدى. لېكىن ساغۇنبەگ مىلادىنىڭ 1109 - يىلى يەنە ئىسيان كۆتۈردى. بۇ قېتىم سۇلتان سەنجەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن مۇھەممەت ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 1102 - يىلىدىن 1130 - يىلىغىچە خاقان بولغان) ئىسيانىنى قاتتىق باستۇردى. شۇندىن باشلاپ خېلى ئۇزاققىچە ماۋارەئۈننەھرىدە تىنچلىق، ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈردى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مۇھەممەت ئارسلانخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پالەچ بولۇپ قالدى. شۇڭا ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇشتا چوڭ ئوغلى ناسىرنى تەيىنلىدى. مانا شۇ چاغدا ئەشرەپ بىننى مەھەممەت سەمەرقەنتى ئاتلىق قازى سۇيىقەست ئىشلىتىپ ناسىرنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئەھمەت (ناسىرنىڭ ئۇكىسى)

سەمەرقەنتكە كېلىپ، ئەشرەپ بىننى مەھەممەت سەمەرقەنتتىنى ئۆلتۈردى.

1130 - يىلىغا كەلگەندە مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن سالجۇقىلار سۇلتانى سەنجەرنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ قالدى. سۇلتان سەنجەر ئوغا چىققان چاغدا. گۇمانلىق دەپ تونۇلغان 20 كىشىنى تۇتۇپ كېلىپ سوراق قىلدى. ئۇلار مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن سۇلتان سەنجەرنى قەست قىلىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىنى بويىنغا ئالدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن سۇلتان سەنجەر بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى يامانلىشىپ كېتىدۇ. شۇ ۋەقەدىن كېيىن سۇلتان سەنجەر سەمەرقەنتنى بېسىپ ئالدى. مۇھەممەت ئارسلانخان يەلخكە ئېلىپ كېتىلىدۇ، سۇلتان سەنجەرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قىزى توركان خاتۇن (سۇلتان سەنجەرنىڭ مەلىكىسى)نىڭ قېشىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مۇھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1132 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى مەرۋى شاھى جاھاندىكى مەدرىسكە دەپنە قىلىنىدۇ.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئەھۋالى مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مەھمۇتنىڭ ۋاقتىدا (1132—1141) بەكمۇ يامانلىشىپ كەتتى. شۇچاغدا غەربىي قىتانلار دۆلىتى كۈچىيىشكە باشلىغان ئىدى. يىلوداشى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق كۆرمەكتە ئىدى. مىلادىنىڭ 1137 - يىلى 6 - ئايدا خوجەنت ئەتراپىدا، غەربىي قىتانلار خانى يىلوداشى غەربىي قاراخانىلارنىڭ قوشۇنىنى

تارمار كەلتۈردى. مىلادىنىڭ 1139 - يىلى خارەزمى شاھى ئاتسىز ماۋارەئۇننەھرگە بېسىپ كىرىپ بۇخارانى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭغا ئۇلىشىپلا قارلۇقلار ئىسيان كۆتۈردى. ئىسياننى يىلوداشى قوللىدى. غەربىي قىتانلارنىڭ كۆچىيىپ، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگىمۇ خەۋپ سېلىۋاتقانلىقىدىن ئەنسىرىگەن سۇلتان سەنجەر يىلوداشىغا قارشى چىقتى. مانا شۇ سەۋەبتىن يىلوداشى مىلادىنىڭ 1141 - يىلى قىتان قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتكە قاراپ ماڭدى. مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 9 - ئايدا سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا ئارىسىدىكى قەتۋان چۆلىدە غەربىي قىتانلار بىلەن غەربىي قاراخانىلار ئارىسىدا تارىختا مەشھۇر بولغان قەتۋان جېڭى يۈز بەردى. قەتۋان جېڭىدە يىلوداشى، مەھمۇت بىلەن سۇلتان سەنجەر باشچىلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. چۈنكى ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا قاراخانىلارغا ياردەمگە كەلگەن سۇلتان سەنجەر باشچىلىقىدىكى سالجۇقىلار قوشۇنى ئىچىدە قوزغىلاڭ يۈز بەردى. بۇنداق ۋەقە يىلوداشىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئۇرۇشتا قاراخانىلار بىلەن سالجۇقىلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىدىن 30 مىڭ كىشى ئۆلدى. سۇلتان سەنجەرنىڭ خانىشى تۇركان خاتۇن (مەھەممەت ئارسلانخاننىڭ قىزى) بىلەن بىرگە مەشھۇر بەگلەر، يىلوداشىغا ئەسىر چۈشۈپ كەتتى. قەتۋان جېڭىدە ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان سۇلتان سەنجەر بىلەن مەھمۇتخان تىرمىزغا قېچىپ كەتتى. يىلوداشى سەمەر-

قەنت بىلەن بۇخارانى بېسىپ ئالدى. لېكىن قىتانلار بې-
سىپ ئالغان جايلارنى ئۆز دۆلىتى تەركىبىگە قوشۇپ
ئالماس ئىدى. ئۇلار ياساق ئېلىش بىلەنلا چەكلىنەر
ئىدى. قىتانلار بېسىپ ئالغان جايلاردىكى ئاھالىدىن
ئائىلە بېشىغا بىر دىنار ياساق يىغىپ ئېلىشنىلا ئەۋزەل
كۆرەتتى. شۇ سەۋەبكە ئاساسەن غەربىي قاراخانىلارمۇ،
شەرقىي قاراخانىلارمۇ قىتانلارغا ياساق تۆلەش شەرتى
ئاستىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالدى.
قىتانلارنىڭ (قاراختايلارنىڭ) غەلىبىسى ئۇلۇغ
سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. قەت-
ۋان جېڭىدە يۈز بەرگەن ۋەقەدىن غەيرەتلىك خارەزمى
شاھ ئاتسىز كۆپرەك پايدىلاندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1141-
يىلى قىشتا مەرۋى شاھى جاھاننى بېسىپ ئالدى. 1142-
يىلى نىشاپور (ھازىرقى ھەمدان شەھىرى)غا بېقىنلاپ
كەلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئاتسىز كۈچ جەھەتتە يەنە
ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغان سۇلتان سەنجەرگە بويسۇ-
نۇشقا مەجبۇر بولدى. يىلوداشى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆت-
كىنىمىزدەك مىلادىنىڭ 1141 - يىلى «قەتىۋان جېڭى»
دە ئۇ غەربىي قاراخانىلارنى مەغلۇپ قىلغان بولسا، مىلا-
دىنىڭ 1142 - يىلى (ئاتسىز نىشاپورغا يۈرۈش قىلغان-
دا) خارەزمىگە ھۇجۇم قىلدى. خارەزمى شاھلىقىمۇ قىتان-
لارغا بېقىندى بولۇپ قالدى. لېكىن مىلادىنىڭ 1143-
يىلى يىلوداشى ئۆلگەندىن كېيىن خارەزمى شاھ ئىلى
ئارسلان قىتانلارغا ياساق تۆلەشتىن باش تارتتى ۋە
قىتانلارنىڭ خارەزمدە تۇرۇشلۇق ۋالىيسىنىمۇ قوغلاپ

چىقاردى.

يىلوداشى ئۆلگەندىن كېيىن غەربىي قىتانلارغا تۆت كىشى خان بولدى. غەربىي قىتانلار دۆلىتى (1124 — 1210) يىلوداشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئاجىزلىشىشقا قاراپ ماڭغان ئىدى. قىتان خانلىرى: يىلوداشى (مىلادىنىڭ 1124 -يىلىدىن 1143 - يىلىغىچە خان بولغان)، تابويان (1144 — 1150)، يىلويىلى (1151 — 1163)، پوساۋەن (1164 — 1177)، يىلوجىلىگو (1178— 1211) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان. تابويان يىلوداشىنىڭ خانىمى ئىدى. پوساۋەن بولسا قىزى ئىدى.

شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئوبۇل پەتتاھ مۇھەممەت ىبنى يۇسۇپنى مىلادىنىڭ 1210 - يىلى ئوردا بەگلىرى ئۆلتۈردى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولدى.

غەربىي قاراخانىلار خاقانى ئوسمان بۇغراخان خارەزمى شاھى مۇھەممەت ئالاھەددىننىڭ كۈيئوغلى ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1212 - يىلى مۇھەممەت ئالاھەددىنگە قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىمۇ يوقالدى.

90 يىل ياشىغان (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1210- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غەربىي قىتانلار دۆلىتى (قارا ختايلار دۆلىتى)مۇ مىلادىنىڭ 1210 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئوسمان بۇغراخان بىلەن خارەزمى شاھى مۇھەممەت ئالاھەددىن باشچىلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن (قاراخانىي ۋە خارەزمى قوشۇنلىرى)تەرىپىدىن قىر-

ھىندىستاندىكى تالاس دەرياسى بويىدا بولغان جەڭدە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. شۇ مەغلۇبىيەتتە ھالىدىن كېتىپ قالغان غەربىي قىتانلارنى مىلادىنىڭ 1211-يىلى نايمان خانى كۈچلۈكخان يوقاتتى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مىلادىنىڭ 1040 - يىلىغا كەلگەندە بىرلەشكەن، قۇدرەتلىك، يۇقىرى مەدەنىيەتلىك قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا ئۆز تارىخىدا بەزىدە غەربىي قىتانلارغا، سالچۇقىلارغا ۋە بەزىدە خارەزىم شاھلىقىغا بېقىندى بولۇپ قالمىغان بولاتتى. بەلكى ناھايىتى كۆپ ئەسىرلەر سەلتەنەت سۈرۈپ، تېخىمۇ قۇدرەتلىك دۇنياۋى ئىمپېرىيە ھالىغا كېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىپ، ئەۋلادلار بەختىيار ھايات كەچۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ، ئاجايىپ تالانتلىق يۈسۈپخاس ھاجىپلارنى، مەھمۇت قەشقىرىلەرنى مەيدانغا چىقارغان بولاتتى.

مىلادىنىڭ 1036 - يىلىغا كەلگەندە غەربىي ئىلىك خان ناسىر بەننى ئەلى (مىلادىنىڭ 992 - يىلىدىن 1012-يىلىغىچە ئىلىك خان بولغان)نىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرى تېكىنلەر غەربىي ئىلىك خانى يۈسۈپكە بويسۇنماي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى باشلاپ، ئاخىرى مىلادىنىڭ 1040 - يىلى بىر پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنى پارچىلاپ ئىككىگە — غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلار ئۆز قىلمىشلىرى بىلەن تارىخ ئالدىدا ئۇلۇغ دانىشمەن، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇ-

قەددەس ئەزىز روھلىرى ئالدىدا، كېيىنكى ئەۋلادلار ئالـ
دىدا كەچۈرگۈسىز جىنايەتـلەرنى ئۆتكۈزدىمۇ - قانداق؟!
مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ قاراخانىلار دۆـ
لـىتى كۈچلۈك ھالىتىدىن ئاجىزلىقا، گۈللىنىشتىن خازان بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇڭـا شەرقىي قاراخانـىلارمۇ، غەربىي قاراخانىلارمۇ غەربىي ئىستانلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي، ئېغىر پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بېقىنـ
دى ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئاخىرى بىر-بىر يوقالدى.

2

ئازغىنا كەم 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (850— 1212) قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان رايونلاردا مەدەنىيەت مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. شۇ دەۋردە ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (850 — 1212)، سامانىلار پادىشاھلىقى (870— 1000)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (850 — 1335)، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (963 — 1187)، ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى (1140 — 1157) قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخ سەھنىسىدە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ئاجايىپ مۇھىم رولLARنى ئوينىدى. بولۇپمۇ شۇ دەۋردە مەدەنىيەت يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەپ ياشنىدى. دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە باھاسىز شانلىق تۆھپىلەر قوشۇلدى.

دۇنياغا ئايان بولغان شۇ دەۋردە (قاراخانىلار دەۋرىدە) مەشھۇر ئالىم، دانىشمەن پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (873 — 950)، فىلوسوفىيە ۋە مېدىتسىنا ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئەبۇئەلى سىنا

(980 — 1037)، ئۇنىڭ زامانىدىكى مەشھۇر پەيلاسوپ ئەبۇرەيھان بىرۇنى (973 — 1048)، شاھنامە داستانىنىڭ ئاپتورى، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى (934 — 1020)، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن ئوغۇللىرىدىن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، تالانتلىق شائىر، مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1018 — 1085)، ئۇلۇغ تىلشۇناس، تارىخچى مەھمۇت قەشقىرى (1030 — 1090)، «قەشقەر تارىخى»نىڭ ئاپتورى ئابدۇجاپپار قەشقىرى (12 - ئەسىردە ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇلۇغ پەيلاسوپلار، شائىرلار، تارىخچىلارنىڭ نامىنى ئىجادى، دانىشمەنلىكتە يارىتقان تۆھپىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىن بۇرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» (ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرى دېيىمۇ ئاتىلىدۇ) 14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتىدىن ئىبارەت ئىدى. ياۋروپادىكى «ئويغىنىش»نىڭ ئاۋۋال ئىتالىيىدىن باشلاندى. كېيىن ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرگە كېڭەيدى. شۇ چاغدا شەھەرلەردىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا قەدەممۇ قەدەملەپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. مەدەنىيەت جەھەتتە بولسا يېڭىدىن گۈللەنگەن

بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن تەلەپلىرى ئۆز ئەكسىنى تاپتى. يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالىملىرى جەمئىيەتتە يۇنان، رىمنىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. ئۇلار كلاسسىك مەدەنىيەتتىن ئوزۇق ئېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياۋروپادىكى فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتى «ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى. ئۇنداق ھەرىكەت ياۋروپا ئەللىرىنىڭ تىلىدا گۇمانىزىم دەپ ئاتالدى. «گۇمانىزم» — ئىنسانپەرۋەرلىك دېگەن مەنىنى بېرەتتى. مانا شۇنداق ئىدىيىنى تەرغىب قىلغۇچىلار «گۇمانىست» (بۇ لاتىنچە سۆز بولۇپ «ئادەمگەرچىلىك» دېگەن بولىدۇ) دەپ ئاتالدى. گۇمانىستلار ئادەمنى ھۆرمەتلەش، ئادەمگە غەمخورلۇق قىلىش، ئادەمنى مەركەز قىلىش دېيدىغان گۇمانىزم ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلدى. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى، ھېسسىياتىنى، ئەقىل-پاراسىتىنى خرىستىيان بۇتخانىلىرىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا، گۇمانىستلارنىڭ روھلاندۇرۇشى ئارقىلىق ئىتالىيەدىن فېئودالىزمغا قارشى بىر تۈركۈم باتۇرلار مەيدانغا چىقتى. شائىرلاردىن فلورونسىيىلىك دانتى (1265 — 1321) «ئىلاھىي كومېدىيە» ناملىق ئەسەرنى يازدى. بۇ ئەسەر «پېلسىرات» («قىل كۆۋرۈك»)، «دوزاخ»، «جەننەت» قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئوتتۇرا

ئەسىردىكى خرىستىيانلىقنى پاش قىلغان ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي دانتى كونا خرىستىيان بۇتخانا مەدەنىيىتى بىلەن يېڭى گۇمانىستىك مەدەنىيەت ئارىسىدا ياشىدى. «ئىلاھى كومېدىيە» دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ياۋروپادا «ئويغىنىش» دەۋرىدە ئۆتكەن گۇمانىستلاردىن شائىر پېتراركا (1304—1374)، يازغۇچى بوكاچىئو (1313 — 1375) لەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. گۇمانىست شائىرلار، يازغۇچىلار ئەسەر يازغاندا ماتېرىيالنى چىركاۋ ھېكايىلىرىدىكى ۋەقەلەردىن ئالماي، ئۆز ئەتراپىدىكى ھاياتتىن ئالدى. ئۇلار جانلىق ئادەملەرنى تەسۋىرلىدى. مۇتەپەككۇر شائىر پېتراركا ئاجايىپ تەسىرلىك لىرىك شېئىرلارنى يازدى. يازغۇچى بوكاچىئو «دىكامىرون» (بۇ يۇنان تىلىدا «ئون كۈن» دېگەن بولىدۇ) ناملىق ھېكايىلار توپلىمىدا خرىستىيان پوپلىرى بىلەن مۇناخلارنىڭ يۈزسىزلىكىنى ۋە ھارامزادىلىكىنى پاش قىلغان.

«ئويغىنىش دەۋرى»دىكى گۇمانىستلاردىن يەنە رەسسام، ھەيكەلتاراش، مۇزىكانت، شائىر، ئىنژېنېر لىئوناردو داۋىنچى (1452 — 1519)، مىكىل ئاندژىلو (1475 — 1564)، راپائىل (1483 — 1520)، پەن ئالىملىرىدىن ئۇلۇغ پولەك ئاسترونومى كوفېرنىك (1473 — 1543)، ئىتالىيىلىك دوژوردانو برونو (1548 — 1600)، گالىلىي (1564 — 1642) قاتارلىقلار ئۆتكەن.

ئۇلار فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يارىتىپ، يېقىنقى زاماندىكى رېئالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە تەبىئىي

يەنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك ئاساس سالغان ئىدى. بۇ ھەقتە ئېنگېلس مۇنداق دېگەن: «بۇ ئەزەلدىن تارتىپ ئىنسانىيەت بېشىدىن كەچۈرمىگەن بىر قېتىملىق ئەڭ ئۇلۇغ، ئىلغار ئۆزگىرىش ئىدى».

ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» 14 - ئەسىردە باشلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادا، قاراخانىلار دەۋرىدە (11 - ئەسىردىلا) مەدەنىيەتتە ئويغىنىش دەۋرى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇنىڭغا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەھمۇت قەشقىرى... قاتارلىق ئالىم، شائىر، تىلشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ئىلغار ئىدىيىلەر جاۋاب بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مىلادىنىڭ 1018 - يىلى، بالاساغۇندا تۇغۇلغان. يۈسۈپنىڭ ئاتا - ئانىسى ئوغلىنى ئوبدان تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلدى. يۈسۈپ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن باشلاپ تىرىشىپ ئوقۇدى. ئۇ ئۆز ئانا تىلىنى پۇختا ئىگىلىگەندىن تاشقىرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى قېتىرقىنىپ ئۆگەندى. فىرداۋسىنىڭ «شاھنامە»سىنى، ئەبۇنەسىر فارابىنىڭ، ئەبۇئەلى سىنانىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان فىلاسوفىك ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ مۇتالىئە قىلدى. ئىسلام ئەقىدىلىرىگە دائىر بىلىملەرنى، ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن پەندى-

نەسەھەتلەرنى، دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتلارنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى، پەلسەپە، بۇددىزم، ئەخلاقشۇناسلىقنى، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، تەبىرنامە (چۈشكە تەبىر بېرىش قوللانمىسى)، ئوۋچىلىق، قۇشچىلىق (ئوۋ قۇشلىرىنى ئوۋغا سېلىش ھۈنىرى) قاتارلىق بىلىم ۋە ھۈنەر-سەنئەتنى ئۆگەندى. بۇلاردىن تاشقىرى شاھمات ئويناش، تەنتەربىيە قاتارلىق ئويۇنلاردىمۇ چەتتە قالمىدى. يۈسۈپ، بولۇپمۇ فىلوسوفىيە بىلەن ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ناھايىتى چوڭقۇر ئۆگەندى. ئۇ، ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابى، ئەبۇئەلى سىنانىڭ ئەدىبىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى يۇقىرى كۆتۈردى.

يۈسۈپ غەربنىڭ كلاسسىك بىلىملىرىنىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملەرنىمۇ چوڭقۇر ئۆگەندى. شۇڭا ئۆز زامانىسىدىكى دانىشمەن ئالىملار ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە، ھەر تەرەپلىمە بىلىمنى ناھايىتى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ئىگىلىگەن ئالىم بولۇپ قالدى.

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1040 - يىلى قۇدرەتلىك قاراخانىلار دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندە، يۈسۈپ 22 ياشقا كىرگەن ئىدى. يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى مىلادىنىڭ 1068 - يىلى (50 ياشقا كىرگەندە) بالاساغۇندا يېزىشقا باشلىغان. ئۇ شۇ يىلى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ قەشقەردە يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ بىر يىلدىن

كىيىن تاماملىغان. يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى 1069 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار خاقانى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغىراخانغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ دانىشمەن، تالانتلىق، ئالىي پەزىلەتلىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتكەن ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان ئۇنىڭغا «تايانغۇ»، «خاس ھاجىپ»لىق ئۇنۋانىنى بېرىپ، ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى توغرول قاراخانغا (1058 — 1075) تەقدىم قىلماي، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىشى، ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخاننىڭ ئىلىم ئەھلىنى سۆيىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان، ئادىل، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

مىلادىنىڭ 1075 - يىلى ئوبۇل ھەسەن شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى بولغان چاغدا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ 57 ياشقا كىرىپ قالغان ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ساراي ۋەزىرلىكىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1085 - يىلىغىچە) ئۆتىگەنمۇ ياكى سالامەتلىكى يامانلىشىپ قالغاندا ۋەزىپىسىدىن سورانغانمۇ؟ بۇ تازا ئېنىق ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوبۇل ھەسەن (ھارۇن بۇغراخان II) نىڭ ۋاقتىدا (1075 — 1102) مىلادىنىڭ 1085 - يىلى 67 يېشىدا قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇنىڭ جەسىتى دەسلەپ تۇمەن دەرياسىنىڭ بويىغا جاي-
لاشقان يارىگاھ يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان. ئۇيغۇر - يار-
كەنت خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ۋاق-
تىدا (مىلادىنىڭ 1533 - يىلىدىن 1556- يىلىغىچە
خان بولغان) تۇمەن دەرياسىغا كەلكۈن كەلگەندە، سۇل-
تان ئابدۇرېشىتخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۈسۈپ خاس ھا-
جىپنىڭ جەسىتى ئەسلى قەبرىسىگاھىدىن كۆچۈرۈلۈپ،
ھازىرقى پايناپ يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى مەزمۇنىنىڭ موللىقى،
چوڭقۇرلۇقى، ئۆز زامانىسىغا ياردىشا ئىلغار پىكىرلەر
(ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەن ساھەسى بويىچە)نى ئالغا
سۈرگەنلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ناھايىتى چوڭ تارىخىي
ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز قەدىمكى چاغدىكى
دۇنيا ئەدەبىياتى ھەققىدە سۆز ئاچقاندا يۇنانلىقلارنىڭ
مىلادىدىن توققۇز ئەسىر بۇرۇن ياشىغان شائىر گومىر
تەرىپىدىن يارىتىلغان «ئىلىئادا»، «ئودىسسا»سى، گېر-
مانلارنىڭ «نىبىلۇ لۇڭگ ھەققىدە ناخشا»، فرانسۇزلار-
نىڭ «رولان ھەققىدە ناخشا»، ھىندىلارنىڭ «رامايانا»،
«ماخاپىراتا»، ئىرانلىقلارنىڭ «شاھنامە»سى قاتارلىق
داستانلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن تەڭ، شۇ قاتاردا يەنە
قىرغىزلارنىڭ داستانى «ماناس»نىمۇ تىلغا ئالىمىز. مانا
شۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان داستانلارنىڭ ھېچ بىرى
تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيىتى جەھەتتىن «قۇتادغۇ بىلىك»
داستانىغا تەڭ كېلەلىشى مۇمكىن ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ فىلاسوپىيە نۇقتىسىنەزىرىـ

دىن قارىغاندا ئىدېئالىست، بولسىمۇ، ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدا ماتېرىيالىستىك يۆزلىنىشنىڭ ئالامەتلىرىنى يوق دېيىشكە ئاساسىمىز يوق. مەسىلەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىك» داستانىدىكى ئاسترونومىيىگە دائىر بايانلىرى ئۇنىڭ تەبىئەت توغرىسىدىكى كۆزقارىشىدا ئۆزى بولارلىق (ستىخىيىلىك) ماتېرىيالىستىك خاراكتېردىكى پىكىرلەرنىڭ بارلىقىنى دېرەك بېرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام تەسىرى كۈچەيگەن فېئوداليزم شارائىتىدا تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىلمىي نۇقتىئىنەزەردىن قاراپ، يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى كىلادى پىتولېمىي (مىلادىنىڭ 2 - ئەسىردە ياشىغان) نىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئاسترونوملىرى فارابى، بىرونىلارنىڭ كۆزقاراشلىرىغا ۋارىلىق قىلغان.

مىلادىنىڭ 2 - ئەسىردە يۇنان ئالىمى پىتولېمىنىڭ ئالەم توغرىسىدىكى كۆزقارىشىدا: ئالەم بوشلۇقىدىكى پلانېتلار يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ دېگەن چۈشەنچە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق چۈشەنچىدە بولسىمۇ. لېكىن ئۇنىڭ بۇنداق كۆزقارىشى، ئۇ ياشىغان زاماندىكى ئىلاھىيەتچىل كۆز قاراشلاردىن ئىلغار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەم سىستېمىسىدىكى جىسىملار توغرىسىدىكى كۆزقارىشىنىڭ خېلى ئىلغارلىقىنى ئۇنىڭ ئاي توغرىسىدا بەرگەن بايانى ئىسپاتلايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

137· بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق ① تۇرۇر،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولۇر.

731· ئاي ئاۋۋال تولىمۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

733· تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن،
كېمىيىپ ئاستا، ھۆسنى كېتەر يۈزىدىن.

734· يورۇقى ئاز - ئازدىن يەنە يوقىلۇر،
تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىدىكى بايانىدا: ئاينىڭ شەكلىنىڭ يۇمىلاقلىقى، ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقارمايدىغان پەقەت قۇياشنىڭ يورۇقلۇقى بىلەن يورۇپ تۇرىدىغان، ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلانغاندىن تاشقىرى يەر ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرىدىغان جىسىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن.

ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئالەمنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقىنى، يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىپ يەنە قۇياش ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئۇلۇغ ئاسترونوم نىكولاي كوپېرنىك (1473 — 1543) ئۆزىنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى» ناملىق ئەسىرىدە، 16 - ئەسىردىلا

① يالچىق — ئاي

ئوتتۇرىغا قويۇپ، پىتولىمىينىڭ: ئالەم بوشلۇقىدىكى پلانېتلار يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ دەيدىغان كۆزقارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى. ئىلىم - پەننىڭ دىگۇدەك پۈتۈن تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قامۇسنامە (بىلىملەر بۇلىقى) ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى «نەسىھەتنامە»، «ماقال - تەمسىلنامە»، «سىياسەتنامە»، «دۆلەتنامە»، «ئۇتوپىيە» دىن ئىبارەت.

بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتلىقى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن يۇنان پەيلاسوپى پىلاتون (مىلادىدىن 429 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، 347 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) ئوبيېكتىپ ئىدىئالىست بولۇپ، ئافىنادىكى دېموكراتىك ئېقىمنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. پىلاتون پەلسەپىسى كېيىنكى ئەسىردە غەربتىكى بارلىق ئىدىئالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىپ قالغان.

پىلاتون «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە ئاقسۆڭەك قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى تەرغىپ قىلىنغان. پىلاتون «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسىرىدە ئادەملەرنى ئۈچ تەبىقىگە — پەيلاسوپلار، ھەربىيلەر، ئەمگەكچىلەر (قۇللار)گە بۆلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە: پەيلاسوپلار ئالتۇندىن، ھەربىيلەر كۈمۈشتىن، ئەمگەكچى قۇللار تۆمۈردىن يارالغان بولۇپ، پەيلاسوپلار دۆلەتنى

ئىدارە قىلىدۇ، ھەربىيلەر بولسا ئۇلارنى (پەيلاسوپلارنى) قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئەمگەكچىلەر بولسا، ئەمگەك قىلىپ، پەيلاسوپلار بىلەن ھەربىيلەرنى باقىدىغان قۇللاردىن ئىبارەت ئىمىش.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا دۆلەت توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆزقارىشى، پىلاتوننىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى ئەكسىيەتچىل كۆزقارىشىغا تۈپ ئاساسىدىن ئوخشىمايدىلا ئەمەس، بەلكى ناھايىتى ئىلغار، ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت توغرىسىدا تەشەببۇس قىلغان تەدبىرلىرىنىڭ ئىلغارلىقىنى بىرنەچچە جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ بىلىملىك، ئەقىللىق، تالانتلىق، ئەخلاقلىق، باتۇرلۇققا ئوخشاش ئېسىل خىسلەتلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىقى، بۇنىڭ ئەكسىچە بىلىمسىز، دۆت، قابىلىيەتسىز، ئەخلاقسىز، بۇزۇق، زالىم، قورقۇنچاقلار دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى، ئادالەت روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىقى، ئاشۇنداق قانۇن ئالدىدا دۆلەتتىكى كىشىلەرنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر (پادىشاھتىن تارتىپ قۇلغىچە) باراۋەر ئىكەنلىكى تەكىتلەنگەن. مانا شۇ نۇقتىدىن قارىغاندا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرى، ئۆز زامانىسىدىكى ئەن-

ئەنۇۋى ئىدىيىلەردىن يۇكسەك دەرىجىدە ئىلغار بولۇپلا قالماستىن، يېقىنقى زاماندىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۆتكەن گۇمانىستلارنىڭ كۆزقارىشىدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ. مەسىلەن:
يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1951. ئەقىللىق كېرەك ھەم بىلىملىك كېرەك،
سېخىلىق كېرەك ھەم سىلىقلىق كېرەك.

1952. بىلىم بىلەن بەگلەر ئەلنى باشلىدى،
ئەقىل بىلەن خەلقنىڭ ئىشىنى ئىشلىدى.

1956. بەگ بولسۇن بىلىملىك، ئاقىل ۋە ئويغاق،
ئۇشتۇمتۇت چىقمىغاي دېسە بىر چاتاق.

1957. كېرەكتۇر ياخشى خۇلق، مىڭ تۈمەن خىسلەت،
نامىغا تەگمىسۇن دېسە داغ - بوياق.

1961. بەگ بولغاي خەلق ئۈچۈن جەسۇر قەھرىمان،
شۇ بىلەن قىلىنۇر چوڭ ئىشلار ھامان.

1983. خۇدا قىلسا بىراۋنىڭ خۇيىنى يامان،
ئۇنى رەنجىتكەي ئۇقى بىلەن زامان.

1984. ئەگەر بولسا بىرەر بەگنىڭ خولقى ناچار،
سۆيۈنچى بولۇر غەم، ئىش تەتۈر ماڭار.

2033. بولاي دىسەڭ ئەلگە ئۇزاق ھۆكۈمران،
قانۇن تۈز، يۈرگۈز، خەلقىڭنى ئاسرىغىن ھامان.

2034. ئەل يۈكسەلەر قانۇن بىلەن، تۈزۈلۈر جاھان،
زۇلۇم بىلەن ئەل خاراب، بۇزۇلۇر جاھان.

2036. تۈزەپ بەگ كۆڭۈلنى، يۈرگۈزسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، ياشار بەك ئۇزۇن.

1038. سۆزى راست بولسا بەگنىڭ، خۇلقى گۈزەل،
ئىشەنگەي، ياخشى كۈن كۆرۈپ، ئاڭا ئەل.

3463. ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۈۋرۈك ئىرۇر،
ئۇ قانۇن بۇزۇلسا ئاسمان يىقىلۇر.

818. ماڭا تەڭ ھەممىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن، ھۆكۈم ۋاقتىدا.

809. قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ئىشنى ھەل،
دېمەيمەن كىشىنى بەگ، قۇل، كەمبەغەل.

يۇقىرىدا «قۇتادغۇ بىلىك»تىن كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، غەربىنىڭ ،ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زاماندىكى گۇمانىستلىرى بىلەن قانۇنشۇناسلىرىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپقا سىلىشتۇرۇش ئورۇنسىز.

چۈنكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 ـ ئەسىردىلا ئادالەت پرىنسىپلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن مەسىلىنى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويـ غان ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ھەربىي تەدبىرلەر توغرىسىدا

قوشۇننىڭ تەركىبى

قەدىمكى زاماندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۆتكەن دۆلەتلەر بىلەن ھازىرقى زاماندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئىچكى توپىلاڭنى باستۇرۇش، تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىپ، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىكىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى تەشكىل قىلىش، كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن ۋە بۆلمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى: ساراي (ئوردا) مۇھاپىزەتچىلىرى، ئالاھىدە قوشۇن، خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بەگلەر باشقۇرىدىغان قوشۇنلار، دۆلەتكە قارايدىغان قەبىلىلەرنىڭ خانلىرى باشقۇرىدىغان قوشۇنلاردىن تەركىب تاپقان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنى

ئىككىگە بۆلۈپ چۈشەندۈرگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە سارايىنى كۈندۈزى مۇھاپىزەت قىلىدىغان قاراۋۇللار «تۇرغاق» (قوۋۇقچى)، كېچىسى مۇھاپىزەت قىلىدىغان قاراۋۇللار «ياتقاق» (كۆزەتچى) دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ ھەقتە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن:①

608. قوۋۇقچى، كۆزەتچى بىلەن كۈن ۋە تۈن،
بولۇپ قىلدى خىزمەت ئۇ سادىق پۈتۈن.

بۇندىن تاشقىرى ئۇرۇش ۋاقتىدا قاراخانىلار خاقانى (بۇغراسى ياكى ئارسىلانى)نىڭ قارارگاھىنىڭ ئەتراپىنى قوغدايدىغان، قوماندانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قوشۇنلارنىڭ چېچىلىپ ـ تارقىلىپ كەتمەسلىكى، بۇيرۇقسىز چېكىنىپ كەتمەسلىكىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان «يورتۇغ» (قوغداش قىسمى) دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە قوشۇن تەشكىل قىلىناتتى. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2586. قوماندان قوغداش تورى قۇرغۇلۇق،
يىغىپ ئالدى ـ كەينىن (قوشۇنىنىڭ) رەتكە سالغۇلۇق.

2587. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۈرگۈچى يېقىن كەلمىسۇن.

---

① مىسالغا ئېلىنغان بېيىتلار «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىلىنغان نەشرە نۇسخىسىدىن ئېلىندى.

2588. ئىچۈك بوسا سارايدا قوپۇش - ئولتۇرۇش، كېرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

ئالاھىدە قوشۇننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرىنى قوغداش ئىدى. بۇنداق قوشۇننىڭ سانى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپىدىغانلىقى مەلۇم. ئەرەبىي قاراخانىلار (1040 — 1212)نىڭ خاقانى مۇھەممەت ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 1102 - يىلىدىن 1130 - يىلىغىچە خاقان بولغان)نىڭ ئالاھىدە قوشۇنى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئىكەن.

قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلار بىلەن بەگلەر باشقۇرىدىغان قوشۇنلار، قەبىلە خانلىرى باشقۇرىدىغان قوشۇنلار ئەھۋالغا قاراپ، خاقاننىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشاتتى. گاھىدا خاقاننىڭ بۇيرۇقىسى بويىچە ئۆز ئالدىغا ئۇرۇشقا باراتتى.

خان جەمەتىگە مەنسۇپ شاھزادىلار كۆپىنچە ئىلىك خانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، دۆلەتنىڭ مەلۇم رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئىلىك خانلار بەزىدە ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونغا چەتتىن ھۇجۇم بولۇپ قالغاندا، ياكى ئىسيان پەيدا بولغاندا، ئۆزى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان قوشۇن بىلەن دۈشمەنگە تاقابىل تۇراتتى. مىلادىنىڭ 998 - يىلى قاراخانىلار سامانىلار قولىدىن ماۋرەئۇننەھرنى تولۇق تارتىپ ئالغاندىن باشلاپ ماۋرەئۇننەھرگە ناسىر ئىبنى ئەلى (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن

1012 – يىلىغىچە)، مەنسۇر بىننى ئەلى (1012 — 1018)، مۇھەممەت بىننى ئەلى (1018 — 1021)، يۈسۈپ (1035 — 1040) قاتارلىق قاراخانى شاھزادىلىرى ئىلىك خان نامىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقان. بۇ ئىلىك خانلار غەربىي ئىلىك خانلار دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئوردىسى ئۆزكەنتتە ئىدى. شىمالىي ئىلىك خانلارنىڭ ئوردىسى بالاساغۇندا ئىدى. مانا شۇ ئىلىك خانلار زۇرۇر تېپىلغاندا ئۆزى باشقۇرۇپ تۇرغان قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى.

قوشۇننىڭ سان ـ سۈپىتى ۋە قوراللىرى

1) قوشۇننىڭ سان ـ سۈپىتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئۇرۇش تارىخىنىڭ ناھايىتى مول، باي تەجرىبىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرىشتىكى مۇھىم ئامىللار ئىچىدە قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى، قوشۇننىڭ سانى ئەمەس سۈپىتى، قوراللارنىڭ خىللىقى، قوماندانىنىڭ تالانتى قاتارلىق ئامىللارنى، ئالاھىدە ئورۇنغا قويغان.

ئۇ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

2333. قوشۇن سانى كۆپ بولسا باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز يۈرەكسىز بولۇر.

2336. كۆپ ئەسكەر يىغىلسا ئىچى بۇلغۇشۇر،
تۈزەپ بولماس ئۇنى، يارامسىز بولۇر.

ئېھتىمال ئۇ يەنە كۆپ سانلىق قوشۇننى تەمىنلەشـتە خەلق ئۇستىدىكى مەجبۇرىيەتنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىنىمۇ كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك، ئەگەر ئۇتتۇرا ئەسىرـدىكى فېئودالىلىق جەمئىيەتتە ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر قوشۇننىڭ سۈپىتىگە ئېتىبار بەرـمەي، يالغۇزلا سانىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، نۇرغۇن سانلىق قوشۇن ساقلايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا قوشۇننى تەمىنلەشـتە خەلق ئۇستىدىكى يۈك تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوشۇننىڭ سۈپىتى توغرىسىـدا توختالغاندا، قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىنى، باتۇرلىقىنى، جاسارىتىنى نەزەردە تۇتىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئۆزىنىڭ جېنىدىنمۇ ئەزىز ۋەتىنى، خەلقى ئۈچۈن ئۇرۇشىدىغانـلىقىنى چۈشەنگەن جەڭچى ناھايىتى خۇشال - خۇرام، كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن ئۇرۇشقا بارىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مانا شۇنداق باتۇر جەڭچىـنىڭ سۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىدىغانلىقىنى ناھايىـتى ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىلەن تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2380. كېلىن قىز سۆيۈنچى نىكا توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى قوشۇنـنىڭ كۆپلىكى ئەمەس، بەلكى سانى ئاز بولسىمۇ خىل (جەڭگىۋار، باتۇر، قورالـلىرى ساز) قوشۇننىڭ ھەل

قىلدىغانلىقىنى كەسكىن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنـ
داق دەيدۇ:

2340. كۆپىدىن ئېزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
يېڭىلگان سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم.

دۇنيادا ئۆتكەن مەشھۇر ستراتېگىك تاكتىكـ
لار قوشۇننىڭ كۈچىنى سانى بىلەن ئەمەس، ئۇنىڭ
مەنىۋى كۈچى (جەڭگىۋار روھى) ۋە مۇنتىزىملىقى
بىلەن ئۆلچەرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان.

دۇنيانىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە
بولغان ئۇرۇش تارىخى، روھى ئۈستۈن، مۇنتىزىم، باـ
تۇر، ئاز سانلىق خىل قوشۇننىڭ، روھى تۆۋەن، ئىنتىزاـ
مى بوش، كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلـ
غانلىقى توغرىسىدا كۆپ پاكىتلارغا ئىگە.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز خىللانغان ئاز سانلىق قوـ
شۇن بىلەن دۈشمەننىڭ كۆپ سانلىق قوشۇنلىرى ئۈسـ
تىدىن غالىب كېلىشتەك شانلىق نەمۇنىلەر ياراتقان.

مىلادىنىڭ 757 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ خېبېيدە
تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى
ئۆڭلۈك بىلەن سويگۈن (ھەر ئىككىسىنىڭ كېلىپ چىقىـ
شى تۈرك) ئىسيان كۆتۈرگەن. ئۇلار بىر نەچچە يۈزـ
مىڭ قوشۇننى باشلاپ خېبېيدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش
قىلىپ، لوياڭ، شىئەننى بېسىپ ئېلىپ تاڭ سۇلالىسىنى
(618 — 907) ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا تاس - تاماس قالـ
غان. شۇنداق پەيتتە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى سۈزوڭ،

ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646 - يىلى-
دىن 846 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خاقانى
بايانچۇر (مىلادىنىڭ 747 - يىلىدىن 758 - يىلىغىچە
خاقان بولغان) نىڭ هۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىسيان-
نى باستۇرۇشقا هەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تە-
لەپ قىلغان. تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى بايانچۇر تەرە-
پىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بول-
غاندىن كېيىنلا، ئۇيغۇرلار ئۈچ قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ
ئىسياننى باستۇرغان. شۇ چاغدا ئورخۇندىن هەر قېتىم
كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى 5000 بولۇپ، ناهايىتى
كۆپ سانلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ
ئىسياننى باستۇرۇشتا هەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. مانا
شۇ 5000 كىشىلىك ئاتلىق ئۇيغۇر قوشۇنى ئۇيغۇر-
ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ دائىمىي مۇنتىزىم قوشۇنلىرىنىڭ
ئىككى يېرىم پىرسەنتىگە ئاران تەڭ كېلەتتى. چۈنكى
ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى 221 مىڭ
جەڭچىدىن تەركىب تاپقان 17 ئاتلىق دىۋىزىيە (هەر
بىر دىۋىزىيىدە 13 مىڭ جەڭچى بار ئىدى) دىن ئىبا-
رەت ئىدى.

قەدىمكى چاغلاردا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزىدىن
نەچچە ھەسسە ئارتۇق دۈشمەن ئۈستىگە تەپ تارتما-
شىن بېسىپ بېرىپ، غەلىبە قىلىدىغان ئاجايىپ جەڭگىۋار
ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە چاغرى بەگنىڭ
ئوغلى ئالپ ئارسلان (سالجۇق بەگنىڭ ئەۋرىسى)

ئىمپېراتور بولۇپ تۇرغان چاغلاردا (1063 — 1072) سالجۇقلار بىلەن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى (394 — 1453) ئارىسىدا دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئالغان «مالازگىرد ئۇرۇشى» يۈز بەرگەن.

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ئۆزىنى تەڭدىشى يوق ھەربىي سەركەردە دەپ ئاتىغان روما ئىمپېراتورى رومان دىگگىنىس سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1037 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى يوقىتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىپ ئېلىشقا بەل باغلىغان. ناھايىتى كۆرەڭ، مەغرۇر رومان دىگگىنىس مانا شۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1071 - يىلى 13 - مارتتا 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي روما (تارىختا ۋىزانتىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇنلىرىنى باشلاپ كونستانتىنوپولدىن (ھازىرقى ئىستامبولدىن) شەرققە قاراپ يولغا چىقىپ، 26 - ئاۋغۇستتا ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مالازگىرد قورغىنىنىڭ يېنىدىكى دالىغا يېتىپ كەلگەن. روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈكلىرى 3000 ھارۋا، بىرنەچچە تۆمەن تۆگە، ئاتلارغا يۈكلەنگەن. روما قوشۇنلىرىدا 1200 كىشى باشقۇرىدىغان ئاجايىپ قورال — ئەھدەر سىپىللىرىگە چىقىشتا ئىشلىتىدىغان مەنجانىقمۇ بار ئىدى.

سالجۇق ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان رومان دىگگىنىسنىڭ شۇنداق چوڭ قوشۇننى باشلاپ ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50 مىڭ ئات

لىق، پىيادە قوشۇنى ئېلىپ مالازگىرد دالىسىغا يېتىپ كېلىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ سەپ تارتقان.

ئۇرۇش بولىدىغان كۈنى (بۇ جۈمە كۈنى ئىكەن) نەچچە يۈزلىگەن خرىستىيان پوپلىرى كىرىستىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئاۋازلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ھۆركىرىشىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غالىب بولۇشىنى ئەيسادىن تىلەپ، ئىنجىلدىن مۇقەددەس ئايەتلەرنى ئوقۇشقان.

ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا ئالپ ئارسلان ئات ئۈستىدە ناھايىتى خاتىرجەم، سۇرلۇك قىياپەتتە تۇرۇپ، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، سالچۇق قوشۇنلىرىنى روما قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇرغان. ئىككى تەرەپتىن بىر-بىرىگە قارشى كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ قوشۇن خۇددى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈپ كېلىپ بىر-بىرلىرىگە ئۆزلىرىنى ئۇرغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالپئارسلان باشچىلىقىدىكى سالجۇق قوشۇنلىرى رومالىقلار ئۈستىدىن تولۇق غەلىبە قازانغان. ئالپ ئارسلان يارىدار بولغان، رومان دىككىنىسنى تىرىك تۇتۇۋالغان. ئامان قالغان روما قوشۇنلىرى قورال تاشلاپ سالجۇقلارغا تەسلىم بولغان.

تارىختا مالازگىرد قورغىنىنىڭ نامى بىلەن «مالازگىرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان شۇ ئۇرۇشتا ئالپ ئارسلاننىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ئۈستىدىن قازانغان

ئالەمشۇمۇل شانلىق غەلىبىسىنىڭ خەۋەرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان، بولۇپمۇ خرىستىيان دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، خۇددى كەچ كۈزدە سارغىيىپ تۆكۈلگەن دەرەخ يوپۇرمىقىدەك تىترىگەن. مانا شۇ «مالازگىرد ئۇرۇشى» ئاز سانلىق جەڭگىۋار قوشۇننىڭ كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غالىب كېلىدىغانلىقىنىڭ جانلىق مىسالى.

2) قوشۇننىڭ قورالى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، قوشۇننى ناھايىتى خىل قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇشنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، ئۇنى تۆۋەندىكى بېيىتىدە بايان قىلىدۇ:

2332. كېرەكمەس كۆپ چېرىك، چېرىك خىل كېرەك،
چېرىككە خىللانغان خىل قورال كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئىشلىتىدىغان قوراللار: ئوقيا، پالتا، نەيزە، خەنجەر، قىلىچ، ئومۇت، ساۋۇت، قالقان، دوبۇلغا (باش كىيىم)دىن ئىبارەت بولغان. بۇ قوراللارنىڭ ئىچىدىن ئوقيا، قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر، ئومۇت (چوماق)ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى بولۇپ، ساۋۇت (زەنجىر چاپان)، قالقان، دوبۇلغا قاتارلىق قوراللار مۇداپىئە قىلىش قوراللىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، قوشۇننىڭ قوراللىرىنى ناھايىتى سۈپەتلىك قىلىپ ياسايتتى. قىلىچ، پالتا، خەنجەر قاتارلىق قوراللار سۈپىتى يۇقىرى پولاتتىن ياسىلاتتى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئومۇت قاراخانىلار قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق قورالى ئىكەن.

ئومۇت (چوماق) ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى قاراخانىلار بۇغرالىرىنىڭ شان - شەۋكىتىنى، سەلتەنىتىنى دوست - دۈشمەن ئالدىدا نامايەن قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسىلاتتى. يەنە بىر خىلى بولسا ئۇرۇشتا قوللىنىدىغان ئەمچەكلىك چۆيۈن ئومۇت (چوماق)دىن ئىبارەت بولغان.

قاراخانىلار ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتتا، غەربىي قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى خىزىر تاۋغاچ بۇغراخان (1080-1081) قوشۇنلىرى ئالدىدا ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن قۇيۇلغان 700 ئومۇتلۇق (چوماقلىق) ئاتلىق قىسىمنى ماڭدۇرغان ئىكەن.①

غەربىي قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى ناسىر (II) تاۋغاچ بۇغراخان (شەمسۇل مۈلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۇلۇغ سالجۇقلارنىڭ ئىمپېراتورى مەلىك شاھ (مىلادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1029-يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان)غا ئەلچى ئارقىلىق يازغان مەكتۇبى بىلەن قوشۇپ 50 پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر ئومۇت، ئون پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچنى ئەۋەتىپ بېرىپ مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز، ئوينايمىز، بۇ ئومۇت تەگكەن -ھەرقانداق ساۋۇت پارە- پارە بولۇپ كېتىدۇ. بىز مانا شۇ ئومۇت بىلەن سوقۇشى-

---

① رىفات گىنچ «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» تۈركچە، ددد-

سىز»① مەلىك شاھ (سالجۇق بەگلىك چەۋرىسى) ناسىر تاۋغاچ بۇغراخاننىڭ تەھدىت سېلىپ يازغان مەكتۇبىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، دەرھال ئاتقا مىنىپ، ئومۇتنى باش ئۇستىمدە يەتتە قېتىم ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى 100 قەدەم يىراقلىققا تاشلىۋەتكەن، قىلىچنى بىر ئۇرۇپلا تۆگىنىڭ بوينىنى ئىككى پارچە قىلىۋەتكەن. ئۇ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن ناسىر تاۋغاچ بۇغراخان (مىلادىنىڭ 1068 - يىلىدىن 1080 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ئەلچىلىرى ئالدىغا ئوقيانى تاشلاپ، «بىزگە ئۇرۇشتا قامچا بىلەن يا كۇپايە قىلىدۇ» دېگەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ئومۇت قاراخانىيلارنىڭ ئاساسلىق ئۇرۇش قورالى ئىكەنلىكى مەلۇم.

3) ئۇرۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا سۆزلىگەندە، بىر قاتار تەشكىلىي ئىشلار ۋە ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە، تاكتىكىسىغا مۇناسىۋەتلىك جىددىي تەدبىرلەر توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان. بۇنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا يۈلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

(1) ھەربىي كېڭەش چاقىرىش

قاراخانىيلار ھەرقانداق بىر ئۇرۇشنى قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىراتتى. بىرەر دۆلەت بىلەن

① رىشات گىنج «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» تۈركچە 333 - بەت.

بولىدىغان ئۇرۇش، ئۇرۇشقۇچى دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ناھايىتى خەتەرلىك چوڭ ۋەقە ئىدى. بۇ ھەقتە يۈسۈپخاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2272. ناھايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن باشلىماق،
تۈزەپ لەشكىرىنى، ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

شۇڭا قاراخانىلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ، ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئەتراپلىق، چوڭقۇر ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەتتى.

ئەگەر ھەربىي كېڭەشتە ئۇرۇش قىلىش قوبۇل قىلىنسا، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلارنىڭ سانى، ئۇرۇشنى باشلاشنىڭ ۋاقتى، كىمنىڭ باش قوماندان بولۇشى قاتارلىق مۇھىم ئىشلار بىر تەرەپ قىلىناتتى.

ھەربىي كېڭەشكە قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى، شاھزادىلار، مەشھۇر بەگلەر، چوڭ قەبىلە (قارلۇق چىگىل، ئوغراق، توقسى قاتارلىق قەبىلىلەر)نىڭ خانلىرى قاتنىشاتتى.

كۆپ چاغلاردا ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

(2) ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن تەشكىل قىلىش

ئۇرۇشتا قاراخانىلارنىڭ بۇغراسىنى قوغداش ۋە قوشۇنلارنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامىنى ساقلاش ئۈچۈن ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن تەشكىل قىلىناتتى. بۇنداق قوشۇن «يورتنۇغ» (قورۇغداش) دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلارنىڭ بۇغرالىرى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا

ماڭغانىدا. قوشۇننىڭ ئالدىدا ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن بۇغراخاننى ئارىغا ئېلىپ ماڭاتتى.

ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى — ئوتتۇرىسىغا بىر تەرىپىدە ئالتە، بىر تەرىپىدە ئۈچ شىخى بار ئالتۇن رەڭلىك ئارچا چۈشۈرۈلگەن توق قىزىل شايى بايراقنى، بۇندىن باشقا بايراقلار، تۇغلار، ئالتۇن-كۈمۈشتىن قۇيۇلغان ئومۇتلار (چوماقلار)نى كۆتۈرۈشۈپ تولۇق قوراللانغان پېتى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھالدا مېڭىشاتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ ئۈستىگە ئالغان ئېغىر، مۇھىم مەسئۇلىيەتنى تۆۋەندىكى بېيىتلەردە ئېنىق چۈشەندۈرگەن.

2344. قوشۇننى ساقلىسۇن، قىلسۇن مۇنتىزىم،
كېيىن ۋە ئىلگىرى يۈرمىسۇن ھېچكىم.

2374. ئىشەنچىلىك كىشىنى قوي ئالدىن كېيىن،
بېكىت ئوڭ - سولۇڭغا يەنە باشقىدىن.

2586. قوماندان قورۇغداش توپى قۇرغۇلۇق،
يىغىپ ئالدى - كەينىدىن رەتكە سالغۇلۇق.

2587. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۈرۈچى يېقىن كەلمىسۇن.

2588. نېچۈك بولسا سارايدا قوپۇش - ئولتۇرۇش،
كېرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

(3) دۈشمەن ئەھۋالىنى بىلىش ۋە ئۆزىنىڭ سىرىنى چىڭ ساقلاش

ھەرقانداق ئۇرۇشتا دۈشمەنىنىڭ ئەھۋالىنى پۇختا، راست ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، ئۆزىنىڭ سىرىنى چىڭ ساقلاشمۇ ئىنتايىن مۇھىم. ئۇنداق بولمىغاندا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ.

قاراخانىلار ئۇرۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن تۈرلۈك يوللار (دۈشمەن ئىچىگە ئەۋەتكەن جاسۇسلار، دۈشمەن ئىچىدىن سېتىۋېلىنغانلار) ئارقىلىق دۈشمەنىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشقا كىرىشىدىغان ئالدىنقى كۈنلەردە دۈشمەن ئەھۋالىنى ئېنىق ئىگىلەش ئۈچۈن «تۇتقاق»① ۋە «يەزەك»② دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق چارلىغۇچى، خەۋەرچى قىسىملار تەشكىل قىلىناتتى.

بۇنداق قىسىم ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن دۈشمەنىنىڭ ئالدىنقى چارلىغۇچى قىسىملىرىنى ئىزلەپ تېپىپ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قاچسا شىددەت بىلەن قوغلاپ «تىل»③ تۇتۇپ كېلەتتى. «تىل» ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالى ئىگىلىنەتتى. «تىل» تۇتۇپ كېلىدىغانلار «تۇتقاق» دەپ ئاتالسا، دۈش-

① تۇتقاق — دۈشمەندىن ئەسىر تۇتۇپ كېلىدىغان قىسىملار.
② يەزەك — دۈشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەر.
③ تىل — ئەسىر — خەۋەر مەنىسىدە.

مەن ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈرۈپ تۇرىدىغانلار «يەزەك» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇ ھەقتە يۈسۈپخاس ھاجىپ تۆۋەندىكى بېيىتلەردە مەلۇمات بېرىدۇ:

2342. كىرەك چارلىغۇچى قىسىم خىللىماق،
قۇلاق، كۆزنى ساقلاپ يىراق قارىماق.

2343. چارلاۋچى ئۇچراشسا تۇتقاقا يېتىپ،
ھۇجۇمنى قىلسۇن ئۇ ئارقىدىن بېرىپ.

2351. ئەك ئاۋۋال تىرىشىپ تىل ئالماق كىرەك.
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كىرەك.

يۈسۈپخاس ھاجىپ سىر ساقلاش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

2350. قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمىسۇن،
قوشۇن ئازمۇ - كۆپ ياۋ ئۇنى بىلمىسۇن.

(4) ئۇرۇشىدىغان جاينى تاللاش

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغۇچىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر ۋەزىپىسى ئۇرۇشىدىغان جاينى تاللاش ئىدى.

يۈسۈپخاس ھاجىپنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇرۇشىدىغان جاي مۇداپىئەلىنىشكە، چېكىنىشكە ئەپلىك، ئوت - چۆپ، سۈيى مول بولۇش شەرت.

ئورۇشىدىغان جاي تاللانغاندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇ-
ۋاپىق بىر يېرىگە قارارگاھ (قوماندانلىق شتابى) جاي-
لاشتۇرۇلۇشى، قوماندانلىق شتابىغا يېقىنراق بولغان
ئېگىز بىر جايغا مۇنار ياسىلىشى لازىم ئىدى. ئەگەر
كېچىسى دۈشمەن تەرىپىدىن بىرەر خەۋپ سېزىلىپ قالسا
دەرھال مۇنار ئۈستىگە مەشئەل يېقىلىپ پۈتۈن قوشۇن
ئاياغ ئۆرە تۇرغۇزۇلاتتى.

بۇندىن باشقا كېچىسى پارول قوللىنىلاتتى. ئەگەر
كېچىسى قوشۇن چۈشۈرۈلگەن ۋە قارارگاھ قۇرۇنلاشقان
جايلارنىڭ ئەتراپىدا ئىككى كىشى ئۇچرىشىپ قېلىپ،
ئۇلاردىن بىرى پارولنى بىلمىسە، شۇ ئۆلتۈرۈلەتتى.

(5) كېچىدە قىلىنىدىغان ھۇجۇم

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە، دۈش-
مەنگە كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ناھايىتى ئەھ-
مىيەت بەرگەن. كېچىسى قىلىنىدىغان ھۇجۇم ئىشەنچلىك،
باتۇرلۇق بىلەن قىلىنسا، ئۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى يۇ-
قىرى بولاتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا،
دۈشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلىشنى دۈشمەننى يوقىتىش-
نىڭ ئەڭ ياخشى تەدبىرى سۈپىتىدە تەكىتلەپ مۇنداق
دەيدۇ:

2361. تىرىش، غەپلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ - ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.

دۈشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلىشنىڭ ھەققىدە

ناھايىتى ئوبدان ئۇنۇم بېرىدىغانلىقىغا بىر - ئىككى مىسال كەلتۈرىمىز.

بىرىنچى مىسال: مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى تونغلار دەرياسىنىڭ (ئورخۇن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى) جەنۇبىي قىرغىقىدا بولغان بىر ئۇرۇشتا قارشى تەرەپنىڭ 70 مىڭ ئاتلىق قوشۇنىغا كىچىسى 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تولۇق تارمار قىلغان، قارشى تەرەپنىڭ باش قوماندانىنى تىرىك تۇتۇۋالغان. بۇ ئۇرۇش قەدىمكى چاغنىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ناھايىتى يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىككىنچى مىسال: مىلادىنىڭ 765 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئەربابلىرىدىن بىرى — بۆكۈقەيىن (ئۇيغۇر — ئا) ئىسيان كۆتۈرۈپ، تىبەت خانلىقىنى تاڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈشكۈرتۈپ، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، بىرنەچچە 100 مىڭ قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولغان.

باشتا بۇ ئىسيانغا قوللىغان ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ خاقانى بوگۇ تېكىنىنىڭ قېرىندىشى قۇچ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن ئىسيانچىلاردىن ئايرىلىپ تاڭ سۇلالىسىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇ چاغدا قۇچ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن 10 مىڭغا يەتمەيدىغان ئۇيغۇر قوشۇنلىرى

جىلەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ تىبەت قو-
شۇنلىرىغا قارشى ماڭىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بە-
رگەنلىكىنى بىلگەن تىبەت قوشۇنلىرى ھازىرقى نىڭشياغا
چېكىنىپ كېتىدۇ. 100 مىڭ ئاتلىق تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ
كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن قۇچ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن
قار، بوران ئارىلاش چىقىۋاتقان شىۋىرغانلىق سوغۇق
كېچىدە چېدىرلىرىدا ئۇخلاپ ياتقان تىبەت قوشۇنلىرىغا
ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار تاڭ ئاتقىچە تى-
بەت قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان تى-
مىنى تولۇق ئەسىر ئالىدۇ. بۇندىن باشقا بىرمىليوندىن
ئارتۇق چارۋا - مال (ئات، تۆگە، كالا، قوي قاتارلىق)
نىمۇ قولغا چۈشۈرىدۇ.
تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا تاڭ سۇلالىسى
ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇرۇشتىكى غەلىبىسى بەدىلىگە 100 مىڭ
توپ تاۋار - دۇردۇن ھەدىيە قىلغان.
يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىككى مىسال، ئوبدان ئۇيۇ-
شتۇرۇلغان كېچىدىكى ھۇجۇمنىڭ ياخشى ئۈلگىسى.
(6) كۈندۈزى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇرۇشلار
كۈندۈزى ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلگەن قوماندان ئەڭ ئاۋۋال قوشۇندىكى جەڭچىلەرنىڭ روھىنى
كۆتۈرۈش، ھۇجۇمغا ماڭىدىغان قىسىملارنىڭ ئالدىغا يا-
شانغان، تەجرىبىلىك جەڭچىلەرنى قويۇش، بىر قىسىم
قوشۇننى مۆكتۈرۈپ قويۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئورۇن-
داپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇشتا ئۆزى باش بولۇپ
ئۈلگە كۆرسىتىپ، جەڭچىلەرنى ناھايىتى يۇقىرى جاسا-

.ت بىلەن جەڭ قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش لازىم.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا
مۇنداق دەيدۇ:

2365. ئىشىڭنى ئۈزارتساڭ قوشۇن تۈز، سوقۇش،
ئاتاپ ماختا ئەرنى، تارات مال، كۈمۈش.

2371. يېشى چوڭ، جەسۇرلار كۆرەشچىنى،
سەپ ئالدى قىل، باشلاپ ماڭسۇن جەڭچىنى.

2372. ساقال - چاچ ئاقارغان كۆرەشچى بولۇر،
كۆرەشچى بولۇر ھەم كۆپ ئىشنى بىلۇر.

2337. كىچىك، ياش يىگىتلەر بولۇر بەكمۇ تېز،
ئەگەر ئۈزسە يۈز، ئۆچەر ئوتى تېز.

2370. چېرىكتىن بىر قىسمىنى قوي مۆكتۈرۈپ،
باياق دۈشمىنى سال سەن ئالدىن يۈرۈپ.

2376. ئەڭ ئاۋۋال يىراقتىن دۈشمەن ئاتقۇلۇق،
يېقىنلاشسا نەيزە بىلەن تىققۇلۇق.

2377. كىرىشكەندە پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقادىن تۇت، چىشلە، تىرناقتا تاتلاپ.

2378. چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمە تۇتۇپ،
يوقات ياۋ ياكى يات ئۇرۇشتا ئۆلۈپ.

(7) ئىشەنچسىز سوقۇشتىن ساقلىنىش

ھەرقانداق ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىسى، تاكتىكىسىدىكى مۇھىم بىر ئىش، ئەقىللىق، يىراقنى كۆرەلەيدىغان قوماندان ئەھۋالنى ئېنىق ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىشقا ئىشەنچىسى بولمىسا ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلىنىش. بولۇپمۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ياكى مۇنقەرز بولۇشى ئۇرۇشتا غالىب بولۇش، ياكى مەغلۇپ بولۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولىدىغان بولسا، ئۇنداق ئۇرۇشنى قىلىش - قىلماسلىققا قەتئىي دىققەت قىلىش لازىم.

يۈسۈپخاس ھاجىپ ئىشەنچسىز ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، دۈشمەن بىلەن ئېغىزدا بولسىمۇ ۋاقىتلىق يارىشىپ، پەيتنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەكىتلەيدۇ.

بۇنى تۆۋەندىكى بېيىتلەردە كۆرىمىز:

2359. قوشۇنى كۆپ بولسا ياۋنىڭ، سېنىڭ ئاز،
سوقۇش قىلما، تېزدىن كۆر تەدبىرنى ساز.

2362. يېڭىشقا ئەگەرچە يەتمىسە كۈچۈڭ،
ئەۋەتكىن ئەلچىلەر، ياراشقىن ئۆزۈڭ.

2363. تىلىڭ بىرلە ئەل بول، ئۆزۈڭنى كۈزەت،
سوقۇشماققا ئالدىرىما، سۆزنى بەس ئەت.

(8) دۈشمەننى قوغلاش

ئۇرۇشتا يۈز بېرىدىغان ھادىسىلەر ھەر خىل، مۇرەككەپ بولىدۇ. بەزىدە دۈشمەن چېكىنىدۇ، چېكىنىشمۇ ھەر خىل بولىدۇ، ئۇنىڭ بىرى دۈشمەن ھەقىقەتەن مەغلۇپ بولغاندا يۈز بەرسە، يەنە بىرى دۈشمەن ھىيلە ئىشلىتىپ، يالغاندىن چېكىنگەن بولۇپ، ئۆز دۈشمىنىنى تۇزاققا چۈشۈرىدىغان جايغا ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ، مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. قولدىن كەلسە يوقىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېكىنگەن دۈشمەننى قوغلاشتا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولمىسا، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقىدۇ.

ئەگەر دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ، راستتىن چېكىنگەن بولسا، ئۇنى مەلۇم جايغىچە قوغلاپ بېرىپ، بىر قىسمىنى ئەسىر ئېلىپ، دۈشمەن كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ شۇ ئارقىلىق قوشۇنىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا دۈشمەن ئۇشتۇمتۇت ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالغا دىققەت قىلمىغاندىن تاشقىرى، دۈشمەننى بەكمۇ ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىپ ئارقا سەپتىن يىراقلىشىپ، يېتىم ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراشتىن ساقلىنىشقىمۇ دىققەت قىلىش لازىم.

بولۇپمۇ يالغاندىن چېكىنىپ تۇزاققا چۈشۈرىدىغان دۈشمەننىڭ ھىيلىسىگە ئالدىنىپ، دۈشمەننى قوغلىغاندا، ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇش مۇمكىن.

بۇ ھەقتە يۈسۈپخاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:

2390. يېغى قاچسا قوغلاپ ئۇزاپ كەتمىگىل،
ئەگەر قايتسا دۈشمەن، قاچالمايسەن، بىل.

2395. يېغى قاچسا بارما ئۇزاق يەرگىچە،
يىراق قوغلىغان قامچە يەر تويغىچە.

دۈشمەننى بەك ئۇزاق يەرگىچە قوغلاپ بېرىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە يېقىنقى زامان ئۇرۇش تارىخىدىن مىسال ئېلىش توغرا كەلسە، بۇنىڭغا 1812 - يىلى فرانسۇز ئىمپېراتورى ناپالېئون I نىڭ رۇسىيىگە قىلغان پۈتۈن يۈزلۈك ھۇجۇمىدا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىنى ئەسكە ئېلىش يېتەرلىك.

ناپالېئون 1799 - يىلى فرانسىيىدە ھاكىمىيەت تۆپىسىگە چىققاندىن باشلاپ ئون نەچچە يىل باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى يۈرگۈزۈپ، پۈتۈن ياۋروپانى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ئالىدۇ. ئۇ 1811 - يىل سىنتەبىردە كۆرەڭلىگەن ھالدا: «يەنە ئۈچ يىلدىن كېيىن دۇنيانىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىمەن، ھازىر رۇسىيىلا قالدى، لېكىن ئۇنى جەزمەن مەغلۇپ قىلىمەن» دېگەن.

ناپالېئون شۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1812 - يىل 6 - ئايدا، 500 مىڭدىن ئارتۇق «ئۇلۇغ ئارمىيە»نى باشلاپ رۇسىيىگە بېسىپ كىرىدۇ. رۇسىيىنىڭ غەربىي چېگرىسىدا مۇداپىئەدە تۇرغان 180 مىڭ كىشىلىك ئىككى ئارمىيىسى باركلاي، باگراتىئوننىڭ يېتەكچىلىكىدە دەرھال ئارقىغا يېنىپ چېكىنىدۇ. ناپالېئون بۇ

ئىككى ئارمىيىنىڭ بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇۋېلىشىدىن، بۇرۇن ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ تارمار قىلىش ئۈچۈن، جىددىي تەدبىرلەر كۆرگەن بولسىمۇ مەقسىتىگە يېتەلـ مەيدۇ، ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈ ـ رۈپ، كېچە ـ كۈندۈز توختىماي چېكىنگەن ئىككى رۇس ئارمىيىسى 8 ـ ئايدا سمولېنىسكىدا بىر ـ بىرى بىلەن قوشۇلىدۇ. ئۇلار سمولېنىسكىدىنمۇ چېكىنىپ چىـ قىدۇ. بۇ چاغدا ئالېكساندىر I كوتوزوۋنى رۇس ئارمـ يىسىگە باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كوتوزوۋ، سۇۋوروۋنىڭ باھاسى بويىچە: «ناھايىتى ھىيلىگەر، بەكمۇ ئەقىللىق ئادەم، ھېچكىم ئۇنى ئالدىيالمايدۇ». كوتوزوۋ چېكىنىش تاكتىكىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، موسكۋادىن 112 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بورودىنو قىشلىقىنىڭ يېنىدا فرانـ سۇزلارغا قاتتىق بىر زەربە بەرگەندىن كېيىن موسـ كۋاغا قاراپ چېكىنىدۇ. كوتوزوۋ 1 ـ سېنتەبىردە چاقىرغان ھەربىي كېڭەشتە موسكۋانى تاشلاپ چىقىش قارارىغا كېلىدۇ. كوتوزوۋ رۇس ئارمىيىسىنى يېڭى كۈچـ لەر بىلەن تولدۇرۇپ، ھەل قىلغۇچ جەڭلەرگە تەييار- لىنىش نىيىتىدە موسكۋانى تاشلاپ چىقىپ، موسكۋانىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە كېتىدۇ.

ناپالېئون ئۆز مەملىكىتى فرانسىيىدىن بىرنەچچە مىڭ كىلومېتر يىراقلىقتىكى موسكۋاغا كىرگەندە، شەـ ھەردە ھاراقتىن باشقا يەيدىغان ـ ئىچىدىغان نەرسـ لەر قالمىغان ئىدى.

ناپالېئون ئارمىيىسى ئارقا سەپتىن ئايرىلدى. تەـ

ھىناتسىز قالدى، رۇس پارتىزانلىرىنىڭ توختىماي قىلىپ تۇرغان ھۇجۇملىرى ئۇلارغا بالايى ـ ئاپەت كەلتۈردى. ناپالېئون ئارمىيىسى ئاچارچىلىق ئىچىدە قالدى، تەرتىپ ـ ئىنتىزام توگىدى. مانا شۇنداق ئەھۋالدا قالغان ناپا ـ لېئون ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى سېزىپ، 6 ـ ئۆك ـ تەبىر كۈنى موسكۋادىن چېكىندى.

كوتوزوۋ يېڭى كۈچلەر بىلەن تولۇقلانغان رۇس ئارمىيىسىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىرنەچچە جايدا فرانسۇزلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىلدى. رۇسسىيەدىن قاچقان ناپالېئون 1812 ـ يىل دېكابىردا كۆپ مۇشەق ـ قەت بىلەن رۇسسىيە چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىشكە ئىم ـ كانىيەت تاپقان چاغدا ئۇنىڭ 500 مىڭدىن ئارتۇق «ئۇلۇغ ئارمىيىسى» دىن ئاران 30 مىڭ كىشى قالغان ئىدى.

رۇسسىيەگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇ ـ بىيىتى ناپالېئون ئىمپېرىيىسىنىڭ گۇللىنىشىدىن زاۋال ـ لىققا يۈزلىنىشتىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى.

ناپالېئوننىڭ رۇسسىيەدىن يېڭىلىشى بىرنەچچە سەۋەبلەرگە باغلىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ چېكىنگەن رۇس ئارمىيىسىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئۆز ئارقا سېپىدىن (تەمىنات، ۋە يېڭى كۈچلەردىن) ئايرىلىپ، ياردەمسىز قالغانلىقى كەچۈرۈپ بولمايدىغان تاكتىكا خاتالىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

4) قوماندان توغرىسىدا

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدى ـ

ھان كىشىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە بەرگەن.

(1) قوماندانىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىش بەكمۇ ئۇلۇغ ئىش بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىنىڭ لايىقلىقىنى كۆرسەتكەن. قوماندانىدا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنى قىسقىچە تەرىپلىگەندە مۇنداق دەيدۇ:

قوماندان راستچىل، تەجرىبىلىك، شەخسىيەتتىن خالىي، ئاددىي ـ ساددا، يۈرەكلىك، باتۇر، ھىيلىگەر، تەدبىرلىك، كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، ھوشيارلىقتا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى شەرت.①

(2) قوماندانىنىڭ ۋەزىپىلىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوماندانىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. ئۇنىڭچە- قوماندانىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇشتا قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ دۈشمەننى يېڭىشتىن تاشقىرى، يارىدار بولغانلارنى داۋالىتىش، ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىش، ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇرۇغ - ئەۋلادىنى رازى قىلىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.②

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىلىنغان يەشمە نۇسخىسى 2324، 2325، 2326، 2371، 2374، 2375، 2377، 2378، 2381 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

② يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىلىنغان يەشمە نۇسخىسى 2398، 2399، 2402، 2403- بېيىتلەرگە قارالسۇن.

سىنىمۇ ئاقلىيالمايمىز. دۇنىيادا بۇنىدىن ئارتۇق نومۇس بولامدۇ؟!

مەھمۇت قەشقىرى

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇت قەشقىرى مىلادىنىڭ 1030 - يىللىرى قەشقەردە تۇغۇلغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ھۆسەيىن بىننى مۇھەممەت بۇغراخان، ئانىسى رابىيە كىچىكىدىن باشلاپ، ئۇنى ناھايىتى ياخشى تەربىيىلىدى. مەھمۇت ئوتتۇرا ۋە ئالىي بىلىمنى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە ئالدى. قەشقەر ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىدىكى ناھايىتى مۇھىم تۈگۈنلەرنىڭ بىرى ئىدى. قەشقەرگە تۈرلۈك ئەللەرنىڭ سودىگەرلىرى، ئەلچىلىرى، سەيياھلىرى، جاسۇسلىرى كېلىپ - كېتىپلا قالماستىن قامان، بۇددا، ئوتپەرەس، مانى، خرىستىيان قاتارلىق دىنلارنىڭ ۋەكىللىرىمۇ تۈركۈملەپ كېلىپ، دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باراتتى. ئۇلار دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن غەرب ۋە شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىنىمۇ ئالغا سۈرگەن ئىدى. قەشقەر — يۇنان، ئىران، ھىندى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. بولۇپمۇ قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلە-

گەندىن كېيىن ئەرەب، پارس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان يۇنان مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەر (فىلاسوپىيە، ماتېماتىكا، تارىخ، ئاسترونومىيە، تىبابەت) كۆپلەپ ئۆگىنىلدى ۋە تەتقىق قىلىندى. قاراخانىلار پايتەختى قەشقەر سىياسىي مەركەز بولۇپلا قالماستىن ئەڭ مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. قەشقەردە ناھايىتى چوڭ، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى.

مەھمۇت قەشقىرى قەشقەردىكى «ساجىيە مەدرىسى» (ساجىيە ئالىي مەكتىپى)دە ئوقۇدى. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئۇستازى ھۆسەيىن بىننى خالاپ (مىلادىنىڭ 1093- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) شەيخ، ئىمام ۋە زاھىد بىر كىشى بولۇپ ئۇ تارىخچى ۋە دىنىي ئالىم ئىدى. مەشھۇر تارىخچى ئابدۇجاپپار قەشقىرى ھۆسەيىننىڭ ئوغلى ئىدى. ئابدۇجاپپار قەشقىرى «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسەر يازغان.

مەھمۇت قەشقىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە ناھايىتى يۇقىرى بىلىمگە ئىگە ئالىملار قولىدا تەربىيىلىنىپ، ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. مەھمۇت قەشقىرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى 27 ياشقا كىرگەن چېغىدا قەشقەردىن قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى.

چۈنكى مىلادىنىڭ 1056 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن ئۇكىسى مۇھەممەت بۇغراخان (ياغان تېكىن) ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. ئۇرۇشتا سۇلايمان ئارسلانخان ئەسىر چۈشـ

تى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. شەرقىي قاراخانىلارغا مۇھەممەت بۇغراخان خاقان بولدى. مۇھەممەت بۇغراخان يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى بولۇپ، ئۇ مەھمۇت قەشقىرىنىڭ چوڭ دادىسى ئىدى. مۇھەممەت بۇغراخان خاقان بولۇپ 18 ئايدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1057 - يىلى تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە (بۇ مەھمۇت قەشقىرىنىڭ دادىسى) ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بولغان. مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ كىچىك خانىشى تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتىن پايدىلىنىپ، مۇھەممەت بۇغراخان باشلىق بىر قىسىم قاراخانى شاھزادىلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. زەھەرلىنىپ ئۆلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا مەھمۇت قەشقىرىنىڭ دادىسى ھۈسەيىنمۇ بار ئىدى. سۇيىقەستنى ئەمەلگە ئاشۇرغان خانىش، ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقاردى. لېكىن شەرقىي قاراخانىلارنىڭ بەگلىرى قانۇنسىز خاقان ئىبراھىمغا بويسۇنمىدى. ئىبراھىم ئانىسىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن بارسخان ھاكىمى ئىنال تېكىنگە قارشى قوشۇن تارتىپ باردى. ئۇرۇشتا ئىبراھىم ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن شەرقىي قاراخانىلارغا مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ ئۇكىسى (يۇسۇپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى) مەھمۇت تەغان توغرۇل قاراخان ئۇنۋانىدا خاقان بولدى. ئۇنىڭ ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ئورۇنباسار خاقان بولدى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1058 - يىلى بولغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلاردا ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ، خاتىرجەملىك ئورنىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئوردىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قالغان ۋە قەشقەردىن غەربىي قاراخانىلار-نىڭ پاناھىغا قاچقان. ئۇ ماۋەرەئۇننەھرىكە كەلگەندىن كېيىن پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جايلارغا بولغان ساياھىتىنى باشلاپ، 15 يىلچە (1057 - يىلدىن 1072 - يىلغىچە) ۋاقىت سەرپ قىلىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىش ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. مەھ-مۇت مىلادىنىڭ 1072 - يىلى ئۇلۇغ سالجۇقىلار ھىما-يىسىدىكى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغ-داتقا بارغان. مەھمۇت قەشقەرى باغداتقا كەلگەندىن كېيىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا كىرىشىپ، مىلادىنىڭ 1075 يىلى تاماملاپ، ئەسەرنى خەلىپە مۇق-تەدى (مىلادى 1075 — 1094- يىلىغىچە خەلىپە بولغان) گە تەقدىم قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرى بەزىبىر خاتىرىلەرگە ئاساسلان-غاندا، باغداتتىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، مىلادىنىڭ 1090 - يىللىرى ئوپالدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇملاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە قىياسەن خەرىتە قىلىپ سى-زىپ بەرگەن، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگى-چە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خە-

رىتىسى. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي
ۋە گېئومېترىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. مۇھىم شەھەر-
لەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىل-
گەن». ①

مەھمۇت قەشقىرى 11 - ئەسىردە يەرنىڭ يۇملاقلىقى
توغرىسىدا مەلۇم ئۇقۇمغا ئىگە بولغان بولسا، ئىتالىيە-
لىك پەيلاسوپ، ئاسترونوم دژوردانو برونو (1548 —
1600)، فىزىكا ئالىمى ۋە ئاسترونوم گالىلېي (1564 —
1642) قاتارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلار 16 - ئەسىردىلا
يەرنىڭ يۇملاقلىقىنى (ماگېللان ساياھىتىدىن كېيىن) ئو-
زۇل - كېسىل ئىسپاتلاپ، خرىستىيان ئىلاھىيەتچىلىرى-
نىڭ ياۋۇزلارچە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان. ئىتالىيەدىكى
كاتولىك چېركاۋى دژوردانو برونونى «خرىستىيان دى-
نىغا ئاسىيلىق قىلدى» دەپ ئەيىبلەپ، چەتئەلگە كې-
تىشكە مەجبۇر قىلغان. برونو مىلادىنىڭ 1592 - يىلى
ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دىنىي سوتقا بېرىلىپ
يەتتە يىل قاماقخانىدا ياتتى. لېكىن برونو ئۆزىنىڭ
ئېتىقادىدىن (يەر يۇملاق دېگەن ئېتىقادىدىن) يانمىغانلى-
قى ئۈچۈن كاتولىك پوپلىرى تەرىپىدىن رىمدىكى گۈل-
لۈك مەيداندا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈلدى. برونو باغلانغان
تۈۋرۈكتە كۆيۈۋاتقان چېغىدا مەغرۇرانە قىياپەتتە، تەن-
تەنىلىك هالدا: «كۆيدۈرۈش — رەت قىلىش ئەمەستۇر»
دەپ جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن خىتاب قىلغان ئىدى.

---

① مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، 1-توم، [illegible]-بەت.

گالىلېيمۇ مىلادىنىڭ 1633 - يىلى دىنىي سوت تە-
رىپىدىن سوراققا تارتىلىپ، ئەڭ ئاخىرى 1642 - يى-
لى قاماقخانىدا ئۆلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقىرى قاتارلىق
ئالىم، شائىر، تارىخچىلىرىمىز قاراخانىلار دەۋرىدە، ئوت-
تۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ
ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراخانىلار دەۋرىدە مە-
دەنىيەتتە «ئويغىنىش دەۋرى» يۈز بەرگەن، دېگەن قا-
رىشىمىز مەلۇم ئاساسقا ئىگە بولسىمۇ، قاراخانىلار دەۋرى-
دىكى ئويغىنىشنىڭ، ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» نىڭ
يېقىنقى زاماندىكى پەننىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن
تەسىرىدەك، تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى ناتايىن، بۇنىڭ-
غا بىرقانچە سەۋەبنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

بىرىنچى، قاراخانىلار دەۋرىدە مەدەنىيەتتە ئويغى-
نىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ ئىنساننىڭ ھېسسىياتى، ئەقىل -
پاراستى ئىسلام دىنىنىڭ توپ ماھىيىتىگە قارشى كېلى-
دىغان، تولىمۇ ئەكسىيەتچىل بولغان خۇراپاتنىڭ
ئاسارىتىدىن ئازاد بولالمىغان ئىدى.

ئىككىنچى، 13 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل
تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئوت-
تۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت قاراخانىلار دەۋرىدىكىدەك گۈل-
لەپ ياشنايدىغان ئىمكانىيەتتىن مەھرۇم بولدى. چۈنكى

موڭغۇللار ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان خەلقلەرگە قارىغاندا مەدەنىيەتتە بەكمۇ ئارقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، مەدەنىيەتنىڭ كۆللەپ ياشنىشىغا تەشەببۇسكارلىق كۆرسىتىشى تەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنى شەھەرلىرىنى بۇلاپ - تالاپ ۋەيران قىلغان ئىدى. ئوچۇق ئېيتقاندا موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران بىلەن ھىندىستاننىڭ بەزى رايونلىرىنى ۋەيران قىلىپ، مەدەنىيەتكە قاتتىق زەربە بەرگەن ئىدى.

ئۈچىنچى، خىرىستوفور كولومب بىلەن ماگىلاننىڭ دۇنيانىڭ قاتناش تارىخىدا غەرب بىلەن شەرق، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى دېڭىز - ئوكيان قاتناش يولىنى كەشپ قىلغانلىقى، قەدىمكى زاماندىن تارتىپ، 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناشتا مۇھىم رول ئوينىغان قۇرۇقلۇق يولىنىڭ (ئوتتۇرا ئاسىيا كارۋان يولىنىڭ) دۇنياۋى قاتناش يولى بولۇشتىن قالغانلىقىمۇ، قاراخانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش»نىڭ يېقىنقى زامانىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتەلمىگەنلىكىگە مەلۇم جەھەتتىن سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1231 — 1922 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ تازا كۈچەيگەن دەۋرىدە (15 - ئەسىردە) تۈركلەر

ئۆزلىرى ئىگىلەپ ئالغان جايلاردىن ياۋروپا سودىگەر-لىرىنى ئۆتكۈزمىدى. نەتىجىدە ياۋروپا سودىگەرلىرى خەلقئارا سودىدىن تاپىدىغان نۇرغۇن پايدىدىن مەھرۇم بولۇپ قالدى. ياۋروپا سودىگەرلىرى ۋە دېڭىزچىلارنىڭ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن كۆپ ئۇرۇنۇشلىرىغا سەۋەب شۇ ئىدى.

ياۋروپالىقلارنىڭ ئەنە شۇنداق (دېڭىز يولى تېپىش) ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1492 - يىلى ئىسپانىيە دېڭىز پىلوتىدا خىزمەت قىلىدىغان ئىتا-لىيىلىك خرىستوفور كولومب بىر گۇرۇپپا ئىسپان كېمىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىسپانىيىدىن غەربكە قا-راپ ئۈزۈپ كەتكەن، ئۇ ئۈچ ئاي دېڭىزدا ئۈزۈپ ئاخىرى ئىنسانىيەتكە مەلۇم بولمىغان، ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ كوبا، گايىتى ئاراللىرىنى تاپقان. كولومب بۇ ئاراللار-نى ھىندىستانغا يېقىن دەپ ئويلاپ، ھىندىستانغا بارىدى-غان دېڭىز يولى تېپىلدى دەپ ئىشەنگەن. كولومب يەنە ئۈچ قېتىم دېڭىز ساياھىتىگە چىقىپ، جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىنى تاپقان. ئۇ جەنۇبىي ئامېرىكىنىمۇ، جەنۇبىي غەربىي ئاسىياغا قاراشلىق جايلار دەپ ئويلىغان.

كولومبدىن كېيىن پورتوغال ساياھەتچىسى ماگىلان يېتەكچىلىكىدىكى دېڭىزچىلار مىلادىنىڭ 1519 - يىلىدىن 1522 - يىلىغىچە سۇ يولى بىلەن دۇنيانى ئايلى-نىپ چىققان. ئۇلار ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا

خاھايىتى چوڭ ئوكيان ھارلىغا ئىشەنگەن. شۇندىن باشلاپ، دېڭىز ـ ئوكيان يولى دۇنيانىڭ قاتناش مۇناسىۋىتىدە ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتكەن.

دېڭىز يولىنىڭ كەشپ قىلىنىشى، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتىدىغان قۇرۇقلۇق قاتناش يولىنىڭ رولىنى دېگۈدەك يوققا چىقارغان. نەتىجىدە غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ئەمەس، دېڭىز يولى بىلەن بولىدىغان بولغان.

بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆلدەرەپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە ئارقىدا قېلىشىغا مەلۇم دەرىجىدە سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە ئاساسەن، قاراخانىلار دەۋرىدە، 11 ـ ئەسىردىلا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئويغىنىش دەۋرى (ياۋروپادىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن) دىكى داڭلىق ئەسەرلەر ياراتقان ئەسەرلەر، ياۋروپادىكى ئويغىنىش دەۋرىدە يارالغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرگە ئوخشاش يېقىنقى زاماندىكى رېئالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك ئاساس يارىتالمىدى.

ياۋروپادا بولسا بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك 14 ـ ئەسىردە باشلانغان «ئويغىنىش دەۋرى»دە مەيدانغا چىققان گۇمانىزم ئىدىيىسىنىڭ ۋەكىللىرى فېئودالىزمغا، خرىستىيان ئىلاھىيەتچىلىكىگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئىنسان ئىدىيىسىنى،

ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراستىنى خرىستىيان ئىلاھىيەتچى-لىكىدىن ئازاد قىلغان ئىدى.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، قاراخانىلار دەۋرىدە مەدەنىيەتتە ئويغىنىش ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى ۋە ئويغىنىشنىڭ ياۋروپادىكى ئويغىنىشقا ئوخشاش يېقىنقى زاماندىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك ئاساس سالالمىغانلىقىدىكى سەۋەبلەر توغرىسىدا داۋاملىق ئىزلىنىپ، ئاندىن ئۇزۇل ـ كېسىل بىر خۇلاسىگە كېلىش لازىم. بەلكىم مېنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدە «ئويغىنىش» ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە بۇ «ئويغىنىش»نىڭ ياۋروپادىكى «ئويغىنىش»قا ئوخشاش رول ئوينىيالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرىم تارىخىي ئەمەلىيەتتە تازا ئۇيغۇن بولماي قېلىشى مۇمكىن.

مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سەۋەب بولغان ئامىللار

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا بىرنەچچە تۈرلۈك ئامىللار سەۋەب بولغان.

1) قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى (مىلادىدىن بۇرۇنقى تارىم ۋە ماۋرەئۇننەھرى مەدەنىيىتى) ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى (8 ـ ئەسىردىكى) ئورخۇن مەدەنىيىتى (ئاساسەن ئورخۇن يادىكارلىقلىرى)نىڭ ئۇلى ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى.

ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار بىلەن تارىخىي پاكىتلارغا

ئاساسلانغانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاسسەن تارىم ۋادىسى بىلەن ماۋەرەئۇننەھرى) دۇنيادىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۆشۈكلىرى ھېسابلانغان مىسىر، مىسوپوتامىيىگە ئوخشاش مەدەنىيەت بۆشۈكى ئىدى.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيە شۆبىسى 1979 - يىلى لوپنۇردىكى كونچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى كونچى ۋادىسىدىن ئەڭ قەدىمكى بىر قەبرىستانلىقنى تاپتى. قەبرىستانلىقتىن چىققان جەسەتلەر ئىچىدە بىر ئايالنىڭ جەسىتى تارىخىمىز، ئېتنىك كېلىپ چىقىشىمىز، مەدەنىيىتىمىزنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئايال جەسىتىنىڭ بۇنىڭدىن 6400 يىللار بۇرۇنقى جەسەت ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ئايالنىڭ بېشىغا كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن، ئۈستى يۇڭدىن توقۇلغان پالاس بىلەن ئورالغان. ئايال قاڭشارلىق، قىزغۇچ چاچ، ئاغزى ئويماقتەك، بەكمۇ چىرايلىق. ئايال جەسىتى تېپىلغان قەبرىنىڭ يېنىدىكى بىر قەبرىدىن كىچىك بالىنىڭ جەسىتى تېپىلغان. قەبرىگە جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن نەرسىلەر ئىچىدە چىغدىن توقۇلغان سېۋەتلەردە بۇغداي دانلىرى بار.①

لوپنۇر رايونىنىڭ ھاۋارايى قۇرغاق بولغانلىقتىن، جەسەتلەر قۇرۇق جەسەتكە ئايلانغان. قەبرىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى چىرىمىگەن.

مانا شۇ يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا ئەجدادلىرى

① «خەلق گېزىتى»نىڭ 1981 - يىل 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى سانىدىن.

مز بۇنىڭدىن 7000 يىل بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ ياشىغاندىن تاشقىرى، دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تارىخىي يىلنامىلىرىدە «غەربىي دىيار» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)غا مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن كەلگەن جاڭچيەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ كېتىدىغان چاغدا بىدە ئۇرۇقى، ئۈزۈم، ئانار، ياڭاق، پۇرچاق قاتارلىق ناباتاتلارنىڭ كۆچىتىنى جۇڭگوغا ئېلىپ كەتكەن. شۇندىن باشلاپ جۇڭگودا بىدە تېرىلىشقا باشلىغان. ئۈزۈم، ئانار، ياڭاق قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆستۈرۈلگەن، پۇرچاق تېرىش يولغا قويۇلغان. مانا شۇ يۇقىرىدىكى پاكىتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ مەدەنىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن يەنىسەي - ئورخۇن يېزىقىنى قوللانغان. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى يېقىنقى يىللاردا قىرغىزىستاندىكى ئىسسىق كۆلنىڭ بويىدىن تاپقان بىر قورغان خارابىسىدىكى قەبرىدىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر كۈمۈش تاۋاقمۇ بار ئىكەن. مانا شۇ كۈمۈش تاۋاقتا يەنىسەي - ئورخۇن يېزىقىنىڭ دەسلەپكى شەكلى بىلەن يېزىلغان خەتلەر بايقالغان.

8 - ئەسىردىكى ئورخۇن مەڭگۇ تاشلىرى يەن

سەي ـ ئورخون يېزىقى بىلەن يېزىلغان. بۇ ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ناھايىتى موھىم يادىكارلىقىدۇر.

ئەگەر ئۇيغۇرلاردا ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تەرەققىي قىلغان يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى بولمىغان بولسا قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (11 ـ ئەسىردە) مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناپ «قۇتادغۇ بىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئۇغۇزنامە»، «قەشقەر تارىخى» قاتارلىق ئۆلمەس ئەسەرلەر مەيدانغا كەلمىگەن بولاتتى.

2) قاراخانىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى رول ئوينىغان رايونلار (تارىم ۋادىسى ۋە ماۋەرەئۇننەھرى) مەدەنىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدىكى مەدەنىي رايونلار بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان رايونلار (يەتتە سۇ، ئالتاي قاتارلىق رايونلار)نىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋردە قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، ئۆرگەنج، تىرمىز، مەرۋى ـ شاھى جاھان ۋە خۇراساندىكى مەشھۇر شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋات ئىدى. مانا شۇ شەھەرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق، بىناكارلىق مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، سان ـ سۈپىتىمۇ يۇقىرى ئىدى. نېپىز يۇپقا رەڭلىك ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش (رەڭلىك ئەينەكلەر بىناكارلىقتا ئىشلى

تىلەتتى)، خىلمۇ خىل گۈللەر چىكىلگەن سىرلىق قا-
چىلار، ئىدىشلارنى ياساش، بىرونزا، مىس، شىشە، ۋە
ساپالدىن ياسالغان بۇيۇملارغا، تاملارغا گۈللەر ۋە دۇنيادا بولمىغان، ئاجايىپ ئەپسانىۋى هايۋانلارنىڭ بەدىئىي سۈرەتلىرىنى سىزىش ئومۇملاشقان ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە هەيۋەتلىك بىنالارنى سېلىشتا ئوردا - ساراي، قەبرىگاھ - مازار، مەسچىت، مەدرىسەلەرنىڭ مۇهىم تاملىرى، گۈمبەزلىرىنى چىنە خىش (فار-فۇر خىش) گۈللۈك، سىرلىق خىشلاردىن قوپۇرۇشقا ئەهمىيەت بېرىلدى. تارىم ۋادىسىدا مىلادىيەدىن بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان يىپەكچىلىك هۈنەرۋەنچىلىكى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، خوتەن، قەشقەردە كىمخاب، شايى - ئەتلەس توقۇش بەكمۇ جانلىنىپ كەتتى. سەمەرقەنت، بۇخارادا بولسا پاختايىپ، كەندىر، يىپەكتىن خىلمۇ خىل، رەڭمۇ رەڭ گەزلىمە رەختلەر توقۇلدى.

3) خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ئىدى.

قاراخانىلارمۇ هونلار، تۈركلەر، ئورخون ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاشلا، خەلقئارا قۇرۇقلۇق يولىنىڭ خوجايىنى بولۇپلا قالماستىن، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدا مۇهىم رول ئوينىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى خوتەن، قەشقەر، بالاساغۇن، بۇخارا، سەمەرقەنت، تىرمىز قاتارلىق شە-

ھەرلەردىن ئۆتەتتى.

قاراخانىلار شەرقتە جۇڭگو (سۇڭ سۇلالىسى، قىتانلار خانلىقى)، غەربىي جەنۇبتا غەزنەۋىلەر، سالجۇقىلار ئارقىلىق ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران بىلەن، غەربتە غەربىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا، شىمالىي ئافرىقا بىلەن سودا ئالاقە قىلاتتى. قاراخانىلارنىڭ سودا كارۋانلىرى تۆگە، ئاتلارغا يۈكلەنگەنماللارنى يىراقتىكى ئەللەرگە ئېلىپ باراتتى. ئۇلار ھىندىستان، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردىن مەرۋايىت، ياقۇت، پىل چىشى، دورا ـ دەرمەك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىپ جۇڭگوغا ساتاتتى. سودا كارۋانلىرىدىكى ئۇلاغلار (تۆگە، ئاتلار) بىرنەچچە يۈز، بىرنەچچە مىڭدىن ئىبارەت بولاتتى. چوڭ كارۋانلاردا بولسا بىرنەچچە مىڭ ئادەم بولاتتى. بۇنداق كارۋانلارنىڭ بىر قېتىم بېرىپ كېلىشى ئۈچۈن گاھىدا ئىككى يىل، گاھىدا بىر يىل كېتەتتى.

4) خەلقئارا سودىنىڭ ناھايىتى كەڭ غۇلاچ يېيىشى قاراخانىلارنىڭ دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنىڭ ئېھتىياجىنى، ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈردى. قاراخانىلار ئۆز دۆلىتىدىكى ئىچكى بازارلارنىڭ ۋە خەلقئارا سودىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن قەشقەر، خوتەن، بۇخارا، سەمەرقەنتتە يىپەك، پاختا، يۇڭ، كەندىردىن توقۇلىدىغان رەختلەرنى بەكمۇ سۈپەتلىك، كۆپ مىقداردا ئىشلەپچىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلدى. بۇنىڭدىن باشقا سەمەرقەنتتە قەغەز ئىش-

لەپچىقىرىش بەكمۇ تىز رەققىي قىلدى. سەمەرقەنت قەغىزى غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلىكى، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە چىقىرىلاتتى.

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، مىلادىنىڭ 751 - يىلى قىرغىزىستاندىكى تالاس (تالاسۇ) دەرياسىنىڭ بويىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەب قوشۇنلىرى ئارىسىدا بولغان قانلىق جەڭدە ئەرەبلەرگە ئەسىر چۈشكەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىچىدىكى قەغەز ياساش ھۈنىرىنى بىلىدىغانلاردىن پايدىلانغان ئەرەبلەر ئۆز ۋاقتىدىلا سەمەرقەنتتە قەغەز ياساشنى يولغا قويغان ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ جۇڭگودىكى سۇڭ سۇلالىسى (960—1279) بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ناھايىتى قويۇق بولغان ئىدى.

«سۇڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇدۇن ھەققىدە قىسسە»، «سۇڭ سۇلالىسى يارلىقلىرى توپلىمى» قاتارلىق تارىخىي خاتىرىلەردىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

بىرىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1009 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە بولغان 16 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە قاراخانىلار تەختىدە ئەھمەت توغان خان (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە خاقان بولغان)، مەنسۇر ئارسلانخان (1018 — 1024)، ئەھمەت توغان خان II (1024 — 1026) قاتارلىق ئۈچ

خاقان ئولتۇرغان ئىدى.
مىلادىنىڭ 1009 - يىلى تۇنجى قېتىم قاراخانىلارنىڭ ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيپىڭگە بارغان. بۇ سودا ئەلچىلىرىنى خوتەن خانى يۇسۇپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغان خانغا (998 — 1018) ۋاكالىتەن ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن، مىلادىنىڭ 1024 - يىلى مەنسۇر ئارسىلانخان سودا ئەلچىلىرىنى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتكەن.
ئىككىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1063 - يىلىدىن تارتىپ 1097 - يىلىغىچە بولغان 34 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ چاغ قاراخانىلار ئاللىقاچان (مىلادىنىڭ 1040- يىلى) شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكىنىگە 23 يىل بولغان ئىدى. مانا شۇ 35 يىل ئىچىدە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى 24 قېتىم سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە بارغان. مانا شۇ باسقۇچتا شەرقىي قاراخانىلاردا توغرول قاراخان (مىلادىنىڭ 1058 — 1074)، توغرول تېكىن (1074 — 1075)، ھارۇن بۇغراخان II (1075 — 1102) قاتارلىق ئۈچ خاقان ئۆتكەن ئىدى.
شەرقىي قاراخانىلار جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ناھايىتى ئوبدان كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. ھارۇن بۇغراخان II (1075 — 1102) ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ ئامانلىقىنى تەمىنلەش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1097 - يىللىرى ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ

شەرقىي قاراخانىلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى سودا مۇ-
ناسىۋەتكە توسقۇنلۇق قىلغان تاڭغۇتلارنى گەنجۇ (ھا-
زىرقى جياڭشى)، ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) بىلـەن سـۇجـۇ
(جۇچۇەن)دىن قوغلاپ چىقاردى. تاڭغۇت خانلىقى (مىلادى-
نىڭ 1032- يىلىدىن 1227 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
يۇقىرىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ، قاراخانىلار
بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى قاتنىشىنى ئۈزۈپ تاش-
لاشقا ئۇرۇنغان ئىدى. قاراخانىلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى
بىلەن ئىككى دۆلەت (قاراخانىلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى)
ئارىسىدىكى قاتناش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئۈچىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1107 - يىلىدىن
1124 - يىلىغىچە بولغان 17 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
مانا شۇ 17 يىل ئىچىدە شەرقىي قاراخانىلار-
نىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەي-
فىڭگە تۆت قېتىم بارغان. شۇ مەزگىلدە شەرقىي قارا-
خانىلارنىڭ خاقانى ئەھمەت ئارسلانخان ئىدى.

شەرقىي قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇ-
لالىسىغا ئات، تۆگە، ئات جابدۇقلىرى، گىلەم، ئەتلەس،
قاشتېشى، سۆسەر، بولغۇن مويىزلىرى، مەستىكى رومى،
نۆشدىل، مەرۋايىت، ياقۇت قاتارلىق تاۋارلارنى ئېلىپ
بېرىپ ساتاتتى. جۇڭگودىن بولسا يىپەك ماللار، چاي،
كىيىم - كېچەك، كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچىلارنى
ئېلىپ كېلەتتى.

قاراخانىلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت
سىياسىي جەھەتتە دوستانە، بىر - بىرىگە ھۆرمەت قى-

لىش ئاساسىدا بولغان ئىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە بول-
سا ناھايىتى قويۇق، بىر - بىرىگە پايدا يەتكۈزۈش
ئاساسىدا بولدى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1009 - يىلىدىن تارتىپ
1124 - يىلىغىچە بولغان 115 يىل ئىچىدە سۇڭ سۇ-
لالىسىغا 30 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، سۇڭ سۇ-
لالىسى يولىنىڭ يىراقلىقىنى بانا قىلىپ، قاراخانىلارغا
بىرەر قېتىممۇ ئەلچى ئەۋەتكەن ئەمەس، ئەسلىنى سۇ-
رۈشتۈرگەندە سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار، تاڭغۇتلارنىڭ ھو-
جۇمى نەتىجىسىدە ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈ-
چۈن سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ قىتانلار، تاڭغۇتلار
تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىشىدىن قورقۇپ، قاراخا-
نىلارغا ئەلچى ئەۋەتىشكە جۈرئەت قىلالمىغان.

قاراخانىلار بىلەن قىتان خانلىقى (907 — 1125)
ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 933 - يىلىدىن 940 - يىلى-
غىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە قىتان خانلىقىغا ئىك-
كى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن، ساتۇق بۇغراخان (مىلادى-
نىڭ 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە خاقان بولغان)
تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئىككى قېتىملىق ئەلچىلەردىن
940 - يىلى ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر قىتان خانى يىلو-
دىگان (مىلادىنىڭ 927 - يىلىدىن 947- يىلىغىچە خان
بولغان) تەرىپىدىن ناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىنغان.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 956 - يىلىدىن تارتىپ
996 - يىلىغىچە قىتانلارغا سەككىز قېتىم ئەلچىلەر

ئەۋەتكەن. مانا شۇ مەزگىلدە قاراخانىلارغا مۇسا بۇغراخان، سۇلايمان ئارسلانخان. ئەلى ئارسلانخان قاتارلىق ئۈچ خاقان ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 996 - يىلى ئەلى ئارسلانخان(978؟ — 998) قىتان خانى يىلۇلۇڭشۈيگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆز ئوغلىنى قىتان مەلىكىسىگە ئۆيلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. قىتانلار مەلىكە قىزلىرىنى چەتكە ياتلىق قىلىش ئادىتى بولمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ ئەلى ئارسلان بىرىنى مۇسانىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلمىغان. لېكىن كېيىن قىتان خانلىرى مەلىكە قىزلىرىنى چەت ئەلگە ياتلىق قىلمايدىغان ئادەتنى ئۆزگەرتكەن. «لياۋ تارىخى، بېقىندى ئەللەر جەدۋىلى» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1047 - يىلى قىتان خانى يىلوزوڭچىنغا (1031 — 1055) ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي قاراخانىلار خانىغا ياتلىق بولغان — قىتان مەلىكىسىنىڭ تۇغۇل تۇغقانلىقىنى خەۋەر قىلغان.

قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەھمەت توغان خان (998— 1018) مىلادىنىڭ 1005 - يىلىدىن 1015 - يىلىغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە قىتان خانلىقىغا ئۈچ قېتىم سودا ئەلچىلىرى ئەۋەتكەن. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان (1032 — 1056) مىلادىنىڭ 1045 - يىلىدىن 1053 - يىلىغىچە بولغان قىسقىغىنە يىل ئىچىدە قىتان خانلىقىغا تۆت قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى توغرول قاراخان

(1058 — 1074) مىلادىنىڭ 1068 - يىلى قىتان خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەن.
قاراخانىلار مىلادىنىڭ 933 - يىلىدىن تارتىپ 1068 - يىلىغىچە بولغان 135 يىل ئىچىدە، قىتان خانلىقىغا 17 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. مانا بۇنىڭغا قارىغاندا قاراخانىلار بىلەن قىتان خانلىقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئاساسەن دوستانە ھالدا بولغان.
قاراخانىلار بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تاڭغۇت خانلىقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئانچە ياخشى بولمىغان. ئىدىقۇتتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار گاھىدا قىسقا مۇددەت قاراخانىلارغا بويسۇنغان بولسىمۇ، پەيت تاپقاندىلا مۇستەقىللىق جاكالاپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان ئىدى. تاڭغۇتلار بولسا سۇڭ سۇلالىسى بىلەن قاراخانىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن كەڭسۇ (گەنسۇ) ئارقىلىق سۇڭ سۇلالىسىغا بارىدىغان يولغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالاقىنى ئۈزۈپ تۇراتتى.
قاراخانىلار دەۋرىدە ئىچكى ۋە تاشقى سودا ئوبوروتىدا دىنار (تىللا)، دەرھەم (كۈمۈش تەڭگە) نىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشىمۇ قاراخانىلارنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى كەڭ مىقياستا غۇلاچ يېيىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.
قاراخانىلار دەۋرىدە قوشۇننى ئۇرۇش قوراللىرى (ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، پالتا، ئومۇت — چوماق، قالقان، دوبۇلغا، ساۋۇت — زەنجىر چاپان) بىلەن قوراللاندۇ-

رۇش ۋە ئىچكى، تاشقى سودىدا ناھايىتى مۇھىم بولغان دىنار، دەرھەم ئۈچۈن تۆمۈر، ئالتۇن، مىسقا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى چوڭ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كانچىلىق (ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، نېفىت كانلىرىنى ئېچىش) ۋە مېتال ئېرىتىپ، ئۇرۇش قوراللىرىنى ياساش ۋە دىنار، دەرھەم قاتارلىق ئالتۇن، كۈمۈش پۇللارنى كۆپ مىقداردا قۇيۇش يولغا قويۇلدى.

5) قاراخانىلار دەۋرى تارىختا خېلى تىنچ، خاتىرجەم بىر دەۋر بولدى.

تۆت ئەسىر (370 يىل) ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەرىيە، يەتتە سۇ، ماۋارەئۇننەھرىدىكى خەلقلەر ئاساسەن تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشىدى. قاراخانىلار دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەرنى ئەسكە ئالغاندا، قاراخانىلار بىلەن قوشنا دۆلەتلەر (ئاساسەن غەزنەۋىلەر بىلەن سالجۇقىلار) ئارىسىدا ئىقتىسادىي ئىگىلىكنى (دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، سودا قاتارلىق ئىگىلىكنى) ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقان قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن ئەمەس، مىلادىنىڭ 992 ـ يىلىدىن 1000 ـ يىلىغىچە بولغان توققۇز يىل ئىچىدە قاراخانىلار ئانچە كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا سامانىلار دۆلىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 1006 ـ يىلى ۋە مىلادىنىڭ 1008 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلى قاراخانىلار بىلەن غەز

نەۋبلەر ئارىسىدا ئۈچ قېتىم ئۇرۇش بولغاندىن باشقا، ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرمىگەن. قاراخانىلار بىلەن ئۇلۇغ سالچۇقلار ئارىسىدىمۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىگە ئېغىر زىيان يەتكۈزگۈدەك ئۇرۇشلار بولغان ئەمەس. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ۋە ئۇلۇغ سالچۇقلار ئاساسەن ئىناق، دوستانە، قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن.

قاراخانىلار دەۋرىدە يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلار توغرىسىدا گەپ ئاچقاندا ئىلى تېكىن ئىسيانى (مىلادىنىڭ 1025 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە) يابا قۇلارنىڭ ئىسيانى (مىلادىنىڭ 1041 - يىلى) ۋە تەخت ئۈچۈن بولغان ئانچە - مۇنچە كۈرەشلەردىن باشقا، ئۇزاققا سوزۇلغان ۋە كەڭ كۆلەملىك ئىچكى ئۇرۇشلار بولغان ئەمەس.

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاساسەن تىنىچ، خاتىرجەم بىر دەۋر بولۇشى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا ياخشى ئىمكانىيەت ياراتقان.

6) قاراخانى خاقانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دېگۈدەك مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇلار ئەقىللىق، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك ئەخلاقلىق كىشىلەرنى بەكمۇ قەدىرلىگەن. دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئەڭ مەدەنىيەتلىك، ئەڭ بىلىملىك (بولۇپمۇ ئاسترونومىيە، تىبابەت، ئەدەبىيات جەھەتلىرىدە) ئەڭ ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى ناھايىتى يۇقىرى مەنسەپلەرگە

تەيىنلىگەن.

قەدىمكى چاغدىكى فېئوداللىق دۆلەتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئوزدىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە خان جەمەتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىڭ تەيىنلىنىشى قىيىن ئىدى. ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى بولسا يۇقىرىدىكى ئەنئەنىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي خان جەمەتىدىن بولمىغان، ھەتتا باشقا مىللەتتىن كېلىپ چىققان كىشىلەرنىمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك بولسىلا ئەڭ يۇقىرى ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىگەن.

ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ياخشى خىسلىتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىر نەچچە مىسال كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

مىلادىنىڭ 1069 – يىلى ياكى 1070 – يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورزۇنىباسار خاقانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئۆزىگە تەقدىم قىلىنغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئارقىلىق يۇسۇپنىڭ ناھايىتى بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلگەن. ئۇنى دەرھال قەدىرلەپ، قاراخانى خاقانلىرىغا ئەڭ ئىشەنچلىك، ئەڭ يېقىن تۇرىدىغان ئوردا ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلىگەن. ئۇنىڭغا يۇسۇپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ (يۇسۇپ ئۇلۇغ تايانچۇ) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەتمەن ئۇيغۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، ئۆسكەن بولسىمۇ، قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان شاھزادىلەردىن ئەمەس ئىدى.

شەرقىيقاراخانىلارنىڭ خاقانى هارۇن بۇغراخان II نىڭ ۋاقتىدا (1075 — 1102) مەدەنىيەت ناھايىتى گۈللەنگەن ئىدى. هارۇن بۇغراخان II (ئەبۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان) ناھايىتى قابىلىيەتلىك خاقان بولۇپ، ئۇ «ئادالەت ۋە دىننى قوغدىغۇچى»، «دىننىڭ شان ـ شەرىپى»، «شەرق پادىشاھى» دېگەن ئۇنۋانلارنى ئالغان ئىدى، ئۇنىڭ ۋاقتىدا قەشقەر ـــ مەدەنىيەت مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە گۈللەپ ـ ياشنىغان شەھەرگە ئايلانغان.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرى ئالپ ئارسلان (مىلادىنىڭ 1063 ـ يىلىدىن 1072 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) مىلىك شاھلارنىڭ باش ۋەزىرى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى ئەلى بىننى ئىسھاق (نىزام مۇل مۇلىك) سالجۇق ئوغۇزلىرىدىن بولماستىن خۇراسانلىق پارس ئىدى. نىزامۇل مۇلىك (1018 — 1092) ئۇلۇغ سالجوقىلار ئىمپېرىيىسىدە 30 يىل (مىلادىنىڭ 1063 ـ يىلىدىن 1092 ـ يىلىغىچە) باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە ئۇنىڭ «سىياسەتنامىسى» بويىچە ئىدارە قىلىنغان ئۇلۇغ سالجوقىلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كىرگەن ئىدى. نىزامۇل مۇلىكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغدات، ئىسپھان، بەسرى، نىشاپور، تىهران، مەرۋى شاهى جاهان قاتارلىق شەھەرلەردە نۇرغۇنلىغان ئالىي مەكتەپلەر (مەدرىسلەر) قۇرۇلغان.

«تارىخىي مەسئۇدى» (30 توملۇق ئەسەر) نىڭ

ئاپتورى ئوبۇل پەزلى مۇھەممەت بىننى ھۈسەيىن بەيـ
ھاكى (مىلادىنىڭ 996 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1077 - يىلى
ئالەمدىن ئۆتكەن) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىدا (مىلادىـنىڭ
963 - يىلـىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكـۈم سۈرگەن)
20 يىل (مىلادىنىڭ 1021 - يىلىدىن تارتىپ 1041 -
يىلىغىچە) تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بولغان.

ئوغۇزلار (ئالـپ تېكىندىن تارتىپ سەبۇق تېكىنـ
گىچە) ۋە قارلۇقلار (سەبۇق تېكىندىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرقى
غەزنەۋى سۇلتانى خىسراۋ مىلىكغىچە)دىن كېلـىپ چىقـ
قان غەزنەۋى سۇلتانلىرىدىن سۇلـتان مەھمۇت (مىلادىـ
نىڭ 997 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان).
سۇلتان مەسئۇد (مىلادىنىڭ 1030 - يىلىدىن 1041 -
يىلغىچە سۇلتان بـولغان)لار ئىرانلىق پارس بەيھاكىنى
پاھايىتى ئىززەتلەپ ۋە ھۆرمەتلەپ، تاشقى ئىشلار ۋەـ
زىرلىكىگە قويغان.

12 - ئەسـىردە ياشـىغان تارىخچـى نىزام ئارۇز
سەمەرقەندىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا غەربىي
قاراخانىلارنىڭ خاقانـى خىزىرخان (مىلادىنىڭ 1080 -
يىلىدىن 1081 - يىلىغىچە خاقان بولغان) دانا، ئادىل ۋە
شائىرلارنىڭ قەدرىگە يېـتـىـدىـغان خان ئـىـكـەن.
ئـۇنـىـڭ ئوردىـسـىـدىـكـى قوبۇلخانىغا تۆت پەتنۇس
قويۇلغان. ھەر بىر پـەتـنـۇسقا 250 دىنار (تـىـلـلا)
قويۇلغان. كۆنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ تۆت پەپنۇستىكى
1000 دىنارنـى بىر شائىرنىڭ يازغان شېئـىرى ياراپ
كەتكەنلىكى ئۈچۈن شائىرغا ئىنئام قىلغان. خىزىرخانـ

نىڭ شائىرغا 1000 دىنارنى ئىنئام قىلغانلىقى قاراخا-
نى خاقانلىرىنىڭ شېئىرىي سەنئەت ئەھلى بولغان شائىر-
لارنى قەدىرلىگەنلىكىنىڭ مىسالى.

ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى ئەزەلدىن تارتىپ ئۆز ئور-
دىسىغا ئەڭ مەشھۇر تارىخچىلار، پەيلاسوپلار، ئاسترونوم-
لار، تېۋىپلار، شائىرلارنى جەلپ قىلىشقا ناھايىتى كۆ-
ڭۈل بۆلگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى مەق-
سىتى ھەرقايسىسىنىڭ ھەر خىل بولغان. بەزىلىرى
ئىلىم - پەننى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاساسىي مەقسەت
قىلغان بولسا، بەزىلىرى شائىرلارنىڭ يازغان شېئىرلى-
رى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «تۆھپە»لىرىنى مەد-
ھىيىلىتىپ، نامى، شۆھرىتى، ئابرۇيىنى كۆككە كۆتۈرۈش-
نى مەقسەت قىلغان.

غەزنەۋىلەرنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋى،
ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلگەن بولسىمۇ ئۆز
ئوردىسىغا يىغىلغان مەشھۇر شائىرلار ئارقىلىق ئۆزىنى
مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارغا ناھايىتى يۇقىرى ئىنئام
بەرگەن ۋە مەدھىيىچى شائىرلارغىمۇ ناھايىتى يۇقىرى
ئۇنۋانلارنى بەرگەن.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ دەۋرىدە بەلخلىق ئو-
بۇلقاسىم ھەسەن بىننى ئەھمەت ئۇنسۇرى (10 - ئەسىر-
نىڭ 60 - يىللىرى تۇغۇلۇپ 1039 - يىلى ئالەمدىن
ئۆتكەن) «شائىرلارنىڭ خانى» دېگەن ئۇنۋان ئالغان
ئىدى.

ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى ئۆز ئوردىسىغا يىغقان تا-

رىخچىلار، ئاسترونوملار، پەيلاسوپلار، تېۋىپلار، شائىرلارنى ھەربىي يۇرۇشتە بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. مانا شۇنداق ئالىملار يۈز بەرگەن جەڭلەرنى، دىپلوماتىك سۆھبەتلەرنى تەپسىلىي خاتىرىلەپ تۇراتتى. ئوچۇق ئېيتقاندا يۇرۇشكە ماڭغان ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى زورۇر تېپىلغاندا پەيلاسوپلاردىن مەسلىھەت سورىسا، ئاسترونوملار ئارقىلىق كېچىنىڭ قاراڭغۇ ياكى ئايدىڭ بولىدىغانلىقىنى، ھاۋا رايىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۆزگىرىشلەردىن تەخمىنەن خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى. تېۋىپلار بولسا خاقان، سۇلتانلارنىڭ سالامەتلىكىگە غەمخورلۇق قىلاتتى. تارىخچىلار جەڭ توغرىسىدا يازسا، شائىرلار جەڭچىلەرنى روھلاندۇرىدىغان، خاقان، سۇلتانلارنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارنى يازاتتى.

قاراخانى خاقانلىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك، ئاجايىپ گۈزەل بىنالارنى قۇردۇرۇشقىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن.

11- ئەسىردىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولغان. قاراخانى خاقانلىرىنىڭ غەمخورلۇق قىلىشى نەتىجىسىدە سەمەرقەنت شەھىرى بەكمۇ ئاۋات، مەدەنىيەتلىك شەھەرگە ئايلانغان. شۇ چاغدا سەمەرقەنت ئاھالىسى 400 مىڭغا يەتكەن. ناھايىتى چوڭ كۆلەملىك قۇرۇلۇشلار بىنا بولغان. شۇ دا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونلىرى (شەھەر ئىچىدە) مەيدانغا كەلگەن.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئىبراھىم بۆرى تې-

كىن مىلادىنىڭ 1040 - يىلى بىر پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈپ تاشلاشتا كەچۈرگۈسىز يامان روللارنى ئوينىغان بولسىمۇ، ئۇ غەربىي قاراخانىلارغا خاقان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 1052 - يىلىدىن 1068 - يىلىغىچە) قاراخانىلار مەدەنىيىتىگە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان.

تارىختا «دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى، خەلىپىلىكنىڭ تاجى، ئاللانىڭ ھەنجىرى» ئۇنۋانىدا ئاتالغان تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئىسھاق بىنى ناسىر (ئىبراھىم بۆرى تېكىن) سەمەرقەنتتە ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئوردا سالدۇردى. ئۇ گەرچە دىنغا ئىخلاسمەن بولسىمۇ دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ دۆلەت ئىشىغا ئارىلىشىپ جاھىلانە بەگباشلىق قىلىشىغا يول قويمىغان. ئىبراھىم بۆرى تېكىن مەشھۇر شەيخ ئىمام ئوبۇلقاسىم سەمەرقەنتىنى ئۆلتۈرگەن.

ئىبراھىم بۆرى تېكىن خەلق تۇرمۇشىنىڭ خاتىرجەملىكى ئۈچۈن ئوغرى - قاراقچىلارغا قاتتىق جازا بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇ سودىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ بارغان. دەرھەمنىڭ قىممىتىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن پۇلدىكى (تەڭگىدىكى) كۈمۈش مىقدارىنى كۆپەيتكەن. ئۇنىڭ ۋاقتىدا قۇيۇلغان دەرھەم (تەڭگە) پۇلدىكى كۈمۈش مىقدارى 30%نى تەشكىل قىلاتتى.

ئىبراھىم بۆرى تېكىن يولغا قويغان بەزىبىر

تەدبىرلەر ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئال-
غا سۈرگەن، خەلق تۇرمۇشىنىڭ خاتىرجەملىكىگە پايدى-
دىلىق بولغان.

ئىبراھىم بۆرى تېكىنىنىڭ ئوغلى ناسىر بىننى ئىب-
راھىمنىڭ ۋاقتىدا (1068 — 1080) بۇخارادا ئاجا-
يىپ ئېگىز بىر مۇنار سېلىندى. بۇ مۇنار ھازىر «مۇ-
نارى كالان» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار مىساللاردىن قارا-
خانىلار خاقانلىرىنىڭ مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا
ئوينىغان ئىجابىي روللىرىنى كۆرۈش مۇمكىن.

7) ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن دۇنيادىكى
مەشھۇر دۆلەتلەر ئارىسىدا يولغا قويۇلغان ئىقتىسادىي
ۋە دىپلوماتىيە تەرەپلەردىكى ئالاقىلاردىن تاشقىرى ئۆز
ئارا ناھايىتى كەڭ قانات يايغان مەدەنىيەت تەرەپتىكى
ئالاقىلارمۇ ئالاھىدە ئورۇننى ئالغان ئىدى. بولۇپمۇ ئۇي-
غۇر قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن مۇسۇلمان شەرقى ئارىسى-
دىكى قىزغىن ۋە ئۈزلۈكسىز ھالدا كۈچىيىپ بارغان
مەنىۋى يېقىنلىق ئاساسىدىكى مەدەنىيەت تەرەپتىكى
ئالاقىلار قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ
گۈللەپ ياشنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى.

ئۇيغۇرلار قاراخانىلار دەۋرىدە ئەرەبلەر ئارقىلىق
قەدىمكى يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ، ئاسترو-
نوملىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. چۈنكى بۇنداق
ئەسەرلەر قەدىمكى يۇنان تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەر-
جىمە قىلىنغان ئىدى. قاراخانى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇ-

مۇشۇلۇق تەبىقىسى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى مۇكەممەل بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، قەدىمكى يۇناننىڭ تۈرلۈك ئىلىم ـ پەنگە دائىر ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، ئۇنىڭغا شەرھى يېزىش بىلەنمۇ شۇغۇللاندى.

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى بولۇپلا قالماستىن مەدەنىيەت مەركىزىمۇ بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇيغۇرلار قاراخانىلار دەۋرىدە قەدىمكى يۇنان ئالىملىرىنىڭ ئىلغار كۆزقاراشلىرىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇملاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىشى تاسادىپەن ئەھۋال ئەمەس ئىدى.

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا پەن تەرەققىياتى ناھايىتى ئاجىز، باشلانغۇچ باسقۇچتا بولغان دەۋردە ياشىغان كىشىلەر يەرنى ياپىلاق دائىرىگە ئوخشاش ۋە ئۇنىڭ بىر چېتىدىن قۇياش چىقىپ، ئىككىنچى تەرىپىگە پاتىدۇ دېگەن تەسەۋۋۇردا ئىدى. لېكىن يۇنان ئالىمى پىپاگور (مىلادىدىن 460 يىل بۇرۇن ياشىغان) يەر يۇملاق شەكىللىك ئىكەن دەپ قىياس قىلغان. قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارستوتىل (مىلادىدىن 384 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ 322 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) تۇنجى قېتىم يەرنىڭ شارغا ئوخشاش يۇملاق شەكىللىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. ئاينىڭ يۈزىگە چۈشكەن يەر-

نىڭ سايىسىۋ ئۇنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.
ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «دائىرە» دەپ ئاتالغان خەرىتىنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە سىزغان.
قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ئاساسىدا تېخىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ئىدى.
يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن بىرقانچە سەۋەبلەر قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يۈكسەك بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئۇيغۇنىش دەۋرى»نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، شانلىق بىر مەنزىرە ياراتقان.

3

قاراخانىلار تارىخىدا يۈز بەرگەن چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى (850—1212)

مىلادىنىڭ 850 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەتتە سۇ ۋە قەشقەر ئەتراپىلىرىغا كېلىپ، شۇ جايلاردىكى غەربىي ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرۇشى.
مىلادىنىڭ 840 - يىلى سامانىلاردىن نوھ بىننى ئەسەتنىڭ قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئىسفىجاپنى بېسىپ ئېلىشى.

و- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا كۆل بىلگە قاراخان. (بۇقا قاراخان؟)نىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى، ئۇنىڭ چوڭ ئوغ-لى بازىرخاننىڭ خاقان بولۇشى، كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق-نىڭ تالاس رايونىنى باشقۇرۇشى.
مىلادىنىڭ 870 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابىنىڭ فاراب شەھىرىدە دۇنياغا كېلىشى.
مىلادىنىڭ 870 - يىللىرى سامانىلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇ-شى. مىلادىنىڭ 893 - يىلى سامانىلارنىڭ پادىشاھى ئىسمايىل بىننى ئەھمەتنىڭ تالاسنى بېسىپ ئېلىشى، ئوغۇل-چاقنىڭ قەشقەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولۇشى.
مىلادىنىڭ 904 - يىلى ئوغۇلچاقنىڭ سامانىلارنىڭ چېگرالىرىغا ھۇجۇم قىلىشى.
مىلادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ مۇسۇل-مان بولۇشى. شۇ يىللىرى تاغىسى ئوغۇلچاقنى تارمار كەلتۈرۈپ، قەشقەرنى بېسىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 930 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ تالاسنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 933 - يىلى قاراخانىلارنىڭ قىتان خانلى-قىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىشى.
مىلادىنىڭ 940 - يىلى قىتانلارنىڭ قاراخانىلارغا كەلگەن ئەلچىلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ قايتىپ كېتىشى.
مىلادىنىڭ 942 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ بالاسا-غۇننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان قاراخانىي شاھزادىلىرىنىڭ قولىدىن تارتىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 950 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابىنىڭ

ئالەمدىن ئۆتتۈشى.
مىلادىنىڭ 950 - يىللىرى قاراخانىلارنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشى، ئىدىقۇتتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلارغا بويسۇنۇشى.
مىلادىنىڭ 956 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتتۈشى، ئاتۇشتىكى مەشھەتكە دەپنە قىلىنىشى.
مىلادىنىڭ 960 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىشى. شۇ يىلى 200 مىڭ ئۆيلۈك ئۇيغۇر — قارلۇقلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى.
مىلادىنىڭ 970 - يىلى قاراخانىلار بىلەن خوتەن خانلىقى ئارىسىدا ئۇرۇشنىڭ يۈز بېرىشى.
مىلادىنىڭ 980 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇئەلى سىنانىڭ بۇخارادىكى ئەپشان يېزىسىدا دۇنياغا كېلىشى.
مىلادىنىڭ 990 - يىلى ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئىسفىجابىنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 930 - يىلى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ قەشقەردە دۇنياغا كېلىشى.
مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بۇغراخاننىڭ ماۋارەئۇننەھرىگە يۈرۈش قىلىپ، سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتنى ئېلىشى، ئۇزاق ئۆتمەي كېسەل قوزغىلىپ قېلىپ، قەشقەرگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا يولدا ۋاپات بولۇشى.
مىلادىنىڭ 998 - يىلى ئەلى ئارسلاننىڭ جەڭدە ئالەمدىن ئۆتتۈشى.

مىلادىنىڭ 999 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى نا-
سىرنىڭ بۇخارانى ئېلىپ، سامانىلار دۆلىتىنى يوق قىلىشى.
مىلادىنىڭ 1000 - يىلى خوتەن خانلىقىنىڭ ئۇزۇل-
كېسىل بويسۇندۇرۇلۇشى، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇر-
لارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى... يۇسۇپ قادىرخاننىڭ خوتەنگە
خان بولۇشى.
مىلادىنىڭ 1001 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنە-
ۋىنىڭ ناسىر ئىلىك خانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشى.
مىلادىنىڭ 1006 - يىلى ناسىر ئىلىك خانىنىڭ
غەزنەۋىلەرگە يۈرۈش قىلىپ، نىشاپور، توس، بەلخنى
بېسىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1008 - يىلى قاراخانىلارنىڭ غەزنەۋى-
لەرگە قىلغان يۈرۈشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى.
مىلادىنىڭ 1009 - يىلى قاراخانىلارنىڭ جۇڭگودى-
كى سۇڭ سۇلالىسى پايتەختىگە ئەلچى ئەۋەتىشى.
مىلادىنىڭ 1012 - يىلى ناسىر ئىلىك خانىنىڭ خاقان
ئەھمەت توغانغا قارشى باش كۆتۈرۈپ، قەشقەرگە
يۈرۈش قىلىشى، يولدا قاتتىق قار يېغىپ كەتكەنلىكتىن
ناسىر ئىلىكنىڭ ئۆز كەنتىگە قايتىشى.
مىلادىنىڭ 1017 - يىلى سۇلتان مەھمۇتنىڭ خارەز-
منى بېسىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1018 - يىلى يۈسۈپنىڭ بالاساغۇندا
تۇغۇلۇشى.
مىلادىنىڭ 1018 - يىلى ئەھمەت توغانخاننىڭ
قىتانلارنى يەتتە سۇدا تارمار قىلىشى.

مىلادىنىڭ 1026 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ سەمەرقەنت يېنىدا مۇھىم ئىشلار توغرىسىدا بىتىم تۈزۈشى.
مىلادىنىڭ 1030 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1031 - يىلى سۇلتان مەسئۇت غەزنەۋىنىڭ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتىشى.
مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1032- يىلى ئەلى تېكىننىڭ يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ تاۋغاچ بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1035 - يىلى ئەلى تېكىننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1036 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى يۈسۈپ بىننى ئەلىنىڭ غەزنەۋىلەر مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشى.
مىلادىنىڭ 1037 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇ ئەلى سىنانىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1037 - يىلى مۇھەممەت بۇغراخان (ياغان تېكىن) بىلەن توغرولبەگنىڭ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشى.
مىلادىنىڭ 1037 - يىلى ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئوغلى مۇھەممەت بىننى ناسىرنىڭ غەربىي ئىلىكخان يۈسۈپتىن ئۆز كەنتىنى تارتىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1040 - يىلى ئىبراھىم بۆرى تېكىننىڭ

غەربىي ئىلىكخانى يۈسۈپنى تارمار قىلىشى، يۈسۈپنىڭ قەشقەرگە قېچىپ كېتىشى.

مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئوغلى مۇھەممەتنىڭ «تاۋغاچ بۇغرا قاراخان» ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلىشى. ئۇنىڭ پۈتۈن ماۋارەئۇننەھرنى ئىگىلىۋېلىشى. غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى.

مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى بىر پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى.

مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلى دەندانقان جېڭىدە سالجۇق بەگنىڭ نەۋرىسى توغرولبەگنىڭ سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلىشى. ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەشكىل بولۇشى.

مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى ئېرتىش، بالقاش بويىلىرىدا ياشايدىغان ياباقۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئارسلان تېكىن باشچىلىقىدا 40 مىڭ مۇسۇلمان جەڭچىلەرنى ئەۋەتىپ 700 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىسيانچىلارنى باستۇرۇشى.

مىلادىنىڭ 1047 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قىتان خانى يىلۇزۇڭچىنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخانىلارغا ياتلىدىق قىلىنغان قىتان مەلىكىسىنىڭ ئوغۇل تۇغقانلىقىنى مەلۇم قىلىشى.

مىلادىنىڭ 1055 ـ يىلى توغرولبەگنىڭ باغداتقا كىرىشى.

مىلادىنىڭ 1056- يىلى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ مۇھەممەت بۇغراخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى.
مىلادىنىڭ 1057 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مۇھەممەت بۇغراخان باشلىق بىر قىسىم قاراخانى شاھزادىلىرىنىڭ مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ كىچىك خانىشى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈشى. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ قەشقەردىن قېچىپ ماۋرەئۇننەھرىگە كېلىشى.
مىلادىنىڭ 1058 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئىبراھىم بۆرى تېكىننىڭ پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىنى بېسىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1058 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئىبراھىمنىڭ باراسخان بېگى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلتۈرۈلۈشى.
مىلادىنىڭ 1063 - يىلى توغرولبەگنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1063 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى توغرول قاراخاننىڭ سۇڭ سۇلالىسىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىشى.
مىلادىنىڭ 1068 - يىلى ئىبراھىم بۆرى تېكىننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى. توغرول قاراخاننىڭ پەرغانىنى غەربىي قاراخانىلاردىن قايتۇرۇۋېلىشى.
مىلادىنىڭ 1068 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بالاساغۇندىن قەشقەرگە كېلىشى.
مىلادىنىڭ 1069 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئوردۇـ

باسارخاقانى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنىشى.
مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 26 - ئاۋغۇستتا ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېراتورى ئالپ ئارسلاننىڭ «مالازگىرد جېڭى»دە شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگېنىسنى ئەسىر ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1072 - يىلى كۈزدە ئالپ ئارسلاننىڭ 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى باشلاپ، ماۋارەئۇننەھرىگە بېسىپ كىرىشى ۋە غەربىي قاراخانى بېگى يۈسۈپبەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى.
مىلادىنىڭ 1072 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ تىرمىز ۋە بەلخىنى بېسىۋېلىشى.
مىلادىنىڭ 1074 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى توغرۇل قاراخان (مەھمۇت بۇغراخان)نىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1074 - يىلى سالجۇقىلار ئىمپېراتورى مىلىك شاھنىڭ ماۋارەئۇننەھرىگە بېسىپ كىرىشى. غەربىي قاراخانىلار بىلەن بىتىمنامە تۈزۈشى. غەربىي قاراخانىلار بىلەن شەرقىي قاراخانىلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش. يەرغانىنىڭ شەرقىي قاراخانىلارغا تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىتىمنامىنىڭ تۈزۈلۈشى.
مىلادىنىڭ 1075 - يىلى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى باغداتتىكى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى موقتەدىگە تەقدىم قىلىشى.
مىلادىنىڭ 1087 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ

خاقانى ئەھمەت خاننى سەنجەرنىڭ تۇتۇپ كېتىشى.

1090- يىلى ئەھمەت خاننىڭ سەمەر قەنتكە قايتىپ كېلىشى.

مىلادىنىڭ 1095- يىلى دىنىي سوتنىڭ ئەھمەت خاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشى.

مىلادىنىڭ 1097 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ھارۇن بۇغراخان II نىڭ قاراخانىلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن گەنسۇغا قوشۇن ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلار بېسىپ ئالغان جاۋبى، جۇچۇەن، دۇڭخۇاڭ دىن ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىشى.

مىلادىنىڭ 1102 - يىلى - ھارۇن بۇغراخان II نىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ تىرمىزنى بېسىۋالغاندا سۇلتان سەنجەر تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇشى.

مىلادىنىڭ 1102 - يىلى ھارۇن بۇغراخان II نىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1103 - يىلى قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ساغۇنبەگ غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مۇھەممەت ئارسلانخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، سالجۇق سۇلتانىنىڭ كېلىشتۈرۈپ قويۇشى.

مىلادىنىڭ 1109 - يىلى ساغۇنبەگ ئىككىنچى قېتىم ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇشى.

مىلادىنىڭ 1120 - يىللىرى مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ناھايىتى چوڭ قۇرۇلۇشلارنى سالدۇرۇشى.

مىلادىنىڭ 1105 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ

خاقانى ئەمەت ئارسلانخاننىڭ مەھمۇت بىننى ئابدۇجىلىل قەشقىرىنى باغدات خەلىپىسى مۇستەزىرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى.

مىلادىنىڭ 1124 - يىلى قىتان شاھزادىسىنىڭ ئىرسىن ۋادىسىدىكى خاتون بالىق (ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى)نى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي قىتان خانلىقىغا ئاساس سېلىشى.

مىلادىنىڭ 1130 - يىللىرى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى.

مىلادىنىڭ 1137 - يىلى 6 - ئايدا يىلوداشىنىڭ خوجەنت ئەتراپىدا غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مەھمۇت خاننى تارمار كەلتۈرۈشى.

مىلادىنىڭ 1139 - يىلى خارەزمىشاھى ئاتسىزنىڭ ماۋارەئۇننەھرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارانى بېسىۋېلىشى.

مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 9 - ئايدا يىلوداشىنىڭ سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا ئارىسىدىكى «قەتۋان جېڭى» دە غەربىي قاراخانىلار بىلەن سالجۇقىلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلىشى. شۇندىن باشلاپ غەربىي قاراخانىلارنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى.

مىلادىنىڭ 1209 - يىلى سەمەرقەنتنى خارەزمى شاھىنىڭ بېسىۋېلىشى.

مىلادىنىڭ 1211 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى خاقانى مەھمۇت خان IVنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1212 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى خاقانى ئوسمان بۇغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

ميلادىنىڭ 1212 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يوقىلىشى.

قاراخانىلار خاقانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

1) قاراخانىلارنىڭ چوڭ خاقانلىرى

	هۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى
1 - كول بىلگە قاراخان	؟880—350
2 - بازىرخان(بارخان)	؟890—؟880
3 - ئوغۇلچاق	920—890
4 - ساتۇق بۇغراخان	956—920
5 - مۇسا بۇغراخان	958—956
6 - سۇلايمان ئارسلانخان	970—958
7 - ئەلى ئارسلانخان	998—970
8 - ئەھمەت توغان خانI	1018—998
9 - مەنسۇر ئارسلانخان	1024—1018
10 - ئەھمەت توغان خان II	1026—1024
12 - يۈسۈپ قادىرخان	1032—1026
13 - سۇلايمان ئارسلانخان	1056—1032

2) شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرى

1 - سۇلايمان ئارسلانخان	1056—1040
2 - مۇھەممەت بۇغراخان	1057—1056
3 - ئىبراھىم خان	1058—1057

4 - توغرول قاراخان (مەھمۇتخان) 1074—1058
5 - توغرول تېكىن (ئىككى ئاي خاقان بولغان) 1075—1074
6 - ھارۇن بۇغراخان II 1102—1075
(ئوبۇل ھەسەن ھارۇن)
7 - ئەھمەت ئارسلانخان 1128—1102
8 - ئىبراھىم بىننى ئەھمەتخان 1158—1128
9 - مۇھەممەت بىننى ئىبراھىم ?—1158
10 - يۇسۇپ بىننى مۇھەممەت 1205—1204
11 - ئوبۇل پەتتاھ مۇھەممەت بىننى يۇسۈپ 1210—1205

3) غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرى

1 - مۇھەممەت بىننى ناسىر 1052—1040
2 - ئىبراھىم بىننى ناسىر 1068—1052
(بۇ ئىككىسى بىر مەزگىل ئورتاق خان بولغان)
3 - شەمسۇل مۇلك (ناسىربىننى ئىبراھىم) 1080—1068
4 - خىزىرخان 1081—1080
5 - ئەھمەتخان 1095—1081
6 - مەسئۇد خان 1097—1095
7 - سۇلايمانخان 1097—1097
8 - مۇھەممەت تېكىن 1099—1097
9 - ھارۇن بىننى ئۆمەر 1102—1099
10 - مۇھەممەت ئارسلانخان 1130—1102
11 - ئىبراھىم بىننى سۇلايمان 1130—1130
12 - ھەسەن بىننى ئەلى 1132—1130

13	- مەھمۇت بىننى مۇھەممەت	41—1132
14	- ئىبراھىم بىننى مۇھەممەت	56—1141
15	- ئەلى بىننى ھەسەن	62—1156
16	- مەسئۇد بىننى ھەسەن	68—1162
17	- ناسىر بىننى ھۈسەيىن	72—1168
18	- مۇھەممەت بىننى مەسئۇد	78—1172
19	- ئىبراھىم بىننى ھۈسەيىن	؟—1178
20	- ئوسمان بۇغراخان	12—1200

本书是在对部分古代叙事长诗以及对民间故事，民谣神话，传说进行科学分析的基础上阐述古代社会的历史演变，具有一定的学术性和知识性。

维吾尔古代文学 （维吾尔文）

吐尔洪·阿里马斯著

责任编辑：托合提·阿布汉

责任校对：白合提亚尔·阿布里米提

喀什维吾尔文出版社出版

新疆新华书店发行

喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷

787×1092毫米 32开本 11·8125印张 2插页

1987年6月第1版 1988年4月第1次印刷

印数：精装本 1—1650
平装本 1—2400

ISBN7—5373—0036—4/G·3 （民文）

统一书号：M7264—16 定价：（精）1·80元
（平）0·85元

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەلشات تۇرسۇن